

विकास पर्यायांच्या दिशेने

विचारवेध संमेलनातील
'पर्यायी विकास प्रतिमान' या सत्रासाठी
तयार केलेला चर्चेसाठीचा दस्तावेज

प्रयास

संसाधने व उपजीविका गट

प्रयासच्या संसाधने व उपजीविका गटातर्फे चालणारे काम

२००० सालापासून प्रयास ऊर्जा गटांतर्गत 'संसाधने व उपजीविका' गट कार्यरत आहे. या गटामध्ये प्रामुख्याने नैसर्गिक संसाधने व त्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांची उपजीविका या विषयावर काम सुरू आहे. वंचित घटकांच्या उपजीविकेचा प्रश्न विकासावरील चर्चेच्या व प्रयत्नांच्या केंद्रस्थानी कसा आणता येईल यावर संसाधने आणि उपजीविका गट काम करीत आहे. या गटात खालील विषयांवर काम चालू आहे.

१) विकास विषयक चर्चेचा अभ्यास व विश्लेषण

विकासविषयक चर्चेचा संकल्पनात्मक आणि कार्यक्रमात्मक अशा दोन अंगाने अभ्यास करणे हा या गटाच्या कामाचा उद्देश आहे. 'शाश्वत उपजीविका' या विषयावर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चाललेल्या चर्चेचा अभ्यास करणे आणि या चर्चेत सहभागी असणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या भूमिकेची चिकित्सा करणे हा या कामाचा एक भाग आहे. तसेच विकास-प्रतिमानाच्या ज्या विविध मांडण्या (रूढ आणि पर्यायी) केल्या जातात, त्या मांडण्यांचा अभ्यास आणि विश्लेषण करणे हा या कामाचा दुसरा भाग आहे. पर्यायी मांडण्यांमधून पुढे येणाऱ्या पर्यायी विकास प्रतिमानाची विस्तृत मांडणी करून त्याआधारे विविध क्षेत्रांत काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांशी विचारविनिमयाची प्रक्रिया घडविण्याचा या गटाचा प्रयत्न आहे.

२) इतर अभ्यासात्मक उपक्रम

- अ) गाव व वाडी पातळीवर होत असलेल्या विकास-नियोजनाच्या प्रक्रियेची दिशा बदलण्यासाठी प्रयत्न करणे हा या गटाच्या कामामागील एक उद्देश आहे. याकरता लोकांच्या उपजीविकेच्या प्रश्नांवर विविध माध्यमातून लोकांमध्ये विचार-प्रक्रिया घडणे, स्थानिक समस्यांचे विश्लेषण करणे, या समस्या सोडविण्यासाठी विविध पर्यायांचा शोध घेणे आणि यामधून लोकांमधून नेमक्या मागण्या उभ्या राहणे ही प्रयत्नांची दिशा असायला हवी असे वाटते. ही प्रक्रिया घडण्यासाठी आवश्यक असे लिखित साहित्य आणि प्रशिक्षण-साधने तयार करणे हे या गटाच्या कामाचे स्वरूप आहे.
- ब) 'रोजगार हमी योजना' या महाराष्ट्र राज्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण योजनेचे विश्लेषण करून ही योजना वंचित घटकांच्या उपजीविका सुरक्षित करण्यासाठी साहाय्यभूत ठरावी यासाठी धोरणवकिलीचे (अॅडव्होकेसी) प्रयत्न करणे, हा या गटाच्या कामाचा एक उद्देश आहे. याकरता या योजनेच्या आशयात आणि कारभाराच्या प्रक्रियेत (गव्हर्नन्स) काय सुधारणा करता येतील यावर कार्यकर्ते आणि अभ्यासक यांच्या मदतीने काम सुरू आहे.

३) कमी बाह्य साधनांची शाश्वत शेती

समाजातील वंचित समूहाच्या शाश्वत उपजीविकेसाठी रोख पैसे व बाह्य साधनाची गरज कमी असणाऱ्या कसणुकीच्या पद्धती व तंत्रे (विशेषतः नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनासंबंधी) यावर काम करणे हा गटाचा एक उद्देश आहे. या कामामध्ये प्रयोग, प्रत्यक्षदर्शन (डेमॉन्स्ट्रेशन), प्रशिक्षण, व माहिती संकलन असा चार सूत्री कार्यक्रम चालू आहे.

या चारसूत्री कार्यक्रमावर आधारित पुढील उपक्रम सध्या सुरू आहेत.

- अ) जमिनीच्या छोट्या तुकड्यांतील मातीच्या उत्पादकता वाढीचे प्रयत्न आणि बारमाही परसबाग व छोटे भाजीपाला मळे उभारणीच्या पद्धती व तंत्रांचे विकसन
- ब) भात शेतीतील जमिनीची उत्पादकता वाढीसाठी विविध पद्धतींचा अभ्यास

अनुक्रमणिका

	भूमिका	१
प्रकरण १	परिवर्तनवादी चळवळी व विकासाचे पर्याय	७
	भाग १ : सद्यःस्थिती आणि परिवर्तनवादी चळवळी	
	भाग २ : विकासपर्यायांवरील चर्चेचे महत्त्व	
	भाग ३ : परिवर्तनवाद्यांचे विकासाबाबतचे गैरसमज	
प्रकरण २	पर्यायी विकासाची चर्चा : काही संकल्पनात्मक मुद्दे	२२
	भाग १ : विकासाचे रूढ प्रतिमान आणि भारतातील विकास	
	भाग २ : विकास चर्चेच्या संकलनासाठी चौकट	
	भाग ३ : विकास चर्चेतील मुद्द्यांचे संकलन	
प्रकरण ३	पर्यायी विकास प्रतिमानाचा पाया	४३
	भाग १ : पर्यायी विकासातील दोन टप्पे	
	भाग २ : पर्यायी विकासाची मूल्ये व उद्दिष्टे	
	भाग ३ : पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचा पाया	
प्रकरण ४	पर्यायी विकासाची व्यूहनीती	५६
	भाग १ : पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीकडे	
	भाग २ : व्यूहनीती : काही व्यापक मुद्दे	
	भाग ३ : व्यूहनीती : काही प्रमुख घटक	
	भाग ४ : व्यूहनीतीसंबंधातील काही प्रश्न	
प्रकरण ५	पर्यायी विकासाचे राजकारण व कृती कार्यक्रम	८६
	भाग १ : राज्यसंस्थेची बदलती भूमिका	
	भाग २ : परिवर्तनाची प्रक्रिया आणि प्रवर्तक	
	भाग ३ : जनसंघटना व चळवळी : पुढील दिशा	
	भाग ४ : कृतीकार्यक्रमाच्या पायऱ्या	
	वाचकांशी संवाद	९२

ऋणनिर्देश

- अजित अभ्यंकर
  - गेल ऑमवेट्
  - तारक काटे
  - चंद्रकांत केळकर
  - दिलीप कुलकर्णी
  - गजानन खातू
  - प्रकाश गोळे
  - बगाराम तुळपुळे
  - आनंद तेलतुंबडे
  - सुरेखा दळवी
  - छाया दातार
  - माधव दातार
  - दत्ता देसाई
  - द. ना. धनागरे
  - वसंत पळशीकर
  - भारत पाटणकर
  - उल्का महाजन
  - रा. के. मुटाटकर
  - पन्नालाल सुराणा
  - विलास सोनावणे
  - कृ. रा. दात्ये
व सहकारी
- मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते, 'सीटू' या कामगार संघटनेचे सचिव
समाजशास्त्र विषयाच्या प्राध्यापक, दलित चळवळीच्या अभ्यासक
'धरामित्र' संस्थेचे संस्थापक सदस्य
अर्थशास्त्र विषयाचे (निवृत्त) प्राध्यापक
'गतिमान संतुलन' या मासिकाचे संपादक
'अपना बाजार' या सहकारी संस्थेचे संस्थापक सदस्य; परिवर्तनवादी चळवळींशी संबंधित
प्रसिद्ध पर्यावरणतज्ज्ञ व 'इकॉलॉजिकल सोसायटी' या संस्थेचे संस्थापक सदस्य
ज्येष्ठ कामगार कार्यकर्ते व विचारवंत
दलित चळवळीचे अभ्यासक
'श्रमिक क्रांती संघटने'च्या संस्थापक कार्यकर्त्या
समाजकार्य विषयाच्या प्राध्यापक, स्त्रीवादी अभ्यासक
'आयडीबीआय'मधील अर्थतज्ज्ञ व अर्थकारणाचे अभ्यासक
समाज विज्ञान अकादमी व भारत ज्ञान विज्ञान समितीचे कार्यकर्ते
समाजशास्त्र विषयाचे (निवृत्त) प्राध्यापक
'नवभारत' त्रैमासिकाच्या संपादक मंडळाचे सदस्य, सामाजिक-आर्थिक विषयाचे
अभ्यासक
बळीराजा धरण, समन्यायी पाणीवाटप, व धरणग्रस्तांच्या चळवळीतील कार्यकर्ते
'सर्वहारा जन आंदोलन' या संघटनेच्या संस्थापक कार्यकर्त्या
मानववंशशास्त्र विषयाचे (निवृत्त) प्राध्यापक
गांधीवादी विचारांचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते
'युवा भारत' संघटनेचे संस्थापक सदस्य
प्रख्यात अभियंते व पर्यायी विकासाच्या क्षेत्रातील विचारवंत

मुलाखत, टिपणे, आणि लिखित साहित्य याद्वारे या सर्वांनी केलेल्या मदत, मार्गदर्शन, व भरीव योगदानाबद्दल त्यांचे मनोमन आभार !

भूमिका

बार्शी येथील विचारवेध संमेलनामधील 'पर्यायी विकासाचे प्रतिमान' ह्या विषयावरील प्रस्तावित सत्रामधल्या चर्चेसाठी आधारसाहित्य म्हणून हा दस्तावेज लिहिला आहे. मात्र येथे हे नमूद करायला हवे की सदर दस्तावेज हा गेली तीन वर्षे चाललेल्या प्रक्रियेतून निर्माण झाला आहे. प्रयासच्या संसाधने व उपजीविका गटाच्या कामाची सुरवात अधिकृतरीत्या २००० सालच्या नोव्हेंबर महिन्यात झाली. तेव्हापासून या प्रक्रियेला सुरवात झाली. ह्या दस्तावेजातील विवेचन व त्यामागची भूमिका समजून घेण्यासाठी ही प्रक्रिया व त्यामागच्या प्रेरणा व कारणे याविषयी थोडक्यात माहिती देणे आवश्यक ठरेल.

पार्श्वभूमी

१९९२ च्या वसुंधरा परिषदेमध्ये जगातील सर्व प्रमुख राष्ट्रांनी 'शाश्वत विकासाचे' (सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट) तत्त्व मान्य केले. त्यानुसार विकासाच्या विचार व आचारांमध्ये आर्थिक वाढीबरोबरच (इकॉनॉमिक ग्रोथ) पर्यावरणाची काळजी व समतेच्या (इक्विटी) तत्त्वाला बरोबरीचे स्थान देण्याचे त्यांनी मान्य केले. प्रस्थापित व्यवस्थेच्या परिघावरून त्या व्यवस्थेच्या विरोधकांनी सुरू केलेल्या पर्यावरणवादी मांडणीचा प्रस्थापित व्यवस्थेने अशाप्रकारे जरी स्वीकार केला तरीही या तत्त्वांनुसार या राष्ट्रांचा व्यवहार राहणार नाही हे परिषद सुरू होण्याच्या आधीच्या घडामोडी व परिषदेच्या प्रत्यक्ष कामकाजातूनच स्पष्ट झाले होते. त्यामुळे एका अर्थाने प्रस्थापित व्यवस्थेच्या धारणांच्या विरोधी असणाऱ्या तत्त्वांचे व कार्यक्रमाचे प्रस्थापित व्यवस्थेकडून परिषदेच्या निमित्ताने अपहरण करण्यात आले असे अनेकांना वाटले.

या अपहृत विचारांचे विश्लेषण व समीक्षा करण्यातूनच 'शाश्वत उपजीविका' (सस्टेनेबल लाईव्हलीहूड) ह्या नव्या सूत्रानुसारची मांडणी पुढे आली. वंचित गटांच्या विकासाविषयी तळागाळातील कार्यकर्ते जी मांडणी करतात त्यामधील संकल्पना व त्यांनी सुचवलेली उपाययोजना यातूनच मुळात ही नवी मांडणी विकसित झाली होती. मात्र, साधारण १९९७ च्या सुमारास डीएफआयडीने (डिपार्टमेंट फॉर इंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट, यु.के.) 'शाश्वत उपजीविके'च्या सूत्रानुसारची ही काहीशी विस्कळित व तुटक मांडणी उचलून त्यावर ऑक्सफर्ड व ससेक्स येथील अभ्यासकांकडून भरपूर काम करून घेतले. त्या कामातून ह्या मांडणीचे विस्तृत व पद्धतशीर रूप आकारास आले. ह्या मांडणीचा अभ्यास केला असता असे दिसले की आजवर रूढ विकासनीतीला पर्याय म्हणून सुचवल्या गेलेल्या विविध सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व पर्यावरणीय संकल्पना आणि तत्त्वे या नव्या मांडणीत स्वीकारली गेली आहेत. परंतु जेव्हा व्यापक आर्थिक धोरणाचा प्रश्न आला तेव्हा पर्यायी भासणारी विकास व्यूहनीतीची ही सारी मांडणी जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा एक भाग म्हणून दाखविली गेली. अशाप्रकारे

प्रस्थापित धारणांच्या विरोधी असणाऱ्या 'शाश्वत उपजीविके'च्या मांडणीचे एकप्रकारे अपहरण करून तिचा उपयोग प्रस्थापित व्यवस्थेच्या जागतिकीकरणाच्या धोरणाच्या समर्थनार्थ केला जाऊ लागला.

हळूहळू असे लक्षात आले की प्रस्थापित व्यवस्थेचा गरिबीनिर्मूलनाचा जुनाच कार्यक्रम 'शाश्वत उपजीविके'चे नवीन लेबल लावून डीएफआयडीतर्फे भारत व इतर देशांत आणला जाऊ लागला. गरिबी निर्मूलनाच्या या कार्यक्रमाच्या बरोबरीने 'शाश्वत उपजीविका' ह्या विषयाचे सारे चर्चाविश्व (डिस्कोर्स) त्यातील संकल्पना व व्यूहनीती यासह भारतात आणले गेले. भारतातील संशोधन व अध्यापन संस्था, तज्ज्ञ, अभ्यासक, स्वयंसेवी संस्था, तळागाळातले कार्यकर्ते ह्यांच्याशी ह्याबाबत कोणताही विचारविमर्ष/सल्लामसलत केली गेली नाही. अशा प्रकारे 'वरून लादलेले' हे चर्चाविश्व भारतातील सरकारी यंत्रणा, एनजीओ व शिक्षण संशोधन संस्था यांच्या गळी उतरवण्याचा प्रयत्न सुरू करण्यात आला. ओरिसा, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश येथे डीएफआयडीच्या मदतीने शेकडो कोटी रुपयांचे 'उपजीविका' (गरिबी निर्मूलन नव्हे) प्रकल्प सुरू केले गेले. 'शाश्वत उपजीविका' ह्या सूत्राच्या आधारे मोठे क्षेत्र-संशोधन प्रकल्पही सुरू झाले.

विचारविमर्शाची प्रक्रिया

प्रयासच्या 'संसाधने व उपजीविका गटा'च्या स्थापनेपासूनच गटाने ह्या विषयावर अभ्यास व काम करायला सुरुवात केली. 'शाश्वत उपजीविके'च्या प्रस्थापितविरोधी मांडणीचा जागतिकीकरणाच्या समर्थनासाठी वापर केला जाऊ नये व भारतातील वंचितांवर 'शाश्वत उपजीविके'चे चर्चाविश्व वरून लादले जाऊ नये हे ह्या कामाचे उद्देश आहेत. त्यासाठी आधी अभ्यास, विश्लेषण, मग धोरणविकिती (अॅडव्होकेसी) या मार्गाने जावे अशी पहिली योजना होती. मात्र या विषयाच्या वाङ्मयाचा व डीएफआयडीच्या कार्यक्रमांचा अभ्यास केल्यावर नुसते विश्लेषण व धोरणविकितीच्या मार्गाने जाऊन या 'वरून खालच्या दिशेने' (टॉप-डाऊन) होणाऱ्या वैचारिक आक्रमणाचा परिणामकारकरीतीने प्रतिकार करता येणार नाही हे लक्षात आले. त्याऐवजी, विकासाचे पर्यायी व प्रस्थापित-विरोधी चर्चाविश्व (डिस्कोर्स) ह्या समाजातून उभे राहिले तरच ह्या आक्रमणाचा समर्थपणे प्रतिकार करता येईल असे जाणवले.

असे प्रस्थापित-विरोधी व वंचिताभिमुख असणारे पर्यायी विकासाचे चर्चाविश्व ह्या समाजातून उभे राहावे याच दृष्टीने गेल्या तीन वर्षातील प्रयासच्या संसाधने व उपजीविका गटाचे प्रयत्न चालू आहेत. एका बाजूने विकासाचे पर्याय सांगणाऱ्या विविध विचारप्रवाहांचा पद्धतशीर अभ्यास करणे व दुसऱ्या बाजूने प्रत्येक टप्प्यावर या विषयात रस घेणाऱ्या विविध संघटना, संस्था, व व्यक्ती यांच्याशी त्या अभ्यासाआधारे विचारविमर्ष व सल्लामसलत करणे असे दुपेडी प्रयत्न आम्ही करत आहोत. या प्रयत्नांतूनच टप्प्याटप्प्यावर विकासपर्यायांच्या वेगवेगळ्या अंगांची/घटकांची चर्चा करणारे विविध इंग्रजी व मराठी दस्तावेज आम्ही तयार केले आहेत. अभ्यासक, कार्यकर्ते, तज्ज्ञ, माध्यमातील मंडळी अशा विविध समाज घटकांबरोबर या दस्तावेजांच्या आधारे विचारविनिमय करण्यासाठी बैठक/कार्यशाळांचे आयोजन केले आहे.

या प्रयत्नांचा भाग म्हणून साधारण एक वर्षापूर्वी विकासाच्या पर्यायांबाबतच्या विविध विचारसरणीतून पुढे आलेल्या मांडणीचे पद्धतशीर संकलन असणारा एक इंग्रजी मसुदा आम्ही तयार केला. पर्यायी विकास प्रत्यक्षात आणण्यासाठीची

व्यूहनीती कशी असावी, याची प्राथमिक मांडणी करण्याचा प्रयत्नही ह्या मसुद्यात केला होता. विविध विचारप्रणाली मानणाऱ्या महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ अभ्यासक, प्राध्यापक, व कार्यकर्त्यांशी ह्या इंग्रजी मसुद्याच्या आधारे पद्धतशीर चर्चा करून त्यातून मराठीमध्ये एक 'चर्चेसाठीचा दस्तावेज' (डिस्कशन डॉक्युमेंट) तयार करावा असे ठरवले. पर्यायी विकासाच्या विषयावर व्यापक चर्चा सुरू होण्यासाठी या 'चर्चेसाठीच्या दस्तावेजा'चा एक आधारसाधन म्हणून उपयोग करता यावा असा उद्देश यामागे होता. त्याआधारे कार्यकर्ते, अभ्यासक, प्राध्यापक त्याचबरोबर राजकारणी, नोकरशहा, माध्यमातील लोक, कलाकार, विद्यार्थी अशा राज्यातील विविध समाजघटकांबरोबर या दस्तावेजाच्या आधारे चर्चा करता येईल अशी कल्पना होती. राज्यांतील विविध समाजघटकांमध्ये ह्या विषयावर चर्चा सुरू झाल्यास त्यातून ह्या समाजाचे स्वतःचे असे पर्यायी विकासाचे चर्चाविश्व सिद्ध होईल असे वाटते. असे स्थानिक मातीतले चर्चाविश्व सिद्ध झाल्यास या देशाच्या व राज्याच्या विकासाच्या अजेंड्यावर व विचारांवर होणारे बाह्य आक्रमण रोखता येईल अशी यामागची भूमिका होती.

मूळ इंग्रजी मसुद्यावर तपशीलवार चर्चा करण्यासाठी राज्यातील अनेक ज्येष्ठ अभ्यासक व कार्यकर्त्यांशी संवाद साधून एका कार्यगटाची स्थापना करण्यात आली. मसुद्यावरील त्यांच्या प्रतिक्रियांची चर्चा करण्यासाठी कार्यगटाबरोबर एक बैठक घेण्यात आली. त्यानंतर पर्यायी विकासाच्या संबंधातील एका प्रश्नावलीच्या आधारे कार्यगटातील सदस्यांच्या सविस्तर मुलाखती घेतल्या गेल्या. त्यानंतर कार्यगटामध्ये सहभागी नसणाऱ्या अनेक अभ्यासकांच्या व कार्यकर्त्यांच्या सविस्तर मुलाखती ह्या प्रश्नावलीच्या साहाय्याने घेण्यात आल्या. त्यापैकी काहींनी आपला प्रतिसाद म्हणून लेखी टिपणेही तयार करून दिली.

विचारवेध संमेलनासाठीचा दस्तावेज

ही प्रक्रिया चालू असतानाच डॉ. आंबेडकर अकादमी व समता प्रतिष्ठान यांच्याशी संपर्क झाला व त्यातून बार्शी येथील विचारवेध संमेलनामध्ये ह्या विषयावर एक खास सत्र ठेवण्याची कल्पना पुढे आली. वर वर्णन केलेल्या प्रक्रियेतून एकत्रित झालेल्या विविध साहित्याच्या व मुलाखतींच्या मदतीने या सत्रासाठी आधार-साधन म्हणून एक खास दस्तावेज त्वरेने लिहावा असे ठरले. यातूनच सदर दस्तावेज तयार झाला आहे.

विचारवेध संमेलनामध्ये विविध परिवर्तनवादी चळवळींशी नाते सांगणारे अभ्यासक व कार्यकर्ते मोठ्या संख्येने येत असतात. ह्या सर्वच कार्यकर्त्यांना विकासाच्या पर्यायांवरील चर्चेची माहिती नीटपणे असतेच असे नाही. मात्र ह्या चळवळी ज्या वंचित समाज घटकांसाठी काम करतात त्या समाजघटकांचे प्रश्न व त्या प्रश्नांची उत्तरे ह्यांचे फार जवळचे नाते विकासाच्या पर्यायांवरील चर्चेशी आहे. तेव्हा विकासाचे प्रस्थापित-विरोधी व पर्यायी असे चर्चाविश्व व त्यानुसारची कृती ह्या समाजातून उभी राहायची असेल तर सर्व परिवर्तनवादी चळवळींतील कार्यकर्त्यांपर्यंत ही चर्चा परिणामकारकरीतीने पोचवली पाहिजे. त्यायोगे विविध चळवळीतील कार्यकर्ते ह्या विषयाकडे गंभीरपणे व सजगपणे पाहू लागतील व विकासाच्या चर्चेमध्ये पूर्ण तयारीने भाग घेऊ लागतील. नंतर त्या चर्चेतून उभ्या राहणाऱ्या व्यापक व सामायिक कार्यक्रमाच्या आधारे काम करणे त्यांना सुलभ ठरेल अशा विचारातून हा मराठी दस्तावेज तयार केला आहे.

मात्र ह्या दस्तावेजात विकासाच्या प्रश्नांना तयार व अंतिम उत्तरे देण्याचे टाळले आहे. त्याऐवजी, विविध चळवळींतील कार्यकर्त्यांना चर्चा सुरू करण्यासाठी आवश्यक ते सारे मुद्दे पद्धतशीर रीतीने उपलब्ध करून देण्यावर या दस्तावेजातील विवेचनाचा सारा भर आहे. हा दस्तावेज मुख्यतः चळवळीतील कार्यकर्त्यांना (त्यातही चळवळींचा व त्यातील चर्चांचा थोडाफार अनुभव असणाऱ्या कार्यकर्त्यांना) समोर ठेवून तयार केला आहे. विकास व पर्यावरण ह्या विषयातील अभ्यासकांना तसेच विकास व पर्यावरणाच्या प्रश्नांशी संबंधित चळवळींमधील कार्यकर्त्यांना ह्यामधील अनेक गोष्टी नवीन वाटणार नाहीत.

या दस्तावेजाचे मुख्यतः चार भाग आहेत. यांपैकी पहिल्या भागात (प्रकरण १) परिवर्तनवादी कार्यकर्त्यांनी या विषयावरील चर्चेत रस का घ्यावा? पर्यायी विकासाचा त्यांच्या चळवळीशी कोणता नातेसंबंध आहे? ह्या विषयी विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. दस्तावेजाच्या दुसऱ्या भागात (प्रकरण २) ह्या विषयावरची संकल्पनात्मक चर्चा संकलित रूपाने दिलेली आहे. या विवेचनातून कार्यकर्त्यांच्या मनातील काही प्रश्नांची उत्तरे मिळतील असे वाटते. दस्तावेजाच्या तिसऱ्या भागात (प्रकरण ३) पर्यायी विकासाची उद्दिष्टे व पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचा पाया कसा असेल याविषयी चर्चा केली आहे. पर्यायी विकासाचे प्रत्यक्षातील किंवा व्यावहारिक रूप समजून घेण्यासाठी कार्यकर्त्यांच्या मनात पार्श्वभूमी तयार करावी असा या भागातील विवेचनाचा उद्देश आहे.

ह्या विवेचनाच्या पायावर पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीचे (स्ट्रॅटेजीचे) सविस्तर विवेचन चौथ्या भागात (प्रकरण ४) केले आहे. आपल्या राज्याच्या, आपल्या चळवळींच्या, व आपण ज्यांच्याबरोबर काम करतो त्या वंचितगटांच्या संदर्भात पर्यायी विकासाचे प्रत्यक्ष रूप कसे असेल याचे चित्र कार्यकर्त्यांच्या मनात तयार करण्याचा प्रयत्न ह्या भागातील विवेचनाद्वारे केला आहे. मात्र येथे हे मुद्दाम नमूद करायला हवे की, ही व्यूहनीती एकमेव व अंतिम आहे, असा आमचा अजिबात दावा नाही. उलट या विवेचनाच्या आधारे विकासपर्याय व्यवहारात आणण्यासाठी प्रत्यक्षात काय करावे लागेल ह्याची एक झलक दाखवावी व त्यातून कार्यकर्त्यांमध्ये व्यूहनीतीबाबत सखोल चर्चा सुरू व्हावी एवढाच याचा उद्देश आहे.

काही स्पष्टीकरणे

या दस्तावेजामध्ये नेमके काय आहे ह्याची आणखी थोडी स्पष्टता करायला हवी असे वाटते. पहिली गोष्ट म्हणजे, हा चर्चेसाठीचा तयार केलेला दस्तावेज आहे, अंतिम मसुदा नव्हे. दुसरे म्हणजे मूलतः आर्थिक क्षेत्रातील संकल्पना, व्यूहनीती, व कार्यक्रम यावर ह्या दस्तावेजामधील विवेचन केंद्रीत आहे. त्या अर्थाने दस्तावेज मुख्यतः विकासाच्या आर्थिक अंगाची चर्चा घडवण्यासाठीचा मसुदा आहे. हा विकासाचा वा परिवर्तनाचा राजकीय कार्यक्रम नव्हे. दस्तावेजातील शेवटचे छोटेसे प्रकरण (प्रकरण ५) राजकारण व कृतीकार्यक्रमावर आहे. पण त्यामध्ये पर्यायी विकासाच्या किंवा परिवर्तनाच्या राजकीय अंगाचा सर्व आवाका समाविष्ट झाला आहे असा अजिबात दावा नाही. तीच गोष्ट विकास व परिवर्तनाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक अंगांच्या बाबतीतही सांगायची आहे.

या दस्तावेजातील आर्थिक अंगावरचा भर दोन कारणांमुळे आहे. एकतर परिवर्तनाच्या व विकासाच्या आर्थिक अंगाबाबतची चर्चा पुरेशा खोलीची व आवाक्याची नसते असे आमचे निरीक्षण आहे. दुसरे म्हणजे विकास व परिवर्तनाच्या राजकीय, सामाजिक, व सांस्कृतिक बाबींचा विचार करायचा झाला तर तो एक स्वतंत्र बृहत् प्रकल्प ठरेल.

साहजिकच ह्या दस्तावेजाच्या काही मर्यादाही आहेत. उदाहरणार्थ, संकल्पनासाठीच्या चौकटीमध्ये (फ्रेमवर्क) उल्लेख केलेले विकासचर्चेतील दोन महत्त्वाचे घटक, म्हणजे मूल्यात्मक गाभा व ज्ञानात्मक (एपिस्टेमिक) घटक यावर या दस्तावेजामध्ये विवेचन केलेले नाही. तसेच उदारीकरण, जागतिकीकरण, व खाजगीकरण (उजाखा) ह्या धोरणांचे स्वरूप व परिणाम आणि त्यांच्या रूपाने होणारे साम्राज्यवादाचे नवे आक्रमण यांचे सखोल विवेचन केलेले नाही. या उजाखा धोरणामुळे फोफावलेल्या वित्तीय भांडवलाच्या स्वरूपाची व परिणामांची चर्चा देखील दस्तावेजात अनुषंगानेच झाली आहे. दस्तावेजातील आणखी एक महत्त्वाची त्रुटी म्हणजे यात गांधीवादी मांडणीतून आलेले मुद्दे ठळकपणे आलेले नाहीत.

या दस्तावेजात पर्यायी विकासाकडे जाण्याच्या वाटेतले दोन टप्पे सुचवले आहेत. त्या वाटेवरचा अंतिम टप्पा युटोपिआचा व मधला टप्पा संक्रमणाचा. ह्या मधल्या, संक्रमणाच्या टप्प्यापर्यंत कसे जाता येईल यावरच या दस्तावेजामध्ये पूर्ण लक्ष दिले आहे. नेमके ह्याच टप्प्याबाबत विस्ताराने बोलले जात नाही असे लक्षात आल्याने हा भर दिला आहे.

या दस्तावेजाची रचना अशी केली आहे की सारा भर विविध मुद्द्यांवर असेल. विशिष्ट मुद्दा कोणत्या विचारधारेतून आला? त्या विचारधारेची सलग मांडणी काय आहे? त्या मांडणीत त्या मुद्द्याचे स्थान काय आहे? यांसारख्या गोष्टींकडे या दस्तावेजामध्ये लक्ष पुरविलेले नाही. विचारसरणीविषयीचे पूर्वग्रह आड न येता ही चर्चा मुद्द्यांच्या गुणवत्तेवर व्हावी व असे झाल्याने कार्यकर्त्यांना त्या चर्चेची उपयुक्तता अधिक वाटेल असे जाणवल्यामुळे हा निर्णय घेतला आहे.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ह्या दस्तावेजामध्ये विकास पर्यायामधील शक्य तेवढे मुद्दे (पृष्ठसंख्या व वेळ यांच्या मर्यादित राहात) कार्यकर्त्यांपुढे आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. असा प्रयत्न करण्याच्या भरात ह्या सर्व मुद्द्यांना पुरेसा न्याय दिला गेलेला नाही हे मान्य करायला हवे.

या त्रुटीबरोबर काही छोट्या बाबतीमधील स्पष्टीकरणेही येथे द्यायला हवीत. पहिले स्पष्टीकरण 'दस्तावेज' ह्या संज्ञेबद्दल. इंग्रजीतील 'डिस्कशन डॉक्युमेंट' ह्या संज्ञेचे 'चर्चेसाठीचा दस्तावेज' असे सरळ भाषांतर येथे केले आहे. काहीनी त्यास 'दस्तावेज' न म्हणता 'मसुदा' म्हणावे असे सुचवले होते. पण वेळेअभावी त्या सूचनेवर विचार व कृती होऊ शकलेली नाही. दुसरे स्पष्टीकरण 'पर्यायी विकास' ह्या संज्ञेबद्दल. येथे 'पर्यायी विकास प्रतिमान' (प्रतिमान=मॉडेल) म्हणताना एक विशिष्ट असा पर्याय डोळ्यासमोर नाही. तर 'विकासाच्या रूढ प्रतिमानाला पर्याय ठरू शकेल असे प्रतिमान' ह्या अर्थाने ही संज्ञा वापरली आहे. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर 'पर्यायी विकास प्रतिमान' हे येथे विशेषनाम नसून सामान्यनाम आहे. त्यामुळेच 'पर्यायी विकास', 'विकासाचे पर्याय', व 'विकासपर्याय' या तीनही संज्ञा ह्या दस्तावेजामध्ये परस्परांना समानार्थी असल्यासारख्या वापरल्या आहेत. तिसरे स्पष्टीकरण म्हणजे दस्तावेजात अर्थशास्त्रीय अथवा अन्य पारिभाषिक संज्ञा वापरण्याऐवजी कार्यकर्त्यांना जवळचे वाटतील असे समर्पक शब्द वापरण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ऋणनिर्देश

भूमिकेमध्ये शेवटी हा दस्तावेज तयार करण्याच्या प्रक्रियेतील इतरांच्या योगदानाविषयी. ह्या दस्तावेजाच्या माध्यमातून आमचे विश्लेषण किंवा आमचा अंतिम पर्याय लोकांसमोर मांडण्याची आमची भूमिका नव्हती. पर्यायी विकासाच्या विषयावर

वाङ्मयात जी चर्चा उपलब्ध आहे व अनेक अभ्यासक, कार्यकर्ते ह्या विषयावर जो विचार करतात तो संकलित करून लोकांपर्यंत पोचवावा अशी आमची मुख्य भूमिका होती. ह्या संकलनाला पूरक ठरेल व कार्यकर्त्यांना उपयोगी वाटेल अशा रीतीने आमचे विश्लेषण व टिप्पणी आम्ही दस्तावेजात दिली आहे.

या दस्तावेजाच्या सिद्धतेसाठी आम्ही तीन स्रोतांचा वापर केला आहे. त्यामध्ये विकास पर्यायांच्या चर्चेसंबंधातील वाङ्मय, अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांच्या मुलाखती, तसेच ह्या दोन स्रोतांतून मिळालेल्या माहितीचे व मुद्द्यांचे आम्ही केलेले विश्लेषण यांचा समावेश आहे. हा दस्तावेज या तिन्हीच्या मिश्रणातून झाला आहे. विकासपर्यायावरील साहित्य व आम्ही घेतलेल्या मुलाखती दस्तावेजातील विवेचनाचा मुख्य आधार आहेत. मात्र हे विवेचन त्या साहित्यातील वा मुलाखतीतील मुद्द्यांचे केवळ संकलन नाही (अपवाद प्रकरण २ चा). ह्या दोन स्रोतांतून पुढे आलेल्या साऱ्या मुद्द्यांच्या आमच्या आकलनानुसार त्या मुद्द्यांच्यामधले परस्परसंबंध दाखवून देत त्यातून एक सलग चित्र उभे करण्याचा आम्ही प्रयत्न केला आहे. कार्यकर्त्यांना चर्चेसाठी मुद्दे व विश्लेषण उपलब्ध करून देण्याचा या दस्तावेजाचा उद्देश साध्य करण्यासाठी आम्हाला हा मार्ग अधिक योग्य वाटला.

या संदर्भात श्री. के. आर. दाते व त्यांचे सहकारी तसेच प्रा. प्रकाश गोळे ह्यांच्या कामावर आधारित वाङ्मयाचा भरपूर उपयोग आम्ही करून घेतला. तसेच मुक्ता कुलकर्णी, मनीषा राव, संजय संगवई आणि सीमा कुलकर्णी यांनी विकासविषयक चर्चेसाठी विविध विषयांवर टिपणे लिहून व माहिती देऊन आम्हाला मदत केली. त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. त्याशिवाय आमच्या प्रश्नावलीचा अभ्यास करून आपल्या कामातून वेळ काढून अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांनी आम्हाला विस्ताराने मुलाखती दिल्या. त्या साहित्यातून व मुलाखतीतून विचार, संकल्पना, विश्लेषण यांचे अमूल्य भांडार आमच्यासमोर उघडले गेले. ह्या सर्वांनीच विकास पर्यायांच्या प्रश्नावलीतल्या जवळजवळ सर्वच मुद्द्यांवर आपली मते मांडली. पण त्यांच्यापैकी काहींनी काही विशिष्ट मुद्द्यांवर आपले मूलभूत चिंतन व विश्लेषण मांडून आम्हाला उपकृत केले आहे. त्यासाठी त्यांचा येथे कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करून त्या सर्वांचे ऋण आम्ही मान्य करतो. या दस्तावेजातील विवेचनामध्ये काही न्यून असेल त्याची जबाबदारी मात्र पूर्णतः आमची आहे. विशिष्ट व्यक्तींचे योगदान दाखवण्यासाठी या विवेचनात त्या त्या ठिकाणी संबंधित व्यक्तीचा ऋणनिर्देश करणे कठीण झाले असते व सोईचेही ठरले नसते. केवळ म्हणूनच संबंधित व्यक्तींची नावे विवेचनामध्ये घातलेली नाहीत. त्यामध्ये त्यांचे ऋण नाकारण्याचा प्रयत्न नाही हे कृपया लक्षात घ्यावे.

सदर दस्तावेजाचा पहिला मसुदा आम्ही कार्यगटातील सदस्यांना तसेच काही इतर अभ्यासक व कार्यकर्ते यांना वाचण्यासाठी दिला होता. त्यापैकी विशेषतः विलास सोनावणे, प्रकाश गोळे, चंद्रकांत केळकर, अभय कांता, यशवंत सुमंत आणि दत्ता देसाई यांनी दस्तावेज वाचून त्यासंबंधी अनेक उपयुक्त सूचना आम्हाला केल्या. या सर्वांचे आम्ही आभारी आहोत.

प्रकरण ९ : परिवर्तनवादी चळवळी व विकासाचे पर्याय

दस्तावेजाच्या ह्या पहिल्या प्रकरणामध्ये आपण पर्यायी विकासावरील चर्चेसाठी पार्श्वभूमी तयार करणार आहोत. सदर दस्तावेज हा खास परिवर्तनवादी चळवळीतील कार्यकर्त्यांसाठी लिहिला असल्याने ही पार्श्वभूमी ह्या कार्यकर्त्यांच्या विचारविश्वाशी जोडलेली आहे. प्रकरणाच्या पहिल्या भागात आपल्या देशातील एकंदर स्थिती व परिवर्तनवादी चळवळींची स्थिती ह्यांचा आढावा घेतला आहे. परिवर्तनवादी चळवळींशी संबंधित अनेक अभ्यासक व कार्यकर्ते विकासाच्या पर्यायांवरील चर्चेपासून दूरच राहतात. त्यांनी ह्या चर्चेमध्ये रस घ्यावा असे ह्या दस्तावेजाच्या लेखकांना वाटते. तेव्हा, या कार्यकर्त्यांनी पर्यायी विकासाच्या चर्चेमध्ये रस का घ्यावा? त्यांच्या चळवळींशी, ते ज्यांच्यासाठी काम करतात त्या वंचितांच्या प्रश्नांशी ह्या चर्चेचा नेमका कोणता संबंध आहे? ह्या प्रश्नांची उत्तरे थोडक्यात देण्याचा प्रयत्न ह्या प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात केला आहे. अनेक परिवर्तनवादी अभ्यासक व कार्यकर्त्यांच्या मनात विकास व विशेषतः पर्यायी विकास ह्याबद्दल अनेक गैरसमजही असतात. त्यातील काही प्रमुख गैरसमजांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न ह्या प्रकरणाच्या तिसऱ्या भागात केला आहे.

भाग ९ : सद्यःस्थिती आणि परिवर्तनवादी चळवळी

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सत्तावन्न वर्षांनी देशाची तसेच महाराष्ट्राची आजची स्थिती आपण अभिमान बाळगावा अशी नाही हे निश्चित. मानवी जीवनासाठी आवश्यक त्या किमान सुविधा देशातील अर्ध्यापेक्षा जास्त जनतेपर्यंत आजदेखील पोहोचलेल्या नाहीत. आरोग्य, शिक्षण, अन्नाची उपलब्धता याबाबतचे विकासाचे विविध निकष लावले तर देशातील दुःस्थितीचे भयावह दर्शन आपणास घडते. पुढारलेले समजले गेलेल्या महाराष्ट्र राज्याची परिस्थितीदेखील लाजिरवाणी म्हणावी अशीच आहे. राज्य सरकार व संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमातर्फे २००२ साली प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या राज्याच्या मानव विकास अहवालातील विविध प्रकारची आकडेवारी यासंदर्भात उदाहरण म्हणून पाहता येईल. या अहवालानुसार आजही महाराष्ट्रात ५४% शहरी जनतेला व ५७% ग्रामीण जनतेला पुरेशा कॅलरीज् (उष्मांक) मिळतील एवढादेखील आहार वर्षभर मिळत नाही.

आकड्यांच्या पलीकडे जाऊन विविध क्षेत्रांतील देशाच्या व राज्याच्या स्थितीचा धांडोळा घेतला तर आज चित्र काय दिसते? आर्थिक बाबतीत बोलायचे तर, विविध प्रकारच्या

अभावांनी ग्रस्त असणाऱ्या वंचितांच्या वाढत्या महासागरात बीभत्स वाटाव्या अशा समृद्धीची बेटे उभी राहात आहेत. सामाजिक बाबतीत स्त्रिया, दलितांवरील अत्याचारांच्या संख्येत कोणतीही घट होताना दिसत नाही. विकास प्रकल्पांच्या नावाखाली आदिवासींची ससेहोलपट अजूनही चालू आहेच. देशभरच्या मध्यमवर्गातील उच्च नव्हे तर मध्यम जातीदेखील हिंदुत्वाच्या अजेंड्यामागे जाताना दिसत आहेत. गुजरातमधील मुस्लिमविरोधी अत्याचारात सवर्णांबरोबर काही आदिवासी गट सामील होताना दिसत आहेत. या अनेक वाईट गोष्टींबरोबर काही चांगल्या गोष्टी घडताना दिसत आहेत. उदाहरणार्थ, दलित व ओबीसींच्या अस्मिता उमलून येत आहेत. अनेक राजकीय पक्षांत दलित, ओबीसींना अधिकारपदे मिळत आहेत. मात्र, सर्वसाधारण आर्थिक-सामाजिक चित्र पहायचे तर एका बाजूने समाजाच्या चिरफाळ्या होण्याची प्रक्रिया तर दुसऱ्या बाजूने वंचित वर्गाचे आणखीनच खच्चीकरण होण्याची प्रक्रिया वेग घेत आहेत असे म्हणावे लागेल.

सांस्कृतिक क्षेत्रात पाहायचे तर, उपभोग्य वस्तू विकणाऱ्या परदेशी व देशी कंपन्या आज सर्वच प्रकारच्या प्रसार माध्यमांवर पकड जमवून बसल्या आहेत. एका बाजूने अशा पद्धतीने सांस्कृतिक बाजारीकरण व सांस्कृतिक एकारलेपण घडवले जात असताना दुसऱ्या बाजूने सांस्कृतिक, धार्मिक असहिष्णुतेचा आविष्कार जागोजागी व वेळोवेळी होताना दिसत आहे. 'दिशाहीन सांस्कृतिक गोंधळलेपण' ही जणू आजच्या भारतीय समाजाची खूण बनली आहे. राजकारणाच्या क्षेत्रात तर धर्मकेंद्री राजकारणाचा प्रभाव आजही मोठा आहे. जात, पैसा, भावनात्मक मुद्दे, आणि बांधीव मतपेढ्या यांच्या आधारे निवडणुका जिंकताना राजकारणातला जनतेचा खराखुरा सहभाग व प्रभाव कमी

कमी करण्याचा प्रयत्न बहुतेक राजकीय पक्ष करीत आहेत. असे राजकीय पक्ष हे राजकारण करणाऱ्या 'संघटना' न राहता निवडणुका लढवणाऱ्या व निवडणुकांनंतर सत्तेचे वाटे मागणाऱ्या व घालणाऱ्या 'यंत्रणा' बनल्या आहेत.

परिवर्तनवादी चळवळींची स्थिती

अशा ह्या सार्वत्रिक गोंधळाच्या व अराजकता-सदृश वातावरणातदेखील व्यापक व मूलभूत परिवर्तन घडविण्याची प्रेरणा जागी ठेवण्याची अपेक्षा ज्यांच्याकडून ठेवावी अशा विविध परिवर्तनवादी चळवळींची अवस्थाही फारशी उत्साहवर्धक नाही.

भारतासारख्या देशात परिवर्तनवादी चळवळींचे महत्त्व परिवर्तनवादी कार्यकर्त्यांसाठी लिहिलेल्या या दस्तावेजामध्ये अधोरेखित करण्याची खरेतर गरज नाही. पण चळवळींची आजची अवस्था पाहता ते महत्त्व पुन्हा सांगण्याची आज आवश्यकता जाणवते आहे. भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण देशामध्ये समाजातील विविध घटकांचे प्रश्न व आकांक्षा यांना योग्य ते स्थान देत, परस्परसंवाद कायम राखत, लोकशाही मार्गाने परिवर्तनाचे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. कारण वैविध्यपूर्ण अशा समाजात विध्वंसक संघर्ष वा यादवी टाळायची असेल तर सर्वच समाजघटकांमध्ये स्वपरिवर्तन हे आंतरिक प्रेरणेने उमलून यावे लागेल. असे 'स्वपरिवर्तन' आतून घडवून आणण्यासाठी सर्व वंचितांना न्याय देऊ पाहणाऱ्या, प्रबोधनावर तसेच जाणीवजागृतीवर भर देणाऱ्या, प्रसंगी शांततामय संघर्षाचा अवलंब करणाऱ्या अशा परिवर्तनवादी चळवळींशिवाय दुसरा पर्याय आज तरी उपलब्ध नाही. अशा चळवळींतून मूलभूत परिवर्तन घडते हा कार्यकर्त्यांमधील विश्वास आज ढासळल्यासारखा वाटतो. एका बाजूला त्यामागे त्यांची तळमळ जिवंत असते हे कारण

जसे आहे तसेच विकासाच्या सध्याच्या ढाच्याला व्यवहार्य पर्याय देता येत नाही हेदेखील प्रमुख कारण आहे. स्वातंत्र्य चळवळीतल्या अनेक उणिवा आज लक्षात येत असल्या तरी व्यापक स्तरावरील प्रबोधन व शांततामय संघर्ष ह्याद्वारे मूलभूत राजकीय, सामाजिक परिवर्तन घडू शकते हे त्या चळवळीतून स्पष्ट दिसते.

ह्या पार्श्वभूमीवर आज आपल्याला परिवर्तनवादी पक्ष व संघटनांचे चित्र काय दिसते? परिवर्तनवादाचा स्वातंत्र्य-पूर्वकालीन वारसा असणारा मध्यममार्गी काँग्रेसपक्ष व त्याच्या विविध फळ्या आज परिवर्तनवादापासून फार दूर गेल्या आहेत. एका बाजूने वैचारिक दिवाळखोरी व दुसऱ्या बाजूने पक्षांवरील हितसंबंधीयांची घट्ट पकड यामुळे काँग्रेस पक्ष व त्याच्या फळ्यांचा आजचा नूर वंचितविरोधी व परिवर्तनविरोधी असा झाला आहे.

सोव्हिएत युनियनच्या पतनाचा धक्का सर्वच परिवर्तनवाद्यांना बसला. डाव्या पक्षांनी भारतातील समाजवास्तव, बदलती जागतिक परिस्थिती आणि समाजवादाच्या उभारणीतील यशापयश लक्षात घेऊन डाव्या चळवळीबद्दल मूल्यमापनात्मक निवेदन केले हे खरे, परंतु चळवळीचे नवीन रूपबंध (फॉर्म्स) व जुन्या रूपबंधांचे नूतनीकरण याबाबत फारसा बदल डाव्या पक्षांच्या नेतृत्वाखालील चळवळीत दिसून आला नाही. (केरळ आणि बंगालमध्ये डाव्या पक्षांकडून याबाबतीत काही प्रयोग झालेले आहेत. परंतु त्याबाबत सखोल माहिती किंवा त्याचे सार्वत्रिकीकरण याचा अभाव आढळतो. अर्थात डाव्या पक्षांशी व संघटनांशी संबंधित अनेक कार्यकर्ते व्यक्तिगत स्तरावर वा इतर संस्थांच्या माध्यमांतून सध्याच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी नवीन वाटा चोखाळणारे अनेक वैचारिक व इतर उपक्रम करताना दिसतात हे मुद्दाम नमूद करायला हवे.) डावे

पक्ष आणि चळवळींकडून अमूर्त पातळीवर सध्याची व्यवस्था नाकारली जात असते. परंतु प्रत्यक्ष नियोजन व त्यातून झिरपणाऱ्या, त्यामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या विकासाच्या संकल्पना, विचार, सिद्धांत यांना संकल्पनात्मक पातळीवर सतत भिडण्याची भाषा चळवळींच्या दैनंदिन व्यवहारात दिसत नाही. चळवळीच्या पातळीवर मात्र वितरणात्मक न्याय व मागण्या यावरच संपूर्ण लक्ष केंद्रित होते. तंत्रज्ञानात्मक पर्याय आणि त्याचे सामाजिक पातळीवरील प्रयोग याला चळवळीचा भाग न मानण्याकडे या पक्षांचा कल दिसतो. बाजारव्यवस्था व मालकी हक्क यांना पर्याय देणारे प्रयोग काही प्रमाणात केरळमध्ये डाव्या चळवळींकडून झाले. परंतु त्याची दखल महाराष्ट्रात फारशी घेतली गेल्याचे दिसत नाही. डाव्या कामगार-संघटनादेखील संघटित क्षेत्रातील अप्पलपोट्या कामगारांच्या अंतहीन मागण्यांच्या व त्या कामगारांना स्वार्थापलीकडे नेण्याची धमक/ताकद नसलेल्या नेतृत्वाच्या विळख्यात अडकून पडल्या आहेत.

प्रकल्पपीडितांच्या चळवळी मूलतः स्थानिक व तुटकतुटक असतात. प्रकल्प-विशिष्ट असल्याने त्यांची राजकीय, आर्थिक, संघटनात्मक ताकद मुळात मर्यादित असते. अशा चळवळींना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न अजूनही संघटनात्मक स्तरावर ताकदवान असे रूप धारण करू शकलेले नाहीत. वैचारिक पातळीवर 'विशिष्टतेकडून व्यापकते'कडे जाण्याचा त्यांचा प्रयत्न देखील अजून पुरेसा यशस्वी झालेला नाही. मात्र विकासाच्या पर्यायांवरील चर्चा व्यापक स्तरावर नेण्याचे श्रेय या चळवळींना निश्चितपणे जाते.

स्त्रीवादी संघटनांमध्ये तीन महत्त्वाचे प्रवाह दिसतात. एक प्रवाह विशिष्ट क्षेत्रातील स्त्रीकामगारांच्या युनिअन्स बांधण्याच्या प्रयत्नात काम करताना दिसतो. तर दुसऱ्या

प्रवाहातील अॅकेडमिक मानल्या जाणाऱ्या स्त्रियांच्या कामांमध्ये संस्कृती, साहित्य, हिंसा या विषयांवर भर दिसतो. तिसरा प्रवाह एनजीओंच्या माध्यमातून बचत गटांची बांधणी करण्याच्या मार्गाने गेलेला दिसतो. या तीनही प्रवाहांतील

कार्यकर्त्यांच्या कामाचे मोल निश्चितच मोठे आहे. मात्र, त्यांच्या कामात एक मोठी उणीव राहून गेली आहे. स्त्रीवादामधे असणारा सर्वमुक्तीचा क्रांतिकारी आशय भारतीय कष्टकरी स्त्रियांच्या जीवनानुभवाशी जुळवून घेत, जगण्याच्या किंवा

चौकट 9 : उजाखा धोरणे : विविधांगी परिणाम

राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा सर्वच बाबतींतल्या ह्या निराशाजनक स्थितीमध्ये एक आणखी विपरित घटक म्हणजे उदारीकरण, जागतिकीकरण, खाजगीकरणाच्या (उजाखा) धोरणांचा. ह्या विषयावर सर्वच माध्यमांतून सविस्तर चर्चा झाली असल्याने त्यावर येथे विस्ताराने चर्चा केलेली नाही. मात्र ह्या दस्तावेजातील मांडणीला संदर्भ मिळावा म्हणून उजाखा धोरणांच्या विविधांगी आक्रमणाचा केवळ उल्लेख येथे करत आहे.

- बहुराष्ट्रीय कंपन्या व देशी बड्या कंपन्यांच्या आर्थिक व सांस्कृतिक आक्रमणाची तीव्रता, व्यापकता, व खोली या सर्वांमध्ये उजाखामुळे मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे.
- समाजातील सर्वच थरांमधील विचारचर्चांमध्ये व मानसिक धारणांमध्ये बाजारकेंद्री अर्थशास्त्राचा प्रभाव व स्वीकार वाढला आहे.
- केवळ उच्चवर्णीय मध्यमवर्गीयांनाच नव्हे तर वंचित समाजघटकांमधील शिक्षित मंडळींनाही माहिती तंत्रज्ञानातील नव्या रोजगार संधींचे भले मोठे गाजर दिसते आहे. त्यामुळे भलेभलेही भुललेले व हुरळलेले दिसतात.
- उजाखा धोरणांमुळे वंचित वर्गांना जाणवणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या अभावांची तीव्रता वाढते आहे. आणि त्याचवेळी काही थोडक्यांच्या हाती होणारे संपत्तीचे केंद्रीकरण देखील वाढते आहे.
- उजाखा धोरणांमुळे मोठी शक्ती मिळून सुसाट सुटलेला सांस्कृतिक बाजारीकरणाचा व्हायरस समाजामध्ये वेगाने पसरतो आहे.
- सर्वच राजकीय पक्षांकडून उजाखाचा वाढता स्वीकार होतो आहे. उजाखामुळे राज्यसंस्थेचे खच्चीकरण होते आहे. व त्यामुळे वंचितांचे राजकीय व आर्थिक खच्चीकरण वेगाने होत आहे.
- देशाच्या आर्थिक व्यवहाराचा ताबा घेणारे वित्तीय भांडवल नामक फारसे उलगडा न झालेले नवीन हत्यार आता उजाखावाद्यांच्या हाती आले आहे.

सर्वसाधारण जनतेवर व विशेषतः वंचितांवर होणाऱ्या उजाखा धोरणांच्या विविधांगी आक्रमणाच्या काही अंगांची ही झलक. परिवर्तनाची व विकासाची चर्चा करताना या साऱ्याची शक्य तेवढी ओळख करून घेऊन त्याचा संदर्भ ठेवणे हे खरेतर आवश्यक आहे.

उपजीविकेच्या त्यांच्या प्रश्नांना हात घालणाऱ्या चळवळी आजही उभ्या राहू शकलेल्या नाहीत. अशा खऱ्या अर्थाने व्यापक स्त्रीवादी चळवळींमध्ये स्त्रियांबरोबर इतर सर्वच वंचितांना सामावून घेण्याच्या शक्यता त्यांच्या कामात दिसत नाहीत.

दलित चळवळीची आजची अवस्था तर मन विषण्ण करणारी आहे. चळवळीच्या नावाखाली मोठ्या राजकीय पक्षांच्या वळचणीला राहून सत्तेमध्ये क्षुल्लक वाटा मिळवण्याचे सत्ताकारण करण्यात अनेक दलित पक्षनेते मशगूल आहेत. तर दलितांच्या संघटनांचे नेतृत्व केवळ शहरी नोकरदार व विद्यार्थी गटांच्या हातात मर्यादित आहे. अस्मिता व आरक्षण यांच्याशी संबंधित त्यांच्या मागण्या योग्य असल्या तरी त्या मागण्यांपलिकडे जाण्याची या शहरी नोकरदार नेतृत्वाची तयारी नाही. अशाप्रकारे क्रांतिकारक वैचारिक वारश्याशी संबंध तुटल्यामुळे दलित चळवळीच्या जातनिहाय चिरफाळ्या होण्याच्या प्रक्रियेने वेग घेतला आहे. या सान्या गोंधळात कोट्यवधी कष्टकरी दलितांच्या रोजच्या जगण्याच्या प्रश्नांना हात घालण्याचे भानही आता दलित चळवळीच्या ह्या धुरिणांमध्ये उरलेले नाही असे म्हणावेसे वाटते.

आदिवासी संघटनांची अवस्था याहून वेगळी नाही. काही सन्माननीय अपवाद वगळता आदिवासींमध्ये काम करणारे आदिवासी (व इतर) कार्यकर्ते आपापल्या संघटनांची (अनेकदा व्यक्तीकेंद्री) स्वतंत्र बेटे बनवून बसले आहेत. लढण्यासाठी एकत्र येण्यापेक्षा इतरांपेक्षा आपण मागे पडू नये एवढ्यापुरतेच एकत्र येण्यात अनेकांची शक्ती खर्च होत असते. दलितांप्रमाणे आदिवासींच्या व्यापक संघटनादेखील शहरी व शिक्षित अशा विद्यार्थी व नोकरदार गटांच्या हाती गेल्या आहेत. त्यांच्यामध्येही सत्तेच्या वळचणीला जात

स्वतःच्या गटापुरता लाभांचा वाटा मागण्याची प्रवृत्ती वाढीला लागली आहे.

मुस्लिम समाजामध्ये जी सुधारणेची चळवळ झाली तिच्यामध्येही अनेक त्रुटी राहिल्याने मुस्लिम समाजाच्या खऱ्या प्रश्नांना ती चळवळ हात घालू शकली नाही असे दिसते. या चळवळीमधून मुस्लिम लोकांना विवेकवादावर आधारित व्यक्तीभान देण्याचा प्रयत्न झाला. परंतु या चळवळीमधून जी मांडणी पुढे आली ती मुस्लिम समाजाच्या वास्तव आकलनावर आधारीत नसल्यामुळे ही चळवळ खऱ्या अर्थाने मुस्लिम समाजात रूजू शकली नाही. या मांडणीमधून भारतभरातील मुस्लिम समाज हा एकजिनसी गट असल्याचे गृहीत धरले गेले. त्यामुळे जमातवादी मांडणीमधून मुस्लिम समाजाचे जे एकसाची चित्र पुढे येते त्याला नकळतपणे अधिमान्यता देण्यामध्ये याचे झाले. थोडक्यात, मुस्लिमांमधील चळवळीमधून जमातवादी मांडणीला छेद देणारी मांडणी पुढे येण्याऐवजी अंतिमतः त्या मांडणीला पूरक अशीच मांडणी व कार्यक्रम पुढे आल्याचे दिसते. या चळवळीची दुसरी मोठी मर्यादा म्हणजे आर्थिक अंगाकडे झालेले संपूर्ण दुर्लक्ष. या चळवळीने मुस्लिमांच्या आर्थिक प्रश्नांना हात घातल्याचे दिसत नाही. नव्वद नंतरच्या दशकात सुरू झालेली मुस्लिम ओबीसी चळवळ या संदर्भात वेगळी मांडणी करताना दिसते. मुस्लिम जमातीतील जातवास्तव तितकेच दाहक आहे ही समज या चळवळीमुळे पुढे आली. मुस्लिमांमध्ये अनेक जाती आहेत आणि या जातींचे आर्थिक हितसंबंध हिंदूंमधील त्याच व्यवसायात असणाऱ्या जातींशी अधिक जुळतात. म्हणून मुस्लिमांच्या धार्मिक ओळखीपेक्षा त्यांची जातीची ओळख अधिक महत्त्वाची आहे, अशी मांडणी या चळवळीने केली. जमातवादी

मांडणीमध्ये एका धर्मातील लोकांमधील विविध भेद (उदा. जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक, प्रादेशिक) टाळून धर्माच्या आधारे त्या लोकसमूहाची अस्मिता अधोरेखित करण्याचे जे राजकारण भारतात सुरू आहे त्याला छेद देणारी मांडणी विकसित करण्याचा महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणून या विचाराकडे पाहता येईल. गोवंश-हत्या-बंदी विधेयक थोपवण्यामागे हिंदू आणि मुस्लिम जमातीतील खाटिक समाजाने दाखविलेले ऐक्य हे या चळवळीचे उल्लेखनीय यश मानावे लागेल. त्याचबरोबर मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलनानेदेखील मुस्लिम हा त्या त्या प्रदेशातील भाषिक संस्कृतीचा एकात्म घटक असतो हा विचार पुढे आणला. मुस्लिमांची प्रदेशनिहाय वैशिष्ट्ये अधोरेखित करत त्यांची ओळख भाषिक अस्मितांच्या आधारे सांगण्याचा हा वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयत्न होता. मात्र हे अपवादात्मक प्रयत्न सोडले तर मुस्लिम समाजात जमातवादविरोधी अशी व्यापक परिवर्तनवादी चळवळ रूजलेली दिसत नाही.

एका बाजूने ह्या लोकाधारित चळवळी निष्क्रिय व निष्प्रभ होत असताना गेल्या दशकात गैरसरकारीसंस्था अथवा एन.जी.ओ.चा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला. परदेशी प्रतिष्ठाने व परदेशी सरकारे ह्यांच्याकडून मिळणाऱ्या पैशावर बव्हंशी एनजीओंचे काम चालते. वर उल्लेखिलेल्या विविध चळवळीतील अनेक कार्यकर्ते आता पूर्णतः किंवा अंशतः एनजीओंच्या माध्यमातून काम करताना दिसतात. ह्या एनजीओंच्या माध्यमातून काम करणारे कार्यकर्ते व त्यांचे काम ह्यांच्यावर अनेक बाबतीत टीका होत असते. अनेकदा त्यांची धाव 'प्रकल्पाकडून प्रकल्पाकडे' अशी असते. त्यांच्या कामामध्ये सामाजिक, राजकीय प्रक्रियांचे भान अथवा परिवर्तनवादाशी बांधिलकी यांचा अभाव असतो. परिणामी, बरेचदा ही कामे राज्यसंस्था व प्रस्थापित यांच्या दावणीला

बांधली जातात. त्यांच्या कामाचा खरा अर्जेंडा, त्यावर असणारा परदेशी संस्थांचा प्रभाव, त्यांच्या संस्थांमध्ये होणारा पैशाचा सैल वापर/उधळपट्टी, त्यांच्या कामातला दिखारूपणा, कोणत्याही प्रकारच्या बांधिलकीचा अभाव, पैशासाठी होणारी त्यांच्यातील भांडणे हे सारे पाहता ह्या माध्यमातून खरेखुरे परिवर्तन घडून येईल का असा प्रश्न उभा राहतो. सध्याच्या परिस्थितीत एनजीओंच्या कामामुळे प्रस्थापितांना बळ न मिळता ते काम परिवर्तनवादी चळवळीला पूरक कसे ठरेल हे पाहावे लागेल.

थोडक्यात सांगायचे तर, उजाखा आणि जमातवाद या दुहेरी संकटाने भारत ग्रासला आहे. शिवाय जातीच्या काही अस्मितावादी चळवळींचा प्रवास जातमुक्तीच्या दिशेने न जाता भलत्याच दिशेने चालू आहे. कष्टकरी स्त्रिया, कष्टकरी दलित, भटके, भूमिहीन, आदिवासी, सामान्य मुस्लिम ह्यांचे जगण्याचे प्रश्न आज तीव्र झाले आहेत. त्याचबरोबर सामाजिक-सांस्कृतिक बाबतीतही त्यांना अन्याय, असहिष्णुता भोगावी लागत आहे. या दोन्ही बाबतीत त्यांना दिलासा देतील असे खरोखरचे उपाय त्यांना हवे आहेत. हे उपाय शोधण्यासाठी व अंमलात आणण्यासाठी आवश्यक ते वैचारिक, संघटनात्मक, व संघर्षाचे प्रयत्न करण्याची शक्तीच आजच्या परिवर्तनवादी चळवळीतून हरवून गेली आहे काय असा प्रश्न पडतो. एका बाजूने जातीय, जमातीय अस्मिता फुलवणे, दुसऱ्या बाजूने सत्ताकारणात क्षुल्लकसा वाटा मिळवणे, तिसऱ्या बाजूने एनजीओंच्या मार्गाने स्वतःची छोटी छोटी संस्थाने उभी करणे ह्या मृगजळांमध्ये बहुतेक परिवर्तनवादी कार्यकर्ते अडकून पडलेले दिसतात. हे पाहता, वैचारिक घुसळण, त्यातून प्रबोधन, त्यातून उमलणारी समतेची व एकतेची भावना, त्या पायावरचे संघटन, त्यातून राजकीय संघर्ष व

विधायक काम हा मार्ग आपण सारे जण विसरून गेलो की काय असा प्रश्न पडतो. परिणामी, सर्वसामान्य लोकांना आज परिवर्तनवादी विचारांबद्दल व चळवळींबद्दल, त्यांच्या मांडणी व कार्यक्रमांबद्दल विश्वास किंवा आपलेपणा वाटत नाही. लोकांच्या प्रश्नांना लोकांना भावतील अशी उत्तरे या पक्ष-चळवळीकडे नाहीत. अशी उत्तरे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी सर्वांना, किमानपक्षी सर्व वंचित घटकांना, एकत्र आणू शकेल असा परिवर्तनाचा व्यापक कार्यक्रम या पक्ष-चळवळीकडे नाही असे चित्र सर्वसाधारणपणे दिसते आहे.

भाग २ : विकासपर्यायांवरील चर्चेचे महत्त्व

आजवर पर्यायी विकासाची चर्चा म्हणजेच विकासामधील पर्यायांची (किंवा विकास पर्यायांची) चर्चा पर्यावरणवाद्यांच्या अथवा प्रकल्पग्रस्तांच्या चळवळींपुरती मर्यादित राहिली आहे. परिवर्तनवादी चळवळीतील इतरांनी त्याकडे 'हा आपला विषय नाही' अशाच रीतीने पाहिले आहे. कामगार, दलित, स्त्रिया, आदिवासी, शेतमजूर, भटके ह्यांच्या चळवळींमध्ये सर्वांगीण मूलभूत परिवर्तनाचा मुद्दा नक्कीच महत्त्वाचा मानला गेला आहे. 'आजच्या' प्रश्नांवर लढाई करताना परिवर्तनाच्या मुद्द्यांकडे चळवळींकडून अनेकदा दुर्लक्ष होते हे खरे आहे. मात्र तात्कालिक व मर्यादित प्रश्नांकडून सर्वांगीण व मूलभूत परिवर्तनाकडे किंवा 'विशिष्टतेकडून व्यापकतेकडे / समग्रतेकडे' जाण्याचा परिवर्तनवादी चळवळींचा नेहमीच प्रयत्न राहिला आहे.

या पार्श्वभूमीवर विकास पर्यायांच्या चर्चेकडे सर्व परिवर्तनवाद्यांनी पाहायला हवे असे वाटते. विकासाच्या अनेक व्याख्या केल्या गेल्या आहेत. यामुळे येथे नवी व्याख्या करण्यापेक्षा 'विकास म्हणजे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय असे विविधांगी व व्यक्ती, समाज व व्यवस्था ह्या

तीनही स्तरांवरील मूलभूत परिवर्तन' हे आपल्या सर्वांच्या मनात असणारे अव्यक्त सूत्रच गृहीत मानूया. विकासाची ही व्यापक व्याख्या स्वीकारल्यावर विकास हा सर्वांगीण परिवर्तनाच्या विचारासाठीचा व चळवळीसाठीचा आजचा, सामान्य जनतेला सहज भावणारा असा संदर्भ बनतो.

वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर, 'विशिष्टतेकडून समग्रतेकडे' जाण्याच्या प्रवासाचा एक नवा मार्ग म्हणून विकासाच्या पर्यायांकडे सर्वच चळवळींना बघता येईल असे वाटते. सध्याच्या परिस्थितीमध्ये विविध वंचित घटकांच्या जगण्याविषयीच्या प्रश्नांचा व आशा-आकांक्षाचा विचार व त्याची मांडणी सामान्य लोकांना समजणाऱ्या व भावणाऱ्या अशा विकासाच्या परिभाषेत करायला हवी. तसे केल्यास परिवर्तनवाद्यांना अभिप्रेत असणारा समग्रतेच्या दिशेचा प्रवास जास्त लोकाभिमुख होईल व त्यातला लोकांचा सहभागही वाढेल असे देखील सुचवावेसे वाटते.

विकासाच्या पर्यायांची चर्चा ही काही नव्याने सुरू झालेली नाही. तिचा माग अनेकजण म. फुल्यांच्या व गांधींच्या विचारांपर्यंत काढतात. हे जरी सर्वांना पटले नाही तरी विकासाच्या पर्यायांची चर्चा गेली अनेक दशके वेगवेगळ्या संदर्भात चालू आहे असे म्हणता येईल. ह्या चर्चेमध्ये विविध विचारसरणी मानणाऱ्या जगभरातील अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांनी मोठ्या हिरीरीने भाग घेतला आहे. यामध्ये पाश्चात्य तसेच इतर देशांतील (भारतासकट) विविध छटांचे पर्यावरणवादी, अराज्यवादी, स्त्रीवादी, समतावादी, विविध छटांचे मार्क्सवादी आणि समाजवादी, तर विशेषतः आपल्या देशातील गांधीवादी, फुले-आंबेडकरवादी या सान्यांचा समावेश करावा लागेल. या सान्यांच्या सहभागामुळे ही चर्चा अतिशय व्यापक व सखोल झाली आहे. ह्यामध्ये विकासाच्या

संकल्पना, व्यूहनीती, कार्यक्रम अशा विविध स्तरांवरचे मुद्दे आहेत, तसेच आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, मूल्यात्मक, ज्ञानविज्ञान अशा मानवी जीवनाच्या विविधांगांना ही चर्चा भिडली आहे.

परिवर्तनवादी चळवळींच्या आजच्या काहीशा भांबावलेल्या व कुंठीत स्थितीमध्ये विकासपर्यायांवरील ह्या चर्चेचा फार मोठा फायदा होऊ शकतो असे वाटते. एकतर, आपापल्या क्षेत्रातील मांडण्या नव्या संदर्भात तपासणे, त्यांची पुनर्मांडणी करणे ह्यासाठी ही चर्चा उपयोगी पडू शकते. दुसरे म्हणजे जनसामान्यांच्या भावभावनांना हात घालत त्यांची दिशाभूल करण्याच्या जमातवादी व्यूहनीतीचा समर्थपणे प्रतिकार करण्यासाठी विकासपर्यायांवरील चर्चेचा उपयोग होऊ शकेल. या दिशाभूल करण्याच्या प्रयत्नांना बळी न पडता खऱ्याखऱ्या जगण्याच्या प्रश्नांवर लोकांना एकत्र आणण्यासाठी ही चर्चा एक उपयुक्त साधन ठरू शकेल. तिसरे म्हणजे प्रस्थापितांच्या उजाखा धोरणाच्या नव्या हत्याराचा एकजुटीने सामना करण्यासाठी आज विविध परिवर्तनवादी चळवळींना एकत्र येणे गरजेचे झाले आहे. उजाखा धोरणांना परिणामकारक रीतीने विरोध करण्यासाठी केवळ सशक्त, सक्षमच नव्हे तर सामायिक असा पर्यायी विचार व कार्यक्रम उभा करणे आवश्यक आहे. हे काम देखील विकासाच्या ह्या चर्चेच्या आधारे करता येऊ शकेल असे वाटते. ह्या पर्यायांची मांडणी व्यापक असावी लागेल. म्हणजे त्यामध्ये संकल्पना, व्यूहनीती, कृती-कार्यक्रम हे सारे टप्पे तसेच राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक ही सारी अंगे असावी लागतील. सखोल व तपशीलवार असणारी विकासपर्यायांवरील चर्चा ही यादृष्टीने अत्यंत उपयुक्त ठरेल. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर, लोकांच्या प्रश्नांना लोकांच्या भाषेतली उत्तरे देण्याची, ती उत्तरे प्रत्यक्षात आणता येतील

असा व्यापक आणि सर्वांना मान्य होणारा कार्यक्रम देण्याची, आणि संघर्ष व प्रबोधनाच्या मार्गाने हा कार्यक्रम अंमलात आणल्यास परिवर्तनाची सुरुवात घडण्याची अशा अनेक शक्यता विकासपर्यायांवरील चर्चेत दडल्या आहेत असे म्हणता येईल. लोकांच्या खऱ्याखऱ्या प्रश्नांवरील चर्चा अशा प्रकारे केंद्रस्थानी आल्यावर जमातवादातून येणाऱ्या भावनिक-धार्मिक आवाहनांचे बळ व आकर्षण कमी होईल. हे पाहता सर्वच परिवर्तनवादी चळवळींनी विकासपर्यायांवरील चर्चा समजून घेऊन आपापल्या क्षेत्रातील कार्यक्रम आखत एका सामायिक, व्यापक कार्यक्रमाच्या उभारणीसाठी प्रयत्न करावेत असे सुचवावेसे वाटते.

भाग ३ : परिवर्तनवाद्यांचे विकासाबाबतचे गैरसमज

विविध परिवर्तनवादी चळवळींशी संबंधित कार्यकर्त्यांमध्ये तसेच संबंधित अभ्यासक व लेखकांमध्ये विकासाबाबत तसेच विकास पर्यायांबाबत अनेक गैरसमज आहेत हे विकासविषयाच्या अभ्यासकाला नेहमीच जाणवत असते. हे गैरसमज प्रत्येकवेळी स्पष्टपणे पुढे येतातच, असे नाही. अनेकदा अभ्यासकांच्या व कार्यकर्त्यांच्या मांडणीतून, लिखाणातून, चर्चातून ते सुप्त गैरसमज जाणवत राहतात. विविध वंचित गटांचे एकेक प्रश्न घेऊन त्यावर संघर्ष करीत असताना ते प्रश्न व्यापक विकासाशी संबंधित आहेत हे लक्षात न आल्याने अनेकदा त्या प्रश्नांकडे व त्यांच्या सोडवणुकीकडे तुटक पद्धतीने पाहिले जाते. (उदा. पाणी प्रश्न हा केवळ स्थानिक ठिकाणच्या पाणीपुरवठ्याचा प्रश्न नसतो तर नैसर्गिक संसाधनांच्या बाजारीकरणाचा व्यापक संदर्भही त्याला असतो.) ह्या तुटक वा मर्यादित अशा दृष्टिकोणामुळे परिवर्तनवादी कार्यकर्त्यांकडूनदेखील प्रश्नाच्या सोडवणुकीबाबत रूढ प्रस्थापित प्रतिमानाला (मॉडेलला)

जवळ असणारे उत्तर अनवधानाने शोधले जाते. न्याय व समतेच्या वाटेने जाणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या मनातील हे गैरसमज दूर केल्यास ते विकासाच्या पर्यायांवरील चर्चेकडे जास्त समजूतदारपणे व आपलेपणाने पाहतील व त्यांच्या परिवर्तनासाठीच्या कामालाही त्यातून आणखी बळ मिळेल असे वाटते. हे गैरसमज दूर करण्यासाठी त्याबाबत खरेतर सखोल व सविस्तर चर्चा व्हायला हवी. ते या दस्तावेजाच्या मर्यादेमध्ये शक्य होणार नाही. मात्र ह्या दस्तावेजाच्या एकंदर मर्यादेत राहूनदेखील असा प्रयत्न केला पाहिजे असे जाणवल्याने ह्या गैरसमजांची काहीशा संक्षिप्त रीतीने चर्चा येथे केली आहे. या विविध विकासविषयक गैरसमजांचे काही गट करता येतील. तसे चार गट करून त्यातील काही नेहमी आढळणाऱ्या गैरसमजांचे निराकरण थोडक्यात करण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

१. आधुनिक पाश्चात्य तंत्रज्ञानाबाबतचे गैरसमज
२. रूढ विकास प्रतिमानाच्या उपयुक्ततेबद्दलचे व त्याच्या अपरिहार्यतेबद्दलचे गैरसमज
३. उजाखा धोरणाबद्दलचे गैरसमज
४. विकासपर्यायांबद्दलचे गैरसमज

१) आधुनिक पाश्चात्य तंत्रज्ञानाबद्दलचे गैरसमज

आधुनिक पाश्चात्य विज्ञान तंत्रज्ञानाबद्दल अनेक अवास्तव असे समज परिवर्तनवादी चळवळीतील कार्यकर्त्यांच्या देखील मनात असतात. हे गैरसमज बऱ्याचवेळा पुढील दाव्यांच्या रूपात मांडले जातात.

१. आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञान हे संपूर्ण व वस्तुनिष्ठ असे सत्य सांगतात. तसेच ती सार्वकालिक व सार्वदेशीय आहेत. मानवाच्या अधिकाधिक ज्ञान मिळवण्याच्या इच्छेतून विज्ञानाची प्रगती आपोआप घडत असते.

२. अशा शुद्ध, वस्तुनिष्ठ, स्वयंप्रेरित, आपोआप घडणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीमध्ये हस्तक्षेप करणे माणसाला/समाजाला शक्य नाही व त्यामुळे त्याची चिकित्सा माणसाने/समाजाने करणे योग्य नाही.

३. विज्ञान-तंत्रज्ञान शुद्ध व सत्य असल्याने त्यामध्ये काही दोष नाही. मात्र, मानव त्याचा वापर वाईट हेतूने करत असल्याने त्यातून काही विकृती निर्माण होतात. म्हणून दोष विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा नसून तो वापरणाऱ्यांचा आहे.

४. तंत्रवैज्ञानिक प्रगतीमुळे कितीही मोठ्या मानवी समाजाच्या गरजा आणि सुखसोयी पूर्ण होण्याइतक्या प्रमाणात वस्तू व सेवांची विपुलता निर्माण होऊ शकते. (त्यामुळे पर्यायी मांडणीमध्ये मांडला जाणारा गरजांबाबतचा 'मर्यादाशील' दृष्टिकोन अनावश्यक आहे.)

ह्या समजांची चर्चा आपण पहिल्या दाव्यापासून सुरू करूया. विज्ञानाचा इतिहास पाहिल्यास त्यामध्ये अनेक सिद्धांत, अनेक स्पष्टीकरणे बदलत्या काळानुसार चुकीची ठरली आहेत असे दिसते. विज्ञानाच्या तत्कालीन कसोट्यांवर घासून घेतलेले पूर्वीचे अनेक वैज्ञानिक सिद्धांत आजच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोणानुसार हास्यास्पद वा बुवाबाजीचे भासतात. विज्ञानातील अनेक महत्त्वाचे निष्कर्ष आपल्याच हयातीत पूर्णपणे नाकारण्याची पाळी अनेक बड्या वैज्ञानिकांवर आलेली आहे (उदा. प्रा. हॉकिंग यांनी नुकताच नाकारलेला स्वतःचाच कृष्णविवराचा सिद्धांत). तेव्हा आधुनिक पाश्चात्य विज्ञान व तंत्रज्ञान म्हणजे सार्वकालिक, सार्वदेशीय, वस्तुनिष्ठ असे संपूर्ण सत्य नव्हे हे लक्षात घेतले पाहिजे. असा दावा खरा वैज्ञानिक कधीच करत नाही.

आता आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या विकासाच्या प्रक्रियेकडे वळूया. हा विकास व्यक्तीच्या ज्ञान मिळवण्याच्या

प्रेरणेतून आपोआप घडत जातो हा दावा सुरवातीच्या काळातील हौशी वैज्ञानिकांपुरता कदाचित खरा असेल. मात्र तो जमाना कधीचाच संपला. त्यानंतरच्या काळातील विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा विकास हा जास्तीतजास्त नफा मिळवण्याच्या प्रेरणेतून घडलेला आहे. त्यामुळे ज्यातून जास्तीत जास्त नफा मिळवण्याची शक्यता अशाच विषयांवर जास्त संशोधन असाच घटनाक्रम राहिला आहे. गेल्या ऐंशी-शंभर वर्षांत तर विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे संशोधन हे मूलतः (व पूर्णतः) सैनिकी ताकद वाढवण्यासाठीच केले गेले आहे, हे लक्षात घ्यायला हवे. तेव्हा थोडक्यात सांगायचे तर, जगातील बलिष्ठ राष्ट्रांनी व बलिष्ठ समाज-घटकांनी स्वतःची आर्थिक, राजकीय, व सैनिकी ताकद वाढवण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांतून आजच्या आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा विकास घडला आहे. त्यामुळे अर्थातच हे विज्ञान जगातील दुर्बल घटकाच्या हिताच्या मूलतः विरोधी आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

‘आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान हे बरे किंवा वाईट नाही, मानव त्याचा वापर ज्या पद्धतीने करतो त्यावर त्याचे बरे-वाईट परिणाम अवलंबून असतात’, ह्या दाव्याकडे आता वळूया. मानव वाईट पद्धतीने, वाईट उद्दिष्टांनी तंत्रज्ञान वापरतो म्हणून आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे परिणाम वाईट होतात हे बरोबर आहे. मात्र त्याबरोबरीनेच ते मुळातच विशिष्ट समाजघटकांनी विशिष्ट प्रकारच्या उपयोगासाठी तयार केले असल्यामुळे त्यात अंगभूत असे अनेक दोष आहेत हेही ध्यानात ठेवले पाहिजे. आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान हे बलिष्ठांनी स्वतःची ताकद वाढवण्यासाठी तयार केले असल्याने त्यात दुर्बलांना त्रासदायक ठरणारे अनेक घटक आहेत व दुर्बलांना ह्याचा फटका थेट अथवा अप्रत्यक्ष अशा दोन्हीपैकी एका अथवा दोन्ही पद्धतीने बसू शकतो. उदा.

मोठी धरणे ही विजेवर अवलंबून असलेले उद्योग व शहरे यांच्या गरजा भागविण्यासाठी किंवा सिंचनावर आधारित नगदी पिके घेणाऱ्या मैदानी भागातील शेतकऱ्यांच्या सोयीसाठी बांधली जातात. मात्र त्याचा थेट फटका डोंगरभागात निकृष्ट जमिनी करणाऱ्या गरीब, आदिवासी शेतकऱ्यांना बसतो. धरणामुळे नदीचा प्रवाह अडवला जातो व नदीतील मत्स्य जीवनावर त्याचे विपरीत परिणाम होतात. अशा प्रकारे नदीत मासेमारी करणाऱ्यांना त्याचा अप्रत्यक्ष फटका बसतो.

मात्र याचा अर्थ असाही नव्हे की आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान संपूर्ण टाकाऊ असून त्याचा संपूर्णपणे त्याग केला पाहिजे. (असा गैरसमज काही पर्यायवाद्यांच्या मनात असतो.) त्याऐवजी त्यातील वाईट भाग कमीतकमी करून त्याला चांगल्या कामासाठी उपयोग करणे शक्य असल्यास त्याचा आंधळा विरोध करण्यात अर्थ नाही. विशेषतः संपूर्णतः ‘चांगले’ म्हणजे मानवस्नेही व निसर्गस्नेही असे विज्ञान-तंत्रज्ञान निर्माण होण्यापर्यंतच्या संक्रमणाच्या (बदलाच्या) काळात तरी हा तारतम्याचा दृष्टिकोण आपल्याला ठेवावा लागेल.

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे वस्तू व सेवांची अमर्याद रेलचेल निर्माण करता येणे शक्य आहे ह्या दाव्यातून व्यक्त होणारा टोकाचा आशावाद थोडा पारखून घ्यायला हवा. हे मान्य केले पाहिजे की बलिष्ठांनी स्वतःसाठी निर्माण केलेल्या आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानामध्ये काही बाबतीतली (म्हणजे श्रमांची) उत्पादकता टोकाच्या मर्यादेपर्यंत वाढवण्याचे सामर्थ्य आहे. मात्र ह्या उत्पादकतावाढीचे अनेक व गंभीर असे दुष्परिणाम निसर्ग व इतर (विशेषतः दुर्बल) समाजघटक यांना भोगावे लागतात हे देखील तितकेच सत्य आहे. उदा.

चिवट प्लॅस्टिकचे दोर बनवताना कामगारांच्या श्रमाचा वापर अतिशय कमी होतो व प्लॅस्टिकच्या दोरांची उत्पादकता जास्त ठरते. मात्र, प्लॅस्टिक व ते ज्यापासून निर्माण होते त्या पेट्रोलियमच्या वापराचे गंभीर दुष्परिणाम निसर्ग व पेट्रोलियमचे साठे केंद्रित असणाऱ्या प्रदेशांना भोगायला लागतात. तेव्हा काही वर्गासाठी काही वस्तू व सेवांबाबतची रेलचेल निर्माण करणे विज्ञान-तंत्रज्ञानाला शक्य आहे. मात्र ह्या उत्पादकतेची निसर्ग व इतरांना द्यावी लागणारी मोठी किंमत पाहता सर्वच मानवांसाठी सर्व वस्तू व सेवांच्या बाबतीत अशी रेलचेल निर्माण करणे आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाला शक्य होणार नाही हे उघड आहे.

मात्र, याचा अर्थ असा नव्हे की आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानातून निर्माण होणाऱ्या साऱ्याच शक्यता आपण नाकाराव्यात. तेव्हा समतापूर्ण व निसर्गस्नेही असा सर्वांगीण विकास साधण्याच्या मानवाच्या प्रयत्नांमध्ये आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानामधील लोकोपयोगी, लोकाभिमुख व निसर्गस्नेही असे घटक फार मोठी भूमिका बजावू शकतील हे देखील मुद्दाम नमूद करावयास हवे.

२) रूढ विकास प्रतिमानाची उपयुक्तता आणि अपरिहार्यता याबद्दलचे गैरसमज

“दलित, आदिवासी यांसारख्या वंचित घटकांना सध्याच्या शहरी-औद्योगिक उत्पादन व्यवस्थेत सामील करून घेतले की त्यांचे आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक-सांस्कृतिक प्रश्नही सुटतील.” असा समज किंवा गृहीतक अनेकांच्या मनात असते. हा दावा किंवा (गैर) समज इतरही वेगवेगळ्या रूपांत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे व्यक्त होत असतो. दलित, आदिवासी चळवळीचा नोकऱ्यातील आरक्षणावरचा अवाजवी भर किंवा ‘आदिवासींनो शहरात चला!’ यांसारखी आवाहने यांच्या मुळाशीही हाच समज असतो.

आरक्षणाचा उपयोग करून घेण्याची व त्या संदर्भातील लढाई चालू ठेवण्याची गरज निश्चितच आहे. मात्र शहरी-औद्योगिक पायावर उभ्या असणाऱ्या सध्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचा आकार वाढून त्यामध्ये साऱ्या वंचितांना सामील करून घेतले जाईल अथवा त्यांना जागा मिळवता येईल हा आशावाद दोन महत्त्वाच्या अशा कारणांमुळे निर्णायकरीत्या फसवा ठरतो. पहिले महत्त्वाचे कारण म्हणजे पर्यावरणीय मर्यादांचे. सध्याच्या उत्पादनव्यवस्थेत ज्या मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक संसाधनांचा वापर होतो व तेवढ्याच मोठ्या प्रमाणात घाण व विषारी कचरा निर्माण होतो, त्यामुळे निसर्गाचे व पर्यावरणाचे भरून न येणारे नुकसान अत्यंत वेगाने होते आहे. निसर्गातील अनेक संसाधनांचे साठे तसेच माणसाने निर्माण केलेला कचरा/घाण पचवण्याची निसर्गाची शक्ती ह्या दोन्ही गोष्टी मर्यादित असल्याने सध्याच्या शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेचा आकार वाढवण्यावर अनेक पर्यावरणीय मर्यादा आहेत. त्यातील काही मर्यादा तर याआधीच गाठल्या गेल्या आहेत. निसर्गाच्या काही बाबतीतल्या मर्यादा मानवाला नजीकच्या भविष्यात फारसा त्रास न होता उल्लंघणे तंत्रज्ञानामुळे शक्य झाले तरी बहुसंख्य मर्यादांवर असे तांत्रिक उपाय अजून सापडलेले नाहीत. परिणामी, मोठ्या संख्येने असणाऱ्या साऱ्या वंचितांना सामावून घेता येईल इतक्या प्रमाणात सध्याच्या उत्पादनव्यवस्थेचा आकार वाढवता येणे शक्य होणार नाही हे आता स्पष्ट झाले आहे.

ह्या उत्पादनव्यवस्थेमध्ये तंत्रज्ञानाद्वारे अथवा व्यवस्थापनाद्वारे संयमावर आधारित सुधारणा करून हे पर्यावरणीय महासंकट काहीसे पुढे ढकलता आले असते. मात्र जगातील बलाढ्य राष्ट्रे व बहुराष्ट्रीय कंपन्या पृथ्वीच्या गळ्याशी तात लागलेला असतानादेखील अशा सुधारणा करण्यास तयार नाहीत. संयमाच्या मार्गाने जाऊन पृथ्वीचा

विनाश टाळण्याऐवजी त्यांचा भर ह्या पर्यावरणीय संकटांपासून बलिष्ठ राष्ट्रे व बलिष्ठ समाजघटकांना बाजूला काढून वाचवणे ह्यावर आहे. याहीपुढे जाऊन या पर्यावरणीय संकटांचे भांडवल करून भांडवलशाही विकासाचे नवीन मार्ग शोधण्यासाठी या संकटाचा वापर करून घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न दिसतो.

याबाबतीतले दुसरे महत्त्वाचे कारण राजकीय आहे. सध्याच्या शहरी औद्योगिक व्यवस्थेचा प्रवास हा मुळात आर्थिक व राजकीय केंद्रीकरणाकडे चाललेला आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. कमीतकमी लोकांना जास्तीत जास्त फायदे देण्याकडे या व्यवस्थेचा प्रथमपासूनच कल आहे. त्यासाठी मोठ्या संख्येने असणाऱ्या दुर्बल घटकांचे श्रम व त्यांच्या वापरातील नैसर्गिक संसाधने हिसकावून घेतली जात असतात. यासाठी पूर्वी आफ्रिका खंडातील देशांमध्ये यादवी पसरवण्यासारखे उद्योग केले जात. आता तर तेलासाठी एकापाठोपाठ दुसऱ्या देशावर आक्रमण करण्याची बलिष्ठ राष्ट्रांची तयारी झाली आहे. उजाखा धोरणांमुळे तर ह्या प्रक्रिया अधिकच वेगाने घडताना आढळतात. त्यातच अनेक बाबतीत पर्यावरणीय मर्यादा गाठली गेल्याने त्या व्यवस्थेचा लाभ घेणाऱ्यांच्या संख्येत वाढ होण्याची शक्यता दुरावली आहे.

वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर, सध्याच्या वंचित घटकांना रूढ शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेत सरकारी नोकऱ्या व संघटित औद्योगिक क्षेत्रात सुरक्षित व सुस्थिर रोजगार मिळेल ही शक्यता आता संपली आहे. उजाखा धोरणांमुळे सरकारी यंत्रणेचा आकार यापुढे वाढणार नाही. नवीन कामगार कायद्यांमुळे संघटित क्षेत्रांतील रोजगारांची सुस्थिरता व वेतनमानही आता कमी होईल व अशा रोजगारांची संख्या वाढणार नाही. सरकारी नोकऱ्या व संघटित औद्योगिक क्षेत्रात

ज्यांना नोकऱ्या होत्या त्यातील अनेकजण व त्यांची पुढची पिढी क्षमता असूनही यातून बाहेर फेकले जात आहेत. अशा परिस्थितीमध्ये वंचित घटकांतील मंडळींना या व्यवस्थेत नव्याने जागा मिळणे आता दुरापास्त झाले आहे. 'खाजगी क्षेत्रात आरक्षण' असे धोरण आले तरी त्याचा फायदा पूर्ववंचित पण आता शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेचा भाग बनलेल्या कुटुंबातील (क्रीमी-लेयर) दुसऱ्या पिढ्यांना फारतर होऊ शकेल.

तेव्हा असे म्हणता येईल की ह्या रूढ व्यवस्थेचे शिखर सतत उंच व निमुळते होत जाते आहे व त्या शिखरावरची जागा देखील लहान लहान होत चालली आहे. परिणामी, त्या व्यवस्थेचे फायदे आधीपासून घेणाऱ्या अनेक समाजघटकांना (उदा. संघटित कामगार, सरकारी नोकर, उच्चवर्णीय मध्यमवर्ग) आता शिखरावरून गर्तेत ढकलून देण्यास सुरुवात केली गेली आहे. अशा परिस्थितीमध्ये सध्याच्या वंचित वर्गातील काही निवडक व्यक्ती ह्या ढकलाढकलीच्या जीवघेण्या स्पर्धेत केवळ गुणवत्तेच्या बळावर यशस्वी होतीलही. पण, योग्य संधीच्या व पुरेशा बळाच्या अभावी वंचित वर्गातील बहुतेकांना हे शिखर चढण्याच्या स्पर्धेत फारसे भविष्य नाही हे कटू सत्य आपण लक्षात घेतले पाहिजे. तेव्हा सध्याच्या शहरी-औद्योगिक विकासाच्या प्रतिमानात याआधीच्या वंचित वर्गांना जागा मिळेल हे केवळ दिवास्वप्न आहे असे ठामपणे म्हणता येईल.

शहरी-औद्योगिक आर्थिक व्यवस्थेची वंचितांच्या विकासासाठी उपयुक्तता किती आहे याबाबतच्या गैरसमजांची चर्चा आपण केली. अनेकदा यापुढे जाऊन त्या गैरसमजांमध्ये त्या व्यवस्थेच्या उपयुक्ततेबरोबर तिची अपरिहार्यतादेखील (प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे) डोकावत असते. उदाहरणार्थ, पुढील दावे/समज पाहता येतील.

- शहरी औद्योगिक व्यवस्था नाकारणे म्हणजे विकास नाकारण्यासारखेच आहे.
- सध्याच्या विकासाच्या मॉडेलमध्ये अनेक दोष असले तरी त्याला पर्याय असणारे मॉडेल अस्तित्वात नाही. त्यामुळे तेच मॉडेल (मार्ग) स्वीकारण्याशिवाय गत्यंतर नाही.
- राष्ट्राचा/समाजाचा विकास करावयाचा असेल तर काही (म्हणजे काहीना काही काळ) त्याग करावाच लागणार.
- शहरात अमानुष हलाखीच्या परिस्थितीमध्ये राहावे लागले तरी शहरातील शिक्षण, आर्थिक संधी मिळवून स्वतःच्या विकासाच्या संधी साधण्यासाठी ते सहन करावे लागेल.
- विकासात नागरीकरण व त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न अपरिहार्य आहेत. तसेच शेतीतून रूढ औद्योगीकरणाचा प्रवास देखील अपरिहार्य आहे.

सध्याच्या (शहरी-औद्योगिक) विकासाच्या मॉडेलच्या अपरिहार्यतेबद्दलच्या ह्या साऱ्या दाव्यांत व समजांमध्ये एक मोठे गृहीतक लपले आहे. ते म्हणजे 'मानवी समाजाचा विकास घडून येण्यासाठी ज्याला रूढ विकास म्हणतात तो एक आणि एकच मार्ग उपलब्ध आहे.' त्या एकमेव वाटेने चालल्याशिवाय आपला विकास होणार नाही. त्यामुळे त्या मार्गावरून चालण्याची जी किंमत पडेल ती चुकवणे हे देखील अपरिहार्य आहे.

ज्याप्रमाणे आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञान ह्या आपोआप विकसित होणाऱ्या गोष्टी नाहीत, उलट त्या बलिष्ठांनी आपल्या स्वार्थासाठी घडवल्या आहेत, त्याचप्रमाणे विकासाचा सध्याचा मार्ग हा देखील बलिष्ठ राष्ट्रांनी व बलिष्ठ समाजघटकांनी आपल्या स्वार्थाच्या सिद्धीसाठी घडवलेला

आहे, हे आपण ध्यानात घेतले पाहिजे. त्यामुळे समतावादी व पर्यावरणस्नेही असा विकास जर घडवायचा असेल तर बलिष्ठांच्या रूढ मार्गाने जाऊन चालणार नाही. उलट त्यासाठी वेगळा मार्ग निर्माण करावा लागेल. वंचितांना अनुकूल असा मार्ग जर घडवायचा असेल तर त्यासाठी आवश्यक ती ताकद व क्षमता मिळवून जोरदार प्रयत्न करायला हवेत. अशाप्रकारे, सध्याच्या विकासमार्गाने गेल्यास, सध्याची व्यवस्था वंचितांना विकासाच्या परिघाबाहेरच ठेवणार हे स्पष्ट दिसत असताना वंचितांभिमुख विकासाचा नवा मार्ग शोधणे हीच आजच्या काळातील अपरिहार्यता ठरते. त्यामुळे शहरातील झोपडपट्ट्यांतील हलाखीचे जीवन, तसेच शहरी औद्योगिक व्यवस्थेच्या तळातील अमानुष व माणसाला उद्ध्वस्त करणारी कामे अपरिहार्य मानून, विकासाच्या भाबड्या आशेने वंचितांनी ती कामे करीत बसण्यात कोणतेही शहाणपण नाही. त्याऐवजी, विकासाचे नवीन मार्ग शोधण्याचे बळ मिळवण्यासाठी परिवर्तनवादी चळवळींनी एकत्रितपणे प्रयत्न करण्याची गरज आपण लक्षात घ्यायला हवी.

याबाबत अनेकदा असेही म्हटले जाते की, वंचितांना "शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेच्या नादी लागू नका" असा इशारा देणारे स्वतः मात्र शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेचे सर्व फायदे उपटत असतात. बहुतेक वेळा हा आरोप खराच असतो. (मात्र नेहमीच तो खरा असतो असे मात्र नाही.) परंतु, ह्या आरोपाच्या पलीकडे जाऊन त्या इशान्याकडे पाहायला हवे. "वंचितांना शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये स्थान मिळणार नाही", हा इशारा आपल्याला पटतो का? ते आधी तपासून घ्यायला हवे. तो इशारा जर पटत असेल तर तो कोणी दिला याला फारसे महत्त्व देण्याचे कारण नाही. असे इशारे देणारे जरी शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेचे फायदे घेत असले तरी त्यावर त्यांच्या इशान्याची सत्यता अथवा

उपयुक्तता अवलंबून नाही. तेव्हा शहरी-औद्योगिक उत्पादनव्यवस्थेत व त्यावर आधारलेल्या रूढ विकास प्रतिमानात वंचितांना स्थान मिळणार नाही हा मुद्दा महत्त्वाचा आहे हे लक्षात घ्यायला हवे.

३) विकासाच्या पर्यायांबद्दलचे गैरसमज

विकासाच्या पर्यायी संकल्पना, व्यूहनीती, कार्यक्रम, त्यांचे परिणाम ह्याबाबतीत परिवर्तनवादी कार्यकर्त्यांच्या मनात अनेक गैरसमज आहेत. त्यांपैकी अनेक समज रूढ विकासाचा पर्याय शोधणे म्हणजे सर्वच प्रकारच्या विकासापासून दूर पळणे असे मानणारे आहेत. (अर्थात, त्यातील काही गैरसमज हे काही पर्यायवाद्यांच्या अतिरेकी मांडणीतून उभे राहिले आहेत, हे मान्य करायला हवे.) उदाहरणादाखल पुढील दावे/समजांचा उल्लेख करता येईल.

- आदिवासींनी नैसर्गिक संसाधनांच्या आधारे जगावे असे म्हणणे म्हणजे त्यांनी जंगलात राहून कायम निष्कृष्ट प्रतीचे जीवन कंठावे असे म्हणण्यासारखे आहे.
- विकासाच्या पर्यायी संकल्पनेनुसार जगायचे ठरवल्यास माणसाला इतिहासाच्या प्राथमिक अवस्थेतील माणसासारखे जगावे लागेल.

पर्यायी विकासाचा पुरस्कार करणारी अनेक मंडळी 'सादगी' चा म्हणजे जीवनमानाचा स्तर अगदी कमी ठेवण्याचा आग्रह धरतात. तसेच स्वतःचे जीवन काहीजण त्याप्रमाणे आखतात हे खरे आहे. मात्र, ऐहिक जीवनमानाचा स्तर कमी ठेवणे ही पर्यायी विकासाची पूर्वअट आहे असा गैरसमज बऱ्याच जणांच्या मनात असतो. समता, न्याय, पर्यावरणस्नेह अशांसारखी मूल्ये मानून त्यांच्या परिघात जेवढी विपुलता, समृद्धी शक्य आहे तेवढी मिळवण्यास व उपभोगण्यास बहुसंख्य पर्यायवाद्यांचा विरोध असण्याचे कारण नाही.

एवढेच नव्हे तर लोकाभिमुख व पर्यावरणस्नेही तंत्रज्ञान, समतावादी आर्थिक संरचना, समन्वयातून (स्पर्धेतून नव्हे) उभ्या राहणाऱ्या नव्या प्रकारच्या व्यवस्थापन-प्रणाली यांच्या मदतीने ऐहिक/भौतिक विपुलता, समृद्धी वाढवणे सहज शक्य आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

४) उजाखाबाबतचे गैरसमज

नवीन आलेल्या उजाखा धोरणांबाबत माध्यमातून सतत लिहिले जात असते. देशातील अनेक अर्थतज्ज्ञ, नोकरशहा, व राजकारणी सतत उजाखा धोरणांचे फायदे जनतेला सांगत असतात. त्यांचा प्रभाव अनेकदा परिवर्तनवादी चळवळीतील कार्यकर्त्यांवर होताना दिसतो. ह्या कार्यकर्त्यांची मते जरी पूर्णतः उजाखावादी झाली नाहीत तरी त्याबाबत त्यांचा गोंधळ होताना अनेकदा दिसतो. त्यातून अनेक गैरसमज निर्माण होतात. त्यातील काही समज पुढीलप्रमाणे :

- जागतिकीकरणामुळे रोजगाराच्या नव्या संधी उत्पन्न होत आहेत. आपल्या देशातील लोकांचे योग्य शिक्षण व प्रशिक्षण झाल्यास त्याचा फायदा घेऊन आपण आपला विकास साधू शकू.
- जागतिकीकरणामुळे शेतीमालाच्या बाबतीत जगाची बाजारपेठ खुली झाल्यावर जगभर शेतीमाल निर्यात करून आपण ग्रामीण भागांचे प्रश्न सोडवू शकू.

जागतिकीकरणाचे उद्दिष्ट जगभरातील राष्ट्रांमधील परस्परव्यापारावरील बंधने हटवणे असे आहे. त्यातून आंतर-राष्ट्रीय व्यापार वाढून सर्व जगाचे भले होईल असे सांगितले जाते. ज्यांची उत्पादन शक्ती जास्त आहे, ज्यांचे उत्पादन तंत्र प्रगत आहे, ज्यांच्याकडे जास्त भांडवल आहे, ज्यांच्याकडे आर्थिक, राजकीय व सैनिकी सत्ता आहे त्या

देशांना ह्या वाढत्या व्यापाराचा फायदा होईल हे उघड आहे. त्याशिवाय नव्या मुक्त जागतिक व्यापारव्यवस्थेचे नियम बनवताना अशा बलिष्ठ राष्ट्रातील व्यापारी घटकांच्या सोयीचे नियम बनवले जातील ही जगरहाटी आहे. त्या जगरहाटीप्रमाणे जग चालणार हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. (काही कारणामुळे ह्या जगरहाटीपेक्षा अर्थशास्त्राच्या पुस्तकातील सिद्धांत वेगळे असले तर त्या अर्थशास्त्रीय सिद्धांतानुसार जगरहाटी बदलणार नाही, हे स्पष्ट आहे.) तेव्हा बलिष्ठ राष्ट्रे व घटकांना अनुकूल ठरणारे नियम असताना बलिष्ठ राष्ट्रातील शेतकऱ्यांबरोबर स्पर्धा करताना दुर्बल राष्ट्रातील शेतकऱ्यांची अंगभूत गुणवत्ता (आज नसली पण उद्या मिळवली तरी) हा एवढा एकच निकष निर्णायक नसणार. त्या स्पर्धेचे नियम असे असतील की त्या स्पर्धेमध्ये बलिष्ठांना उपलब्ध असणारे वर उल्लेखलेले इतर घटक (म्हणजे भांडवल, तंत्रज्ञान, आर्थिक-राजकीय-सैनिकी ताकद इ.) हे अंगभूत गुणवत्तेपेक्षा जास्त महत्त्वाची भूमिका बजावतील हे लक्षात घेतले पाहिजे. सगळेच वंचित घटक

ग्रीनहाऊसमध्ये फुले करून ॲमस्टरडॅमच्या किंवा मुंबईच्या बाजारात पाठवायला लागले तर त्या बाजारातले दलाल व ग्राहक हे दुर्बल राष्ट्रातील उत्पादकांमधल्या स्पर्धेचा, त्यांच्या अंतराचा, अज्ञानाचा, आर्थिक/राजकीय दुर्बलतेचा फायदा घेणार नाहीत का? नेमके हेच आधी कॉफी व आता कापूस पिकवणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या बाबतीत घडल्याने त्यांना आत्महत्या कराव्या लागल्या. तेव्हा असल्या फसव्या व पुस्तकी घोषणाबाजीमध्ये न अडकता उजाखाच्या धोरणांमुळे सांगितले जाणारे फायदे व जाणवणारे तोटे यांची डोळस परीक्षा करायला हवी.

परिवर्तनवादी कार्यकर्ते व अभ्यासकांच्या मनामध्ये विकासासंबंधी जे गैरसमज आहेत त्यातील काहींची चर्चा आपण केली. हे गैरसमज दूर करून घेऊन परिवर्तनवादी कार्यकर्त्यांनी आपापल्या चळवळींमध्ये विकासपर्यायांचा विचार व व्यवहार आणावा असे वाटते. ह्या प्रकरणातील विवेचनाचा हाच उद्देश होता.

प्रकरण २ : पर्यायी विकास चर्चा : काही संकल्पनात्मक मुद्दे

दस्तावेजाच्या ह्या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये पर्यायी विकासाच्या संकल्पनांवर भर दिला आहे. विविध विचारसरणीच्या अभ्यासकांनी लिहिलेल्या पर्यायी विकासावरील वाङ्मयातील संकल्पनात्मक मुद्द्यांचे संकलन करताना एक विशिष्ट चौकट किंवा फ्रेमवर्क वापरले आहे. पर्यायी विकासातील विविध विचार-धारांच्या पलीकडे जाऊन वेगवेगळ्या मुद्द्यांवर (उदा. बाजार, राज्यसंस्थेचे काम) काय चर्चा झाली आहे? हे समजून घेण्यास कार्यकर्त्यांना ह्या चौकटीची मदत होईल. ह्या चौकटीचे स्पष्टीकरण ह्या प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात केले आहे.

पर्यायी विकासामधील उद्दिष्टे, विविध संकल्पना, व व्यूहनीती याबाबतची चर्चा त्यापुढील तीन प्रकरणांमध्ये केली आहे. ही सारी चर्चा आपल्या देशातील विकासाच्या सध्याच्या स्थितीशी, त्यामागच्या इतिहासाशी जोडून घेणे कार्यकर्त्यांना शक्य व्हावे म्हणून काही पार्श्वभूमी मांडण्याची गरज होती. त्यादृष्टीने ह्या प्रकरणाच्या पहिल्या भागात भारतातील विकास प्रक्रिया कशी झाली, व त्याला रूढ प्रतिमानाचा कसा आधार होता, याचा आढावा घेतला आहे.

भाग १ : विकासाचे रूढ प्रतिमान आणि भारतातील विकास

विकासाच्या रूढ प्रतिमानात आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारलेल्या औद्योगीकरणाच्या प्रक्रियेला कळीचे स्थान

असते. याचे मुख्य कारण म्हणजे विकासाच्या रूढ संकल्पनेत आर्थिक वाढ म्हणजेच विकास असे मानले जाते. आर्थिक वाढ म्हणजे वस्तू आणि सेवा यांच्या उत्पादनातील वाढ होय. माणसाला जगण्यासाठी विविध वस्तू आणि आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण यांसारख्या सेवांची गरज असते. रूढ विकासविचारानुसार, विकासाचे उद्दिष्ट माणसाला जास्तीत जास्त सुखात राहता यावे हे असते. माणसाने सुखी होणे म्हणजे वस्तू आणि सेवांचा जास्तीत जास्त उपभोग घेता येणे असे रूढ विकासविचार मानतो. वस्तूंची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर करण्यासाठी आधुनिक कारखानदारी आणि आधुनिक शेती (रसायनांच्या आणि स्वयंचलित यंत्रांच्या वापरावर आधारित) आवश्यक मानली जाते. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने उत्पादन व्यवस्थेत अधिकाधिक कार्यक्षमता आणता येईल आणि वस्तू आणि सेवांच्या दर्जात गुणात्मकरीत्या फरक पडेल असे मानले जाते.

आर्थिक वाढीची प्रक्रिया समाजातील काही ठिकाणी केंद्रित पद्धतीने घडेल आणि या प्रक्रियेचे फायदे नंतर समाजातील तळाच्या घटकांपर्यन्त झिरपतील असे गृहीत धरले जाते. या 'झिरपण्याच्या' प्रक्रियेचे दोन मार्ग सामान्यतः मानले जातात. एक मार्ग म्हणजे मोठे उद्योगधंदे, आधुनिक शेती यांना पूरक असे अनेक आर्थिक उपक्रम समाजात सर्वदूर सुरु होतील. उदा. एक मोठा कारखाना सुरु झाला की त्या

कारखान्यासाठी सुटे भाग पुरवण्याचा उद्योग, तो पुरवठा करण्यासाठी ट्रक, टेंपोचा व्यवसाय, ट्रक-टेम्पो व्यावसायिकांच्या सोयीसाठी पेट्रोल पंप, खाद्यपदार्थांच्या टपऱ्या असे दुसऱ्या, तिसऱ्या पातळीवरचे अनेक आर्थिक उपक्रम सुरू होतील. या उपक्रमांद्वारे अधिकाधिक लोकांना रोजगार व नफा मिळून त्यांचे उत्पन्न वाढेल. यामुळे त्यांची क्रयशक्ती वाढल्याने ते आर्थिक व्यवस्थेत सहभागी होऊन वस्तू आणि सेवा यांचा जास्त उपभोग घ्यायला लागतील असे मानले जाते. आर्थिक फायदे झिरपण्याच्या प्रक्रियेचा दुसरा मार्ग म्हणजे सरकारने दुर्बल घटकांच्या बाजूने हस्तक्षेप करून संपत्तीचे फेरवाटप घडवण्यासाठी कार्यक्रम आखणे. जे समाजगट विविध कारणांमुळे रूढ आर्थिक व्यवस्थेत सामील होऊ शकत नाहीत, त्यांना सरकारने साहाय्य पुरवणे अपेक्षित असते. (उदा. निराधार योजना, आश्रमशाळा, आदिवासी मुलांना शिष्यवृत्ती इ.) या साहाय्यासाठी सरकार समाजातील जास्त उत्पन्न मिळवणाऱ्या लोकांवर कर लावून पैसे मिळवते म्हणून याला संपत्तीचे फेरवाटप म्हटले जाते.

अशा तऱ्हेने रूढ विकास-विचारानुसार, सर्व लोकांचा विकास होणे म्हणजे त्यांच्या उपभोगक्षमतेत व वस्तू-सेवांच्या उपभोगात वाढ होणे. हे साध्य होण्यासाठी लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होत राहिली पाहिजे आणि त्यासाठी मुळात सर्व लोकांना पैशाच्या स्वरूपात उत्पन्न देणारा रोजगार मिळायला हवा. आर्थिक वाढ या उद्दिष्टाला केंद्रस्थानी ठेवून रूढ विकास प्रतिमानाची व प्रस्थापित व्यवस्थेची सर्व रचना केलेली आढळते.

भारतातील विकास-प्रक्रिया

भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा भारतापुढे विकासाचे भांडवलशाही प्रतिमान, केंद्रीय नियोजनावर भर देणारे

समाजसत्तावादी प्रतिमान, आणि गाव हे एकक मानणारे, विकेंद्रित स्वरूपाचे गांधीवादी प्रतिमान अशी तीन प्रतिमाने होती. भारताने पं. नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. एका बाजूला प्रामुख्याने उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनासाठी खाजगी क्षेत्र (भांडवलदारांच्या खाजगी मालकीचे कारखाने असणे) व दुसऱ्या बाजूला अवजड उद्योग आणि पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी सार्वजनिक क्षेत्र (सरकारने भांडवल गुंतवलेले उद्योग) अशी विभागणी करण्यात आली. विकासासाठीच्या संसाधनांच्या वाटपासाठी (रिसोर्स अॅलोकेशन) बाजारपेठेवर अवलंबून न राहता सोव्हिएत मॉडेलच्या प्रभावामुळे भारताने त्यासाठी 'राज्यसंस्थेद्वारे नियोजन' (स्टेट प्लॅनिंग) करण्याच्या पद्धतीचा स्वीकार केला. पंचवार्षिक योजनांमार्फत हे नियोजन करण्यात येते. औद्योगीकरण, आधुनिक तंत्रज्ञान या धोरणांचाही जोरदार पुरस्कार करण्यात आला. या सर्व धोरणांमुळे आर्थिक वाढीचे उद्दिष्ट साध्य होऊन लोकांचे जीवनमान सुधारेल अशी अपेक्षा होती.

सुरुवातीच्या दोन पंचवार्षिक योजनांच्या काळात औद्योगीकरणाची प्रक्रिया वेगवान करण्याकडे सर्व संसाधने केंद्रित केली गेली. त्यामुळे या काळात शेतीव्यवस्थेचा विकास बऱ्याच प्रमाणात दुर्लक्षित राहिला. नंतर मात्र बदलत्या जागतिक सत्ता-समीकरणामुळे भारताला अन्न-धान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण असण्याची गरज भासू लागली. यातून १९६० आणि ७०च्या दशकात शेतीक्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवण्यात आला. अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवणे या उद्देशाने रासायनिक खते, आधुनिक बी-बियाणे, आणि यंत्रसामुग्रीच्या वापरावर आधारित शेतीला सिंचन उपलब्ध असणाऱ्या भूप्रदेशात प्रोत्साहन देणारी धोरणे आखण्यात

आली. यातून शेतीतील उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर वाढून हरित क्रांतीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात आले.

या सर्व काळात आर्थिक वाढीचा जो दर नियोजनकारांनी ठरवला होता तितक्या वेगाने आर्थिक वाढ होऊ शकली नाही. आर्थिक वाढ कमी प्रमाणात झाल्यामुळे त्याचे जे फायदे तळागाळातील लोकांपर्यंत पोचणे अपेक्षित होते त्यावर मर्यादा आल्या. तसेच आर्थिक वाढ झिरपण्याची प्रक्रिया जशी अपेक्षित होती तशी प्रत्यक्षात घडत नाही हे उघड झाले. ज्या लोकांकडे आर्थिक-राजकीय सत्ता एकवटलेली होती त्यांनी झिरप्याच्या प्रक्रियेवर प्रभाव टाकून संपत्तीचा जास्तीत-जास्त वाटा स्वतःकडे ओढण्याचा प्रयत्न केला. अशा तऱ्हेने आर्थिक वाढ अपेक्षित तितकी न होणे आणि झिरपण्याची प्रक्रिया नीट न घडणे या दोन्ही कारणांमुळे समाजातील गरीब लोकांच्या परिस्थितीत फारशी सुधारणा होऊ शकली नाही. याउलट झालेली आर्थिक वाढ काही समाजगटांच्या ताब्यात अधिकाधिक केंद्रित होत गेली. यामुळे गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी प्रचंड वाढली.

त्याशिवाय, ही आर्थिक वाढ ज्या मार्गाद्वारे साध्य करण्यात आली होती (उदा. मोठे उद्योगधंदे आणि रासायनिक शेतीचा प्रसार) त्यामुळे विविध पर्यावरणीय आणि सामाजिक दुष्परिणाम घडून आले. उदा. मोठ्या धरणांमुळे लाखो लोकांचे होणारे विस्थापन, उद्योगांनी केलेल्या प्रदूषणामुळे स्थानिकांच्या आरोग्यावर होणारे परिणाम, उच्च तंत्रज्ञानामुळे होणारी रोजगार हानी, जल-जमिनीच्या प्रदूषणामुळे लोकांचे उपजीविकांचे स्रोत संपत जाणे. अशा सर्व प्रक्रियांचा विपरीत परिणाम स्थानिक नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर तसेच त्या साधनांवर ज्यांची उपजीविका प्रत्यक्षपणे अवलंबून आहे अशा वंचित वर्गावर विशेषकरून झाला. अशा तऱ्हेने वंचित घटक विकासाच्या फायद्यांपासून

केवळ वंचित राहिले असे नाही तर असा विकास घडवून आणताना त्यांच्या उपजीविका उद्ध्वस्त केल्या गेल्या. विकासाचे अपेक्षित परिणाम दिसत नाहीत व गरिबी वाढत चालली आहे हे उघड झाल्यावर सत्तरीच्या दशकापासून दारिद्र्याच्या प्रश्नाला तोंड देण्यासाठी 'थेट दारिद्र्यनिर्मूलना'च्या योजना राबवण्यास सुरुवात झाली.

१९८०च्या दशकात आणि त्यानंतर उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन आणि सेवा क्षेत्र यांच्या वाढीला मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहन देण्यात आले. परिणामी, सेवा क्षेत्राचा विस्तार भारतात मोठ्या प्रमाणावर वाढला. १९९०नंतर भारताने आपली अर्थव्यवस्था खुली करण्याचा निर्णय घेतला. याला नवीन आर्थिक नीतीचा स्वीकार असे म्हटले गेले. यानुसार परदेशी भांडवलाला भारतात उत्पादन व वित्तीय क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याची मुभा मिळाली. आयात-निर्यातविषयक धोरणात बदल करून इतर देशांतील मालाला आयातीसाठी खुला वाव देण्यात आला. सार्वजनिक उद्योग आणि सार्वजनिक सुविधा यांच्या खाजगीकरणाच्या दिशेने पावले टाकण्यात आली. उत्पादन, वितरण, बँकिंग या क्षेत्रामधील शासनाचा प्रत्यक्ष नियंत्रक हस्तक्षेप कमी करून त्याऐवजी या क्षेत्रांवर देखरेखीच्या संरचना लावणे आणि आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण या क्षेत्रांमध्ये सरकारने किमान जबाबदाऱ्या घ्याव्यात अशी व्यवस्था करणे हे 'नवीन आर्थिक धोरणा'मागील मुख्य सूत्र आहे.

भारतातील आर्थिक विकासाच्या प्रयत्नांच्या ह्या पार्श्वभूमीवर आपल्याला विकासाच्या पर्यायांची चर्चा समजून घ्यायला हवी.

भाग २ : विकासचर्चेच्या संकलनासाठी चौकट

विकास या विषयावर प्रचंड म्हणावे असे वाङ्मय उपलब्ध आहे. यामध्ये विकासाच्या प्रतिमानातील विविध

संकल्पनांची चर्चा करणारे, वेगवेगळ्या विचारप्रवाहांच्या दृष्टिकोनांतून वेगवेगळ्या पातळ्यांवर पर्यायांची चर्चा करणारे, भारताच्या संदर्भात विकास-प्रक्रियेचे विश्लेषण करणारे आणि या विकास प्रक्रियेतील राजकीय अर्थशास्त्राची भूमिका विशद करणारे अशा प्रकारच्या वाङ्मयाचा प्रामुख्याने समावेश होतो. या सर्व साहित्यातून विकासविषयक विविध मुद्द्यांवर सखोल चर्चा केलेली आढळते. विविध विचारधारेच्या वाङ्मयात बऱ्याचदा विकासाच्या संकल्पनेपासून ते कार्यक्रमापर्यन्त अनेक मुद्दे एकत्रितरीत्या चर्चिलेले असतात. त्यातून त्या त्या विचारधारेनुसारचे विकासासंबंधी एक संपूर्ण चित्र उभे राहण्यास मदत होते.

विविध दृष्टिकोनांतून होणारी विकासासंबंधीची ही सर्व चर्चा समजून घ्यायची असेल तर एका खास तुलनात्मक

चौकटीची (फ्रेमवर्क) गरज आहे, असे आम्हाला जाणवले. अशा तुलनात्मक चौकटीचा वापर केल्याने चर्चेमध्ये गुंतलेले विविध मुद्दे वेगळे काढून त्यांचे केलेले खंडन अथवा समर्थन नीट समजायला मदत होते. हे सर्वच मुद्दे एकमेकांत गुंतलेले असतात आणि ते समग्रतेने पाहण्याची गरज असते हे जसे खरे आहे तसेच सर्व चर्चेचे सुलभ आकलन होण्यासाठी आणि त्याबाबतची संकल्पनात्मक स्पष्टता वाढण्यासाठी ही चर्चा विविध मुद्द्यांनुसार विभागणे गरजेचे ठरते. असा एक प्रयत्न आम्ही या चर्चेचे संकलन करताना केला. (विकासावरील चर्चेतील संकल्पनात्मक मुद्द्यांचे हे संकलन प्रयासने तयार केलेल्या मूळ इंग्रजी दस्तावेजामध्ये उपलब्ध आहे. या प्रकरणामध्ये त्या चर्चेतील काही मुद्द्यांचा केवळ सारांश दिलेला आहे.)

तक्ता १ : विकासावरील चर्चेच्या संकलनासाठीची तुलनात्मक चौकट

घटक टप्पे	मूल्यात्मक घटक	आर्थिक घटक		एपिस्टिमिक घटक	सामाजिक सांस्कृतिक घटक	राजकीय घटक (राज्यसंस्था इ.)
		बाजारपेठ	तंत्रज्ञान			
घटकांतर्गत विविध मुद्दे						
रूढ प्रतिमानाची मांडणी						
रूढ प्रतिमानावरील आक्षेप						
रूढ प्रतिमानावरील पर्याय						
पर्यायांची समीक्षा						

टीप : ह्या तक्त्याच्या प्रत्येक चौकोनामध्ये ('सेल'मध्ये) अनेक मुद्दे असतील. त्या प्रत्येक मुद्द्याची मांडणी चार टप्प्यांत करता येईल.

विकासविषयक चर्चेची आम्ही पुढील पाच घटकांत विभागणी केली आहे. (१) (विकास प्रतिमानामागील) मूल्यात्मक घटक, (२) एपिस्टिमिक किंवा ज्ञानाशी संबंधित घटक, (३) आर्थिक घटक, (४) सामाजिक-सांस्कृतिक घटक, आणि (५) राजकीय घटक. हे पाच घटक म्हणजे आम्ही तयार केलेल्या तुलनात्मक चौकटीचा (फ्रेमवर्क) एक अक्ष आहे. विकासविषयक चर्चेतील विविध मुद्द्यांचे या पाच घटकांत वर्गीकरण करता येते. उदा. आर्थिक घटकांमध्ये उत्पादन व्यवस्था, त्यासाठी लागणारे तंत्रज्ञान, बाजारपेठ, संस्थात्मक रचना, वित्तीय रचना, इ. मुद्द्यांचा अंतर्भाव होतो. तर राजकीय घटकांत राज्यसंस्थेची भूमिका, राजकीय पक्षांची भूमिका, चळवळी व जनसंघटना यांची भूमिका, कारभारविषयक मुद्दे (Governance), इ. मुद्द्यांचा समावेश होतो.

ह्या सर्व चर्चेची आम्ही दुसऱ्या तऱ्हेनेही विभागणी केली. ही सर्व चर्चा आम्ही पुढील चार टप्प्यांमध्ये वर्गीकरण करून समजावून घेतली. (१) विकासाचे प्रस्थापित प्रतिमान काय मांडणी करते? (२) या प्रस्थापित प्रतिमानावर कोणकोणते आक्षेप घेतले जातात? (३) आक्षेप घेणारे लोक या मुद्द्यांवर कोणता पर्याय सुचवतात? आणि (४) या पर्यायांवरती कोणते आक्षेप घेतले जातात? हे चार टप्पे म्हणजे वरील तुलनात्मक चौकटीचा दुसरा अक्ष आहे.

अशा तऱ्हेने एका अक्षावर पाच घटक व दुसऱ्या अक्षावर चार टप्पे असलेल्या या तुलनात्मक चौकटीमध्ये विकासासंबंधीच्या चर्चेतील सारे मुद्दे अत्यंत पद्धतशीरपणे मांडता येतात. ही तुलनात्मक चौकट सोबत तक्त्याच्या स्वरूपात मांडली आहे.

या चौकटीचा वापर करताना आत्ताच्या विकास प्रतिमानामधील (मॉडेलमधील) वेगवेगळे मुद्दे, या मुद्द्यांवर

घेतले जाणारे आक्षेप, त्यासाठी सुचवले गेलेले विविध पर्याय, आणि त्या पर्यायांवरील टीका/आक्षेप हे चार टप्पे समजून घेऊन कार्यकर्ते-अभ्यासक यांनी पाचवा टप्पा म्हणून आपल्याला पटणाऱ्या मुद्द्यांची मांडणी करावी, अशी अपेक्षा आहे.

पर्यायी विकासाच्या चर्चेतील संकल्पनात्मक मुद्द्यांचे संकलन करण्यासाठी या प्रकरणामध्ये सदर चौकटीचा वापर केला आहे. आमच्याकडे उपलब्ध वेळ आणि या दस्तावेजातील जागेची मर्यादा लक्षात घेता विकासविषयक चर्चेतील आर्थिक घटक, सामाजिक-सांस्कृतिक घटक आणि राजकीय घटक या तीन घटकांवरील चर्चेचे संकलन या प्रकरणात थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. वेगवेगळ्या विचारधारांमधून (उदा. मार्क्सवाद, गांधीवाद, पर्यावरणवाद, स्त्री-वाद, फुले-आंबेडकर दृष्टिकोण) पुढे येणारे मुद्दे यात संकलित केलेले असले तरी प्रत्येक ठिकाणी विचारधारेचे नाव नमूद केलेले नाही. चर्चा मुद्द्यांच्या अंगाने अधिक व्हावी, विचारधारेविषयीचे पूर्वग्रह त्यात डोकावू नयेत हा हेतू यामागे आहे.

भाग ३ :विकासविषयक चर्चेतील संकल्पनात्मक मुद्द्यांचे संकलन

१) आर्थिक घटक

विकासविषयक चर्चेतील विविध आर्थिक घटकांपासून या संकलनाची आपण सुरुवात करूया.

१-अ) रूढ प्रतिमानानुसारची मांडणी

या उपविभागात रूढ प्रतिमानामध्ये विविध आर्थिक घटकांची मांडणी कशी होते ते आपण पाहूया.

रूढ भांडवलशाही उत्पादन-व्यवस्था

औद्योगिक-भांडवलशाही उत्पादनव्यवस्था युरोपमध्ये

१८ व्या शतकात उदयाला आली. तंत्रज्ञानाचा विकास, तंत्रज्ञानावर आधारित औद्योगीकरणाची प्रक्रिया, या प्रक्रियेतून मानवाच्या उपभोगासाठी मोठ्या प्रमाणावर वस्तू आणि सेवांची निर्मिती असा विकासाचा मार्ग तेव्हापासून रुढ झाला. जगातील इतर देशांनीही कमी-अधिक प्रमाणात आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने भौतिक पातळीवरील समृद्धी आणणे हाच विकासाचा मार्ग अनुसरायला सुरुवात केली. या औद्योगिक-भांडवलशाही उत्पादन व्यवस्थेची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे:

- १) भांडवलशाही विकासविचारांनुसार व्यक्तीचे स्व-हित तिच्या विचारांच्या केंद्रस्थानी असते. स्वतःचे हित जास्तीत जास्त कसे साधले जाईल असा विचार व आचार प्रत्येक व्यक्ती करते. जर समाजातील सर्वच व्यक्ती आपल्या हिताचा विचार व त्यानुसार आचार करत असतील तर त्यातून समाज-हित आपोआप साध्य होते हे गृहीत या व्यवस्थेत महत्त्वाचे मानले जाते. या गृहीतानुसार व्यक्तीची स्वतःचे आर्थिक हितसंबंध जोपासण्याची निकड तिच्या कामामागील महत्त्वाची प्रेरणा असते. या प्रेरणेतून व्यक्ती तिच्या कार्यक्षमतेत वाढ घडवते. परिणामी, एकूणच अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादकतेत आणि कार्यक्षमतेत वाढ होते. यामुळे उत्पादन खर्चात आणि संसाधनांच्या वापरात घट होऊन समाजाला आणि पर्यावरणाला त्याचा लाभ होतो.
- २) भांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये श्रम ही विकण्यायोग्य वस्तू बनते. श्रमिक त्याचे श्रम भांडवलदाराला विकतो. अशा तऱ्हेने श्रमांची बाजारपेठ अस्तित्वात आल्यामुळे कामगारांना उत्पादनासाठी कामावर घेणे शक्य होते.

- ३) भांडवलशाही व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे खाजगी मालमतेचा हक्क. भांडवलशाही व्यवस्थेत उत्पादन साधने खाजगी मालकीची असतात. खाजगी मालमतेच्या हक्कामुळे आर्थिक हितसंबंध अनिर्बंधपणे जोपासण्याला अधिमान्यता मिळते. यातूनच भांडवल-संचय घडेल अशी अपेक्षा असते.
- ४) भांडवलशाही व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी वाढ (ग्रोथ) ही संकल्पना आहे. नफा मिळवून संपत्तीत वाढ करणे, नफ्यामधून भांडवलाची निर्मिती करणे आणि निर्माण झालेल्या भांडवलाची गुंतवणूक करून आणखी नफा मिळवणे हे चक्र भांडवलशाहीत सतत सुरू असते. नफ्यामध्ये वाढ करण्यासाठी बाजारपेठेतील शक्य तितक्या मोठ्या भागावर नियंत्रण प्रस्थापित करणे आणि उत्पादन-खर्चात बचत करणे असे दोन मार्ग अवलंबले जातात. यासाठी उत्पादनात सतत वाढ करणे आवश्यक असते. अशा प्रकारची आर्थिक वाढ (वस्तू आणि सेवा यामधील वाढ) समृद्धी आणेल असा दावा केला जातो.
- ५) भांडवल संचयासाठी उत्पादकतेत वाढ करणे अत्यावश्यक असते. यासाठी तंत्रज्ञानात सुधारणा करण्याबरोबरच श्रमविभागणी करणे गरजेचे असते. यातून उत्पादनप्रक्रियेची अनेक छोट्या कुशल कामात विभागणी करणे आणि या कामांचे स्वयंचलन (ऑटोमेशन) करणे आवश्यक बनते. या मार्गाने मानवी श्रमांची कार्यक्षमता वाढवून उत्पादकता वाढवण्याचा प्रयत्न केला जातो.
- ६) भांडवलशाही व्यवस्था मोठ्या आकारांच्या आर्थिक उपक्रमांवर आधारीत आहे. उत्पादन प्रक्रियेची किंमत

कमी ठेवण्यासाठी महाकाय आर्थिक उपक्रम आवश्यक मानले जातात.

बाजारपेठ

बाजारपेठेने नियमित केलेले परस्पर-विनिमयाचे (आदान प्रदानांचे) व्यवहार हे भांडवलशाही व्यवस्थेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय. औद्योगिक-पूर्व आर्थिक व्यवस्थांत, आर्थिक विनिमय हे वस्तूंच्या देवाणघेवाणीच्या स्वरूपात प्रामुख्याने चालत असे. भांडवलशाहीत वस्तू व सेवांचा विनिमय सर्वथा पैशाच्या माध्यमातून होतो.

रूढ विकासविचारानुसार बाजारपेठ ही वस्तू आणि सेवांच्या किंमती ठरवण्यासाठी आणि दुर्मिळ अशा संसाधनांचे वाटप करण्यासाठी सर्वात कार्यक्षम व वस्तुनिष्ठ अशी रचना आहे. बाजारपेठेचे माध्यम सर्वात कार्यक्षम असल्याने त्यावरील (राज्यसंस्थेने घातलेले) निर्बंध हटवल्यानेच उत्पादकता आणि उत्पादनात वाढ होऊ शकते. त्यामुळे बाजारपेठेच्या व इतर आर्थिक घडामोडीत राज्यसंस्थेची कमीत कमी भूमिका असणे श्रेयस्कर मानले जाते. असाही दावा केला जातो की भांडवलशाहीमध्ये ग्राहक सार्वभौम असून तो वस्तूचा दर्जा, किंमत इ. निवडण्यास स्वतंत्र असतो.

बाजारपेठेमध्ये व भांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये स्पर्धेच्या तत्त्वामुळे महत्त्वाचे स्थान असते असे सांगितले जाते. भांडवलशाही व्यवस्थेत श्रम, संसाधने, आणि बाजारपेठेमधला वाटा यासाठी स्पर्धा असते. रूढ विचारानुसार, भांडवली उद्योग आपले उत्पादन आणि बाजारपेठेतील वाटा वाढवून एकमेकांबरोबर आपल्या अस्तित्वासाठी आणि नफा वाढवण्यासाठी स्पर्धा करीत असतात. भांडवलशाहीत खऱ्या अर्थाने 'पूर्ण' स्पर्धेची

स्थिती असते असे मानले जाते. स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी आपल्या उत्पादनाची किंमत कमी ठेवणे आणि ग्राहकांना चांगली सेवा देणे गरजेचे असते. यासाठी उत्पादन-खर्चात बचत करणे आणि कार्यक्षमता वाढवणे आवश्यक बनते. अशाप्रकारे स्पर्धेच्या तत्त्वाचा फायदा केवळ ग्राहकांनाच होत नाही तर कार्यक्षमता वाढीमुळे एकूणच अर्थकारणाला आणि संपूर्ण समाजालाच त्याचा फायदा होतो अशी मांडणी केली जाते.

आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान

रूढ विकासविचारानुसार तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे अनेक गोष्टी साध्य होतात. तंत्रज्ञानामुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन शक्य होते. ज्यामधून पुढे औद्योगिककरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळते. तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे तांत्रिक कार्यक्षमतेत सतत वाढ होऊन कामगारांवरील अवलंबन कमी होते. त्यामुळे कामगारांवरील खर्च वाचून उत्पादन-खर्चात बचत होते. नवीन तांत्रिक शोधांमुळे कामातील शारीरिक श्रम आणि कष्ट कमी होण्यास मदत होते. याचबरोबर तंत्रज्ञानामुळे शहरीकरण, आधुनिकीकरण यांसारख्या सामाजिक प्रक्रियांना गती मिळते. यामुळे पारंपरिक, जखडबंद संकल्पनांतून व रूढी बंधनातून मुक्त होऊन व्यक्तीला स्वतःचा विकास घडवणे शक्य होते. अशा प्रकारे विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे आर्थिक संपत्तीत वाढ होऊन मानवाच्या जीवनाचा दर्जा तर सुधारतोच पण त्याच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जाणिवेमध्ये व परिस्थितीमध्येही मोठे बदल घडतात अशी मांडणी केली जाते.

रूढ विचारानुसार विज्ञान-तंत्रज्ञानाची प्रगती हा मानवी बुद्धीचा, सर्जनशीलतेचा आविष्कार असून ही प्रक्रिया बहुतेकवेळा आपोआप घडत असते. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या

विकासाचा समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक, वा राजकीय प्रक्रियांशी फारसा संबंध नसतो. म्हणजेच, आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञान अ-सामाजिक व अ-राजकीय स्वरूपाचे असून मानवाला सभोवतालच्या जगाविषयी पडणारे प्रश्न सोडवणे हे काम ते प्रामुख्याने पार पाडते. त्यामुळे आधुनिक विज्ञान 'शुद्ध', वस्तुनिष्ठ ज्ञानाची निर्मिती करते.

१-ब) आर्थिक घटकांच्या रूढ मांडणीवरील आक्षेप

भांडवलशाही व्यवस्थेवरील आक्षेप

भांडवलशाही उत्पादन व्यवस्थेवर अनेक आक्षेप घेतले जातात. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या आक्षेपांची येथे थोडक्यात चर्चा केली आहे.

- टीकाकारांच्या मते, भांडवलशाही व्यवस्था पूर्णपणे स्वार्थी हितसंबंधांवर आणि नफ्याच्या प्रेरणेवर आधारित असते. त्यामुळे वस्तूची निर्मिती प्रामुख्याने नफ्यासाठी केली जाते व त्या वस्तूची सामाजिक गरज किंवा त्यांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम यांचा विचार केला जात नाही. त्यामुळे सर्व व्यक्तींनी आपापल्या स्व-हिताची काळजी घेतली तर त्यातून समाज-हित आपोआप साधले जाईल हा विचार खरा नाही.
- भांडवलशाही व्यवस्थेत सातत्याने उत्पादन करत राहणे ही ग्राहकांची गरज नसून उत्पादकांची गरज असते. आर्थिक वाढीच्या उद्दिष्टात सतत वाढते उत्पादन व त्याचा वाढता उपभोग गृहीत धरलेला आहे. अशा प्रकारच्या उद्दिष्टांमुळे वस्तू व सेवांच्या उत्पादनावर अतिरेकी भर दिला जाऊन सामाजिक व पर्यावरणीय उद्दिष्टांना तिलांजली दिली जाते.
- टीकाकारांच्या मते, भांडवलशाही व्यवस्थेत तयार होणाऱ्या वस्तूंचे स्वरूपच त्याच्या समान वाटपाला खीळ

घालते. उद्योगक्षेत्र दरवर्षी हजारो नवीन मॉडेल्सची भर बाजारात टाकत असते. ही मॉडेल्स जुन्या मॉडेल्सची किंमत कमी करतात आणि विषमता आणि सामाजिक उतरंड यांची पुनर्निर्मिती करतात. अशा तऱ्हेने विषमता आणि सामाजिक उतरंड यांची निर्मिती करण्यासाठी भांडवलशाही अथकपणे तुटवडा निर्माण करते. भांडवलशाही समाज जितक्या गरजा भागवतो त्यापेक्षा अधिक गरजांना जन्म देतो असेही म्हटले जाते.

- भांडवलशाहीची निर्मिती विषमतेवर आधारित समाजातून झाली आणि भांडवलशाही ही व्यवस्था ही विषमता आणखी दृढमूल करते. समाजाच्या गरीब वर्गाच्या मूलभूत गरजा भागविण्याच्या उद्दिष्टांऐवजी बृहत् आर्थिक वाढीच्या उद्दिष्टाला केंद्रीय स्थान दिल्यामुळे समतेचे तत्त्व आणखीनच लांब जाते.
- सतत आर्थिक वाढ करावी लागणे हे भांडवलशाहीचे न टाळता येण्याजोगे वैशिष्ट्य मानायला हवे. यामुळे मर्यादित साठे असणाऱ्या नैसर्गिक संसाधनांचा प्रचंड प्रमाणात वापर होऊन अंतिमतः संपूर्ण ग्रहाचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. अशा तऱ्हेने नैसर्गिक संसाधनांच्या अतिरिक्त वापरामुळे या संसाधनांचा दर्जा व उपलब्धता कायमस्वरूपी खालावते.
- पारंपरिक समाजात उत्पादनाच्या साधनांवर आणि स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर समाजाचे नियंत्रण असे. त्यामुळे लोकांना ही संसाधने वापरण्याचा हक्क मिळून उपजीविकेची काही प्रमाणात खात्री मिळत असे. भांडवलशाहीत मात्र खाजगी मालमत्तेच्या हक्कामुळे नैसर्गिक संसाधने देखील सत्ताधारी लोकांच्या नियंत्रणाखाली आणली गेली. यामुळे आर्थिक आणि

चौकट २ : पर्यावरणवादी विविध विचार प्रवाह

'रॅडिकल' पर्यावरणवादामध्ये वेगवेगळे विचार प्रवाह आहेत. हे विचार प्रवाह प्रामुख्याने पाश्चात्य देशात विकसित झाल्यामुळे त्यांना 'युरो-अमेरिकन पर्यावरणवाद' असेही संबोधले जाते. या सर्व प्रवाहांनी रूढ विकास मॉडेलची सखोल समीक्षा करणारी मांडणी केली आहे. त्यानुसार विकासाच्या रूढ संकल्पना, विचार, आणि व्यवहारात अनेक मूलभूत अंतर्विरोध आहेत. परिणामी, सध्याच्या मॉडेलवर मलमपट्टी करून चालणार नाही तर अधिक न्याय्य, निसर्ग-स्नेही आणि माणुसकीवर आधारित असे संपूर्णतः वेगळे विकासाचे मॉडेल विकसित करणे आवश्यक आहे.

डीप इकॉलॉजी

'डीप इकॉलॉजी'चा विचारप्रवाह पर्यावरणवादाच्या इतर मानव-केन्द्री प्रवाहांपासून भिन्न आहे. या विचार-प्रवाहानुसार, आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीतील मानव-केन्द्रितता संपूर्णपणे नाकारून त्याजागी 'परिसंस्था-केन्द्री' विचार स्वीकारला पाहिजे. मानवी समूहांची व त्यांच्या व्यवहारांची निसर्गाला अनुकूल अशी पुनर्रचना मूलगामी पद्धतीने करण्याची गरज आहे असे हा विचार मानतो.

सोशल इकॉलॉजी

या विचारप्रवाहाचे डाव्या, मानव-केन्द्री विचारांशी विशेषतः अराज्यवादी विचारांशी जवळचे नाते आहे. या प्रवाहानुसार, पर्यावरण व विकासाच्या संबंधित सर्व प्रश्नांचे मूळ मानवी समूहांतील वर्चस्वाचे परस्परसंबंध तसेच निसर्गावरील मानवी समूहांचे वर्चस्व यामध्ये आहे. वर्चस्वाचे हे दोन्ही प्रकार एकमेकांशी जोडलेले असून त्यांचा विकास एकत्रितरीत्या झाला आहे. मानवी समाजातील आणि मानव व निसर्ग यांच्यामधील संबंधातील उतरंड हे या वर्चस्वाचे प्रतीक आहे. यावर उपाय म्हणून मानवी समाजातील तसेच निसर्गावरील सर्व प्रकारच्या वर्चस्वांविरुद्ध जागृत सामाजिक चळवळ उभी करणे आवश्यक आहे.

इको-सोशलिझम

या प्रवाहाचेदेखील डाव्या विचाराशी जवळचे नाते आहे. हा प्रवाह पर्यावरण व विकासाच्या प्रश्नांचा राजकीय अर्थशास्त्राच्या अंगाने वेध घेतो. यानुसार पर्यावरण व विकासाचे प्रश्न सोडवण्यासाठी मार्क्सचे भांडवलशाही व्यवस्थेचे विश्लेषण आणि 'कम्युनिस्ट' समाजाचा पर्याय हे मूलभूत उपाय आहेत. मार्क्सच्या विचारांपासून पर्यावरणवादी विचाराला शिकण्यासारख्या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत असे हा प्रवाह मानतो. १) सामाजिक न्यायाची संकल्पना आणि, २) व्यापक (किंवा समग्र) राजकीय दृष्टी आणि कार्यक्रम.

इको-फेमिनिझम

या विचारप्रवाहानुसार, भांडवलशाही व्यवस्थेबरोबरच पितृसत्ताक व्यवस्थेने निसर्ग आणि स्त्रिया यांच्यावर वर्चस्व गाजवले आहे. स्त्रियांना त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनांवरील हक्कांपासून वंचित करून ती संसाधने वस्तूंचे उत्पादन आणि नफ्यासाठी वापरली गेली. या प्रवाहानुसार, स्त्रिया, त्यांचे ज्ञान, आणि त्यांचे जैविक व सामाजिक पुनरुत्पादनाचे कार्य यांना केंद्रस्थानी ठेवून सर्व व्यवस्थेची पुनर्रचना करायला हवी.

राजकीय सत्तेचे काही थोड्या लोकांच्या हाती केंद्रीकरण होऊन समाजातील मोठ्या घटकांचे सीमान्तीकरण (परिघीकरण) झाले.

- भांडवलशाही व्यवस्था कामगारांच्या दृष्टीने अतिशय शोषणाची असते. कामगारांना त्यांनी केलेल्या श्रमाचा पूर्ण मोबदला न देता अतिरिक्त मूल्याच्या रूपाने त्या श्रमावर भांडवलदार ताबा मिळवतात. भांडवलशाही उद्योग कधीही वापरू शकतील अशी 'बेरोजगारांची फौज' समाजात नेहमी तयार असणे हे या व्यवस्थेसाठी आवश्यक असते. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावरील बेरोजगारी हे भांडवलशाही व्यवस्थेचे कायमचे व आंतरिक वैशिष्ट्य आहे.
- भांडवलशाहीतील उत्पादन व्यवस्था कामगारांमध्ये परात्मतेची भावना निर्माण करते. पैशाचे वर्चस्व असलेल्या संबंधांमध्ये कामगारांचे श्रम हे बाजारातील विक्रीसाठी एक वस्तू या पातळीला येतात. भांडवलशाहीत कामामध्ये कार्यक्षमता आणण्यासाठी कामाचे अनेक लहान तुकड्यात विभाजन केले जाते. यामुळे कामगारांच्या सृजनशीलतेची त्यांच्या कामाचे काही नाते राहत नाही.
- मोठ्या आकाराचे आर्थिक उद्योग अमानवी स्वरूपाचे असतात. या उद्योगांमध्ये गुंतलेल्या लोकांच्या गरजा, तसेच समाजाच्या गरजा व प्राधान्यक्रम यांना काही महत्त्व न देता ते स्वायत्त बनतात व लोकांना गुलाम बनवून टाकतात. मोठ्या आकाराचे उद्योग आर्थिक व राजकीय सत्तेचे केंद्रीकरण काही थोड्या लोकांच्या हातात करतात. त्यामुळे या लोकांच्या हितसंबंधांसाठी इतरांचे शोषण करण्याची प्रक्रिया गतिमान होते. मोठ्या आकाराच्या उद्योगांसाठी संसाधनांची मोठ्या प्रमाणावर गरज भासते. त्यासाठीचा संसाधनांचा उपसा व वापर मोठ्या प्रमाणात

(व तोही एकाच ठिकाणी) झाल्याने नैसर्गिक व्यवस्थेची कधीही भरून निघणारी हानी होते. मोठ्या आकाराच्या संरचना या स्वतःचाच विनाश करणाऱ्या असतात. कारण अंतिमतः त्यांना टिकवण्यासाठी जेवढी इंधने व ऊर्जा आवश्यक असते तेवढी पुरवणे हे नैसर्गिक व आर्थिक व्यवस्थेला परवडणारे नसते.

- पर्यायी विचारांनुसार, उत्तरेकडील राष्ट्रांची औद्योगीकरणाची प्रक्रिया नैसर्गिक संसाधनांच्या अती वापरावर अवलंबून होती. त्यांनी वासहातिक शोषणामधून नैसर्गिक संसाधने, श्रम, बाजारपेठ या सर्वांचे शोषण केल्यामुळेच अशा प्रकारचा विकास शक्य झाला. परन्तु वसाहतीचे पाठबळ नसताना इतर राष्ट्रांना असा प्रकारचा विकास करणे आता शक्य होणार नाही.

बाजारपेठेवरील आक्षेप

भांडवलशाही उत्पादनव्यवस्थेप्रमाणे भांडवलशाहीतील बाजारपेठेवरही अनेक आक्षेप घेतले जातात. त्यापैकी काही आक्षेपांचा थोडक्यात उल्लेख येथे केला आहे.

- बाजारपेठेच्या रचनेविरुद्ध घेतला जाणारा प्रमुख आक्षेप म्हणजे बाजारपेठ हे संसाधन वाटपाचे तटस्थ आणि कार्यक्षम माध्यम नसते. ज्या लोकांच्या हातात खरेदीक्षमता आहे त्यांच्यासाठी बाजारपेठ काम करते. आणि त्यांच्याच निवडीला प्राधान्य देते.
- असे मांडले जाते की औद्योगिक-पूर्व रचनांमधून स्वाभाविकरीत्या भांडवलशाहीतील बाजारपेठेची निर्मिती झाली हे खरे नसून भांडवलशाहीतील बाजारपेठ ही एक राजकीय निर्मिती आहे. भांडवलशाही व्यवस्थेतील बाजारपेठ प्रामुख्याने संसाधन वाटपाची दमनकारी रचना म्हणून काम करते.

- भांडवलशाहीत नफ्याची प्रेरणा प्रमुख असल्याने बाजारपेठ हे नफा मिळवण्याच्या प्रयत्नातील प्रमुख साधन ठरते.
- बाजारपेठेमुळे उत्पादन करीत असणाऱ्या उद्योगांना अधिमान्यता व विशेषतः अनामिकता (अॅनोनिमिटी) प्राप्त होते. याच्या परिणामी पर्यावरणीयदृष्ट्या घातक अशी जी उत्पादने भांडवलशाहीद्वारे केली जातात त्याचा ठपका विशिष्ट कंपन्या वा भांडवलदारांवर येत नाही.
- ज्यांच्याकडे खरेदीशक्ती आहे त्यांच्याच कलाने बाजारपेठ चालत असल्याने यातून विषमतेला खतपाणी मिळते. संपूर्ण आणि निर्दोष स्पर्धेचे तत्त्व खऱ्या अर्थाने प्रत्यक्षात अस्तित्वात येणे अवघड असल्याने त्यावर आधारित जी सर्व मांडणी केली जाते ती केवळ पुस्तकी आदर्श म्हणून राहते; प्रत्यक्षात येत नाही.
- जरी काही वेळा संपूर्ण स्पर्धेचे तत्त्व प्रत्यक्षात आणले गेले तरी त्यातून भांडवलाचा संचय आणि केंद्रीकरण होते. मुक्त स्पर्धेच्या तत्त्वामुळे तांत्रिकदृष्ट्या अकार्यक्षम आणि अयशस्वी अशा उत्पादकांना वाचवण्यासाठी कोणी हस्तक्षेप करीत नाही. अशा तऱ्हेने मुक्त स्पर्धेच्या तत्त्वातून कार्यक्षम व भांडवलसघन घटकांची मक्तेदारी आणि स्पर्धेचा अभाव अशी भांडवलशाहीच्या दाव्याशी विसंगत असणारी परिस्थिती प्रत्यक्षात निर्माण होते.
- पर्यायी मांडणीनुसार, स्पर्धेचे तत्त्व हे मूलतः समाजविरोधी, सहकार्याची भावना उद्ध्वस्त करणारे, आणि निसर्गाच्या तत्त्वांच्या विरोधी आहे.

आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानावरील आक्षेप

आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाची सखोल समीक्षा पर्यायी विकास-विचारात केली गेली आहे. पर्यायी विकास-विचाराने आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाविषयी अनेक प्रश्न

उपस्थित करून विकासातील त्याच्या भूमिकेविषयी प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे.

- पर्यायी मांडणीनुसार, विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या विकासाच्या प्रक्रियेत निसर्गाकडे केवळ एक संसाधन म्हणून पाहण्याची दृष्टी विकसित झाली. निसर्ग आणि मानव यांच्यामधील जैव, परस्परावलंबी नात्याऐवजी निसर्गाकडे मानवाच्या सुख-समृद्धीसाठी वापरावयाचे केवळ एक साधन म्हणून पाहण्याची वर्चस्ववादी भूमिका उदयाला आली. अशा तऱ्हेने आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने निसर्गाला ओरबाडून मानवाच्या सुखासाठी भौतिक समृद्धी निर्माण करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली.
- एका बाजूला मुबलक प्रमाणात विविध वस्तू निर्माण केल्या जात असतानाच दुसरीकडे मात्र या प्रक्रियेतून निसर्गाची कधीही न भरून येणारी हानी होते. अशा प्रकारे आधुनिक तंत्रज्ञानाने नवनवीन कमतरतांना जन्म दिला.
- आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित औद्योगीकरणाची प्रक्रिया नैसर्गिक संसाधनांच्या सघन वापरावर अवलंबून असून या प्रक्रियेतून नैसर्गिक संसाधनांची उधळपट्टी आणि शोषण या प्रक्रिया घडतात.
- आधुनिक तंत्रज्ञानात नैसर्गिक संसाधनांचा जो वापर केला जातो त्याची खरी वा योग्य किंमत उत्पादन खर्चात समाविष्ट न करता आर्थिक कार्यक्षमतेचा फसवा आभास निर्माण केला जातो.
- निसर्गाच्या शोषणाबरोबरच विज्ञान तंत्रज्ञानामार्फत आधुनिक, पाश्चात्य, पुरुषप्रधान व्यवस्था स्त्रियांचे शोषण व दमन करते.
- पर्यायी मांडणीनुसार, विज्ञान-तंत्रज्ञान आपोआप विकसित होत असते हे खरे नसून समाजातील

आर्थिक-राजकीय सत्ता ताब्यात असणाऱ्या घटकांचा या प्रक्रियेवर प्रभाव असतो. त्यामुळे विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या विकासात 'मूल्यविरहित', 'वस्तुनिष्ठ' असा भाग थोडा असून हितसंबंधांचा प्रभाव याही प्रक्रियेवर पडतो. त्यामुळे विज्ञान तंत्रज्ञान शुद्ध, अराजकीय असते असे न मानता या ज्ञानाची निर्मितीदेखील काही प्रमाणात समाजातील सत्ताधारी वर्गाला अनुकूल होत असते हे लक्षात घ्यायला हवे.

- पर्यायी मांडणीनुसार, आधुनिक तंत्रज्ञान राजकीयदृष्ट्या तटस्थ असण्याऐवजी राजकीयदृष्ट्या केंद्रीकरण करणारे व दमनकारी आहे. त्याची दोन कारणे आहेत. एकतर, या तंत्रज्ञानामुळे लोक स्वावलंबी होण्याऐवजी त्यांचे बाहेरील गोष्टींवरील अवलंबन वाढत जाते. यातून सामान्य लोक राजकीयदृष्ट्या दुर्बल बनतात. दुसरे म्हणजे तंत्रज्ञानात्मक प्रक्रियांसाठी एका बाजूने कच्चा माल तर दुसऱ्या बाजूने बाजारपेठेची सातत्याने गरज असते. त्यामुळे कच्चा माल व बाजारपेठ या दोन्ही गोष्टींवर नियंत्रण प्रस्थापित करणे अत्यावश्यक बनते. त्यातून दमनकारी प्रवृत्ती निर्माण होते.
- आधुनिक तंत्रज्ञान भांडवलसघन असल्याने त्याच्या वापरामुळे रोजगाराच्या संधी कमी होत जातात.
- 'संसाधनांचा कार्यक्षम वापर' व 'मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता' या दोन निकषांच्या आधारे आधुनिक विज्ञान तंत्रज्ञानाचे मूल्यांकन केल्यास त्यातील अनेक वैगुण्ये स्पष्ट होतात.
- पारंपरिक समाजांच्या आधुनिकीकरणात आधुनिक तंत्रज्ञान मोठी भूमिका बजावते व त्यामुळे ते सामाजिकदृष्ट्या मुक्तिदायी असते हा विचारही पर्यायी मांडणीने नाकारला आहे. पर्यायी विचारानुसार औद्योगिकपूर्व समाजातील घट्ट, सहकार्यावर आधारित

माणसांमधील परस्पर-संबंध आधुनिक तंत्रज्ञान क्षीण बनवते व त्याजागी स्पर्धा व वैयक्तिक सुखाच्या संकल्पनेने प्रेरित संबंध प्रस्थापित करते. अशाप्रकारे, आधुनिक तंत्रज्ञान सामाजिक आधाराच्या पूर्वीच्या संरचना नष्ट करते पण त्याजागी नवीन संरचना उभ्या करीत नाही. त्यामुळे ते माणसाला अधिक एकाकी आणि असुरक्षित बनवते.

अशा प्रकारे पर्यायी विचारानुसार आधुनिक विज्ञान तंत्रज्ञान व त्याआधारे घडणारी औद्योगीकरणाची प्रक्रिया हा विकासाचा मार्ग अनेक दृष्टीने चुकीचा असून त्याऐवजी खऱ्या विकासाकडे नेणारा मार्ग चोखाळला पाहिजे.

१-क) आर्थिक घटकांना सुचवलेले विविध पर्याय

समाजवादी व्यवस्थेचा पर्याय

भांडवलशाही व्यवस्थेला पर्याय म्हणून समाजवादी व्यवस्था सुचवली गेली. कार्ल मार्क्सच्या विचारांच्या पायावर समाजवादी आर्थिक व्यवस्थेची मांडणी सोव्हियत युनियनच्या काळात केली गेली. त्यातील प्रमुख तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र, अणुरूप आहे या भांडवलशाहीतील अतिरेकी व्यक्तिवादाऐवजी समाजवादी व्यवस्थेत व्यक्ती ही समुदायाचा भाग आहे असे मानले जाते.
- समाजवादी व्यवस्थेत व्यक्तीच्या आर्थिक हिताच्या उद्दिष्टाला केंद्रीय महत्त्व देण्याऐवजी समुदायाचा विकास महत्त्वाचा मानला जातो आणि व्यापक सामाजिक उद्देश व मूल्ये यांनी प्रेरित होऊन व्यक्ती आर्थिक उपक्रमात उत्कृष्ट कामगिरी करतील असे मानले जाते.
- समाजवादी व्यवस्थेत सामान्यतः मोठ्या प्रमाणावरील आर्थिक वाढीचे उद्दिष्ट मान्य केलेले आहे. त्यामुळे वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणावर वाढ करणेही आवश्यक मानले जाते. परंतु भांडवलशाही

व्यवस्थेतील व्यक्तीकेंद्री विकासाऐवजी या समृद्धीचे समतापूर्ण वाटप करून सर्व समाजाचा विकास साधणे याला महत्त्व दिलेले आहे.

- खाजगी मालमत्तेला समाजवादी व्यवस्थेत स्थान नाही. उत्पादनाची सर्व साधने राज्यसंस्थेच्या मालकीची असतात. ती हळूहळू राज्याकडून समाजाच्या मालकीची होतील असे अभिप्रेत असते.
- उत्पादन हे नफ्याच्या प्रेरणेऐवजी प्रामुख्याने सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त वस्तू निर्माण करण्यासाठी होते. त्यामुळे कामगारांचे शोषण वा त्यांच्यात परात्मतेची जाणीव निर्माण होणार नाही असे मानले जाते.
- समाजवादी व्यवस्थेत बाजारपेठेला संसाधनांचे वाटप करणारी रचना म्हणून स्थान नाही. बाजारपेठेऐवजी केंद्रीय नियोजनाच्या यंत्रणेमार्फत किंमती ठरवण्याचे आणि संसाधनांच्या वाटपाचे निर्णय घेतले जाणे अभिप्रेत असते. बाजारपेठेची जागा राज्यपातळीवरील नियोजनाने घेतल्यामुळे समाजवादी व्यवस्थेत स्पर्धेचा प्रश्नच उरत नाही. भांडवलशाही व्यवस्थेतील एकमेकांशी स्पर्धा करणाऱ्या उद्योगांच्या जागी राज्याची मालकी असलेल्या विविध उद्योगांची मत्केदारी बहुतेक क्षेत्रांत प्रस्थापित होणे अभिप्रेत असते.

या मांडणीपेक्षा वेगळ्या अशा अनेक मांडण्या मार्क्सवादी दृष्टिकोणातून केल्या गेल्या. चीनसारख्या देशात त्यातील काही वेगळी तत्त्वे अंमलात देखील आणली गेली.

स्थानिक अर्थव्यवस्थांचा पर्याय

भांडवलशाही व्यवस्थेला पर्याय म्हणून काही पर्यावरणवादी विचारप्रवाह 'स्थानिक स्तरावरील आर्थिक व्यवस्थे'चा पुरस्कार करतात.

- त्यांच्या मते प्रत्येक स्थानिक समाजाने आपल्या गरजेच्या वस्तू निर्माण करण्याइतके उत्पादन करावे.
- वाहतुकीमध्ये प्रचंड ऊर्जा खर्च होत असल्याने काही दुर्मिळ व आवश्यक संसाधने सोडली तर बाकीच्या गोष्टींचा व्यापार करण्यास पूर्ण बंदी असावी.
- पारंपरिक समाजांची अनेक मूल्ये हे पर्यावरणवादी उचलून धरतात. मुख्यतः निसर्गाविषयी आदर, साधेपणा व काटकसर, सामुदायिकतेचे तत्त्व, आणि व्यक्तीच्या हितसंबंधांना समुदायाच्या हितासाठी दुय्यम स्थान या तत्त्वांचा ते पुरस्कार करतात.
- या प्रकारच्या आर्थिक व्यवस्थेत, बृहत् आर्थिक वाढीच्या उद्दिष्टाऐवजी वाढीचा दर कमी किंवा शून्य असावा असे सुचविले जाते.
- खाजगी मालमत्ता किंवा राज्यसंस्थेच्या नियंत्रणाऐवजी नैसर्गिक संसाधनांवर आणि उत्पादनाच्या साधनांवर समुदायाचे नियंत्रण असावे. त्याचबरोबर समुदायांना त्यांच्या वापराचे अधिकार दिले जावे असे सुचवले जाते. सामुदायिक संसाधनांच्या पारंपरिक व्यवस्थापन रचना महत्त्वाच्या मानल्या जातात.
- हस्तोद्योगाला केंद्रीय स्थान देऊन आर्थिक रचना उभी करण्यावर भर दिला जातो. साध्या राहणीसाठी स्वतः वस्तूंचे उत्पादन करणे महत्त्वाचे मानले जाते.
- परात्मतेची भावना टाळण्यासाठी आणि कामाप्रती व्यक्तिगत स्तरावरची निष्ठा टिकवण्यासाठी उत्पादनातील सहभाग महत्त्वाचा मानला जातो. यातून कामगारांचे शोषण कमी होईल असे मानले जाते.
- विकेंद्रित उत्पादन-व्यवस्था व मोठ्या आकाराच्या उद्योगांऐवजी छोट्या आकाराचे, स्थानिक अर्थव्यवस्थेला

चालना देणारे कुटुंबाच्या मालकीचे उद्योग अशी व्यवस्था सुचवली जाते.

बाजारपेठेला पर्याय

पर्यावरणीय दृष्टिकोणातून जे लोक पर्यायांचा विचार मांडतात त्यांनीही बाजारपेठेच्या पर्यावरण उध्वस्त करणाऱ्या परिणामांबाबत तीव्र आक्षेप घेतले आहेत. त्यांच्या मते पारंपारिक समाजातील वस्तु-विनिमयाची पद्धत अथवा स्थानिक पातळीवर मर्यादित स्वरूपाचे विनिमयाचे व्यवहार याकडे आपण परत जायला हवे. काहीजण बाजारपेठेवर समाजाचे अथवा राज्यसंस्थेचे नियंत्रण असावे असे सुचवतात. स्पर्धेऐवजी परस्परावलंबनाच्या तत्त्वावर आधारित आर्थिक व्यवस्था अधिक योग्य मानली जाते. अशा व्यवस्थेत स्थानिक स्तरावर, कुटुंबाच्या मालकीच्या असणाऱ्या व्यवसायांमध्ये परस्पर सहकार्यावर आधारित विनिमय घडेल असे मानले जाते.

आधुनिक तंत्रज्ञानाला पर्याय

आधुनिक, उच्च तंत्रज्ञानाला पर्याय म्हणून 'समुचित तंत्रज्ञाना'चा पुरस्कार अनेक पर्यायी विचारांचे तज्ज्ञ करतात. समुचित तंत्रज्ञान कमी गुंतागुंतीचे, समजून घेण्यास सोपे असते. या तंत्रज्ञानात नैसर्गिक संसाधनांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करावा लागत नाही तसेच ते प्रदूषण कमी प्रमाणात करते. समुचित तंत्रज्ञान लहान प्रमाणावर वापरले जाते त्यामुळे ते सर्वसामान्य लोकांच्या आवाक्यातील असते. अशा तऱ्हेने तंत्रज्ञानातून येणाऱ्या केंद्रीकरणाऐवजी लोकांचे ज्यावर नियंत्रण राहू शकेल अशा प्रकारचे तंत्रज्ञान सुचवले जाते.

काही पर्यायी विचारांचे अभ्यासक भांडवलशाहीपूर्व तंत्रज्ञानाचा आग्रह धरतात. त्यांच्या मते हे तंत्रज्ञान निसर्गावर स्वामित्व न गाजवणारे, भोवतालच्या परिसंस्थेला हानी न पोचवणारे, व लोकांना शाश्वत तऱ्हेने जगण्याची हमी देणारे

होते. हस्तोद्योग आणि पूर्वीची कारागीरांच्या 'श्रेणी' किंवा 'गिल्ड'ची व्यवस्था ही सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या उच्च तंत्रज्ञानापेक्षा श्रेष्ठ आहे. त्यामुळे त्या प्रकारच्या व्यवस्थेचा विचार पर्याय म्हणून होऊ शकतो. काहींच्या मते आदिम लोक निसर्गाच्या अत्यंत जवळ असल्याने आदिम समाजातच मानवी अस्तित्व खऱ्या अर्थाने पूर्णपणे व्यक्त होते. त्यामुळे आपण त्याकडे वाटचाल करायला हवी असे सुचवले जाते.

काही अभ्यासक सध्याच्या संपत जाणाऱ्या रूढ ऊर्जा-साधनांऐवजी पुनर्जन्य ऊर्जा साधनांचा वापर करण्यावर भर देतात. जैवमाल, सूर्य-ऊर्जा, पवन-ऊर्जा या पुनर्जन्य ऊर्जा साधनांचा एकात्मिक वापर करणे आणि ऊर्जेची बचत व संवर्धन करणे या मार्गांनीच निसर्गाचे संवर्धन व शाश्वत आर्थिक विकास शक्य आहे अशी मांडणी केली जाते.

१-ड) आर्थिक पर्यायांवरील आक्षेप

समाजवादी व्यवस्थेवरील आक्षेप

समाजवादी व्यवस्थेच्या पर्यायांवर अनेक आक्षेप घेतले जातात.

- टीकाकारांच्या मते, मार्क्सवादी अर्थशास्त्र हे रूढ अर्थशास्त्रापेक्षा फारसे वेगळे नाही, कारण तेही 'बृहत् आर्थिक वाढीचे' उद्दिष्ट ठेवते आणि मोठ्या प्रमाणावरील उद्योग आणि केंद्रीत उत्पादन व्यवस्था यांचा पुरस्कार करते.
- मार्क्सवादी विचारानुसार श्रम हे मूल्य निर्माण करणारे एकमेव साधन आहे. या विचारात नैसर्गिक संसाधनांना काही मूल्य दिलेले नाही. नैसर्गिक संसाधनांना अत्यंत कमी किंमत दिल्यामुळे त्यांची उधळपट्टी याही व्यवस्थेत अपरिहार्य ठरते. त्यामुळे पर्यावरणाची कायमस्वरूपी हानी अटळ असते.

- टीकाकारांच्या मते, मार्क्सच्या इतिहासाच्या दृष्टिकोणात उत्पादक शक्तींचा अमर्यादित विकास कल्पिला आहे. हा दृष्टिकोण निसर्गाच्या नियमांच्या विरुद्ध आहे.
- समाजवादात सामुदायिकतेच्या तत्वांवर अतिरिक्त भर असतो. त्यामुळे व्यक्तित्व जोपासले जात नाही. त्यातून सामाजिक-सांस्कृतिक आणि मानसिक प्रकारातील विकृती आणि वंचितता निर्माण होतात.
- व्यापक सामाजिक उद्दिष्टे लोकांना कामगिरीत सुधारणा करण्यासाठी आणि दर्जा मिळवण्यासाठी फारशी प्रोत्साहक ठरत नाहीत. राज्यसंस्थेची मालकी सर्वत्र असल्यामुळे लोकांमध्ये परात्मतेची भावना निर्माण होते.
- बाजारपेठेला पर्याय म्हणून सुचवल्या जाणाऱ्या समाजवादी व्यवस्थेतील केंद्रीय नियोजनाच्या पद्धतींवर टीकाकार आक्षेप घेतात. त्यांच्या मते, अशा नियोजनाची पद्धत ही वस्तूंच्या किंमती ठरवण्यासाठी आणि संसाधनांचे वाटप करण्यासाठी अकार्यक्षम ठरते. नियोजनामुळे काही क्षेत्रांत संसाधनांची उधळपट्टी तर काही क्षेत्रांत तुटवडा अशी परिस्थिती निर्माण होते.

टीकाकारांच्या मते, सरकारी मालकीच्या उद्योगांची मक्तेदारी असल्यामुळे अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार अशा अनेक प्रकारच्या विकृती समाजवादी व्यवस्थेत शिरतात. नफ्याची प्रेरणा व स्पर्धा यांचा अभाव असल्याने आर्थिक उपक्रमात आणि दर्जा सुधारण्यासाठी आर्थिक घटकांना पुरेसे प्रोत्साहन मिळत नाही. यामुळे उत्पादनाच्या प्रक्रियेत अकार्यक्षमता वाढीस लागून त्यातून संसाधनांची नासाडी, आर्थिक किंमतीत वाढ असे दुष्परिणाम दिसतात.

ज्याला मूलतः सोव्हिएत प्रतिमान म्हणता येईल त्या मांडणीवरील हे आक्षेप आहेत. इतर मार्क्सवादी मांडण्या व

प्रतिमानामध्ये यातील अनेक आक्षेपांचा परामर्ष घेतला गेला होता.

पर्यावरण-स्नेही पर्यायांवरील आक्षेप

पर्यावरणीय दृष्टिकोणातून सुचवलेल्या पर्यायांवरही अनेक आक्षेप घेण्यात येतात.

- टीकाकारांच्या मते, विविध भौगोलिक विभागांतील स्थानिक अर्थव्यवस्थांमध्ये जर आर्थिक संबंध राहिले नाहीत तर पर्यावरणाला हितकारक असणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या विकासावरही मर्यादा येतील. असे म्हटले जाते की मध्ययुगीन काळातसुद्धा आताचे पर्यावरणवादी सुचवतात त्यापेक्षा लांब अंतरावरील व्यापार सुरू होता.
- जर प्रत्येक भौगोलिक विभागाने आपल्याला आवश्यक तेवढेच अन्न पिकवायला सुरुवात केली तर सर्वसाधारण समाजातील पोषणाची स्थिती मोठ्या प्रमाणावर खालावेल.
- छोटे समुदाय हे नेहमीच निसर्ग-स्नेही असतात असे नाही. अनेक छोट्या समुदायांकडून निसर्गाचा विध्वंस होत असतो.
- टीकाकारांच्या मते, सध्याच्या तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे संसाधनांचा व ऊर्जेचा वापर कमी करणे शक्य झाले आहे.
- आर्थिक वाढ ही अत्यंत गरजेची गोष्ट आहे. कारण पर्यावरण रक्षणासाठी भक्कम असा आर्थिक पाया असणे आणि तो विस्तारणे गरजेचे असते. आर्थिक वाढीतून निर्माण होणाऱ्या भांडवलातून निसर्ग-स्नेही अशी आर्थिक रचना उभारणे शक्य होईल. त्यासाठी सतत वाढणाऱ्या आर्थिक व्यवस्थेतून निर्माण होणाऱ्या संपत्तीची गुंतवणूक पर्यावरण रक्षणासाठी करणे शक्य होते. आर्थिक वाढ

कमी किंवा शून्य असणाऱ्या अर्थव्यवस्थेतून हे शक्य होणार नाही.

- टीकाकारांच्या मते, कमी किंवा शून्य आर्थिक वाढीची संकल्पना आर्थिक परिस्थितीच्या अज्ञानातून निर्माण झाली असून जगातील गरिबांच्या मूलभूत गरजा पुरवायच्या असतील तर आर्थिक वाढीला पर्याय नाही.
- संसाधनांवरील सामुदायिक मालकीमुळे त्या समुदायातील व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये त्याचा जास्तीत जास्त वापर स्वतःसाठी करण्याची स्पर्धा लागते. त्यातून ती संसाधने नष्ट होतात. तसेच ही व्यवस्था सामाजिकदृष्ट्या प्रतिगामी असून त्यामुळे व्यक्तीला समुदायावर अवलंबून राहावे लागते. व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा येतात.

पर्यावरणीय दृष्टिकोणातून बाजारपेठेसाठी सुचवलेल्या पर्यायांवरही अनेक आक्षेप घेतले जातात. टीकाकारांच्या मते स्थानिक स्तरावरील आर्थिक विनिमयाची रचना समाजाला मध्ययुगीन काळात लोटेले. (मध्ययुगीन काळात मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्य होते.) त्यांच्यामते मोठ्या प्रमाणावरील व्यापारी संबंधांच्या जाळ्यातून घडणारे आर्थिक एकत्रीकरण आर्थिक विकासासाठी तसेच पर्यावरणाच्या आरोग्यासाठी हितावह असते. वस्तु-विनिमयाची अथवा स्थानीय स्वरूपाची बाजारपेठ आणि स्पर्धेऐवजी परस्परावलंबनावर आधारित व्यवस्था या गोष्टी टीकाकारांच्या मते स्वप्नाळूपणाच्या निदर्शक आहेत. तसेच या गोष्टी आर्थिकदृष्ट्या मागे नेणाऱ्या अथवा प्रतिगामी असून त्या अमलात आणल्या तर आर्थिक व्यवस्था संकुचित होऊन दारिद्र्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढ होईल.

आदिम समाजव्यवस्था आदर्श मानणाऱ्यांविरुद्ध अशी टीका केली जाते की ते जगभरातील सर्व आदिवासी जणू एक समान जीवनपद्धती असणाऱ्यांचा गट आहे, अशा तऱ्हेने

त्यांच्याकडे बघतात. प्रत्यक्षात आदिवासी समूहात मोठ्या प्रमाणावर विभिन्नता असते. तसेच आदिवासी समूह निसर्गाला टिकवून धरतात हे सार्वत्रिक सत्य नसून अनेक आदिवासी समूहांच्या रीती निसर्गाला उध्वस्त करणाऱ्या असतात.

टीकाकारांच्या मते, गिल्ड (श्रेणी) व्यवस्था ही फार आदर्श व्यवस्था नसून प्रत्यक्षात अधिकारशाही असणारी व्यवस्था होती. या व्यवस्थेत संसाधनांचे वाटप मोठ्या प्रमाणावर विषम स्वरूपाचे होते. त्यामुळे तिला आर्थिक-सामाजिक दृष्ट्या आदर्श व्यवस्था मानणे चूक आहे.

तंत्रज्ञानाला पर्याय सुचवणाऱ्या मांडणीवरही वेगवेगळ्या अंगांने टीका झाली आहे. काहीजणांच्या मते पर्यायी तंत्रज्ञान बऱ्याचदा जास्त महागडे आणि म्हणून जास्त भांडवलाची गरज असणारे असते. स्वस्त, लहान प्रमाणावरील, समुचित तंत्रज्ञान बऱ्याच वेळी कार्यक्षमता, खात्रीशीरपणा आणि कामगिरीच्या निकषांवर उच्च तंत्रज्ञानापेक्षा कमी पडते. तसेच समुचितपणाचा केवळ आर्थिक आयाम (भांडवल व श्रम या संदर्भात समुचित) हा फारच मर्यादित आणि एकांगी आहे. या बरोबरच पर्यावरणीय आणि सामाजिक आयामदेखील विचारात घेण्याची गरज आहे.

काही टीकाकारांच्या मते कृत्रिम गोष्टीपेक्षा अनेक नैसर्गिक गोष्टी पर्यावरणीयदृष्ट्या अधिक विनाशकारी असतात. तसेच जैविक विघटन होऊ न शकणाऱ्या कृत्रिम गोष्टींचा पुनर्वापर करणे अधिक सोपे असते.

२) सामाजिक-सांस्कृतिक घटक

२-अ) रूढ प्रतिमानानुसारची मांडणी

शहरीकरण

भांडवलशाही विकास-प्रक्रियेचे नागरीकरण किंवा

शहरीकरण हे एक महत्वाचे सामाजिक अंग आहे. रोजगाराच्या शोधात ग्रामीण लोकांचे मोठ्या प्रमाणावर शहरात स्थलांतर हे आधुनिक समाजाचे महत्वाचे लक्षण आहे. औद्योगिकपूर्व समाजरचनांपेक्षा वेगळी सामाजिक-सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये असणारी ही समाजरचना आहे. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेचे अनेक फायदे सांगितले जातात.

- शहरीकरणामुळे लोकांच्या राहणीमानात वाढ झाली.
- शहरीकरण विशेषतः सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांसाठी मुक्तिदायी मानले जाते. शहरीकरणामुळे पारंपरिक रूढी, परंपरा, संस्था यांच्या जखडबंद संकल्पनांमधून व्यक्ती मुक्त होते आणि शहरात तिला व्यक्तित्व जोपासण्याच्या उद्दिष्टाला अनुकूल वातावरण मिळते.
- शहरीकरणामुळे उच्च दर्जाच्या सांस्कृतिक विकासाला पोषक वातावरण तयार होते. मुक्त विचार करण्यास संधी आणि समान विचारांचे लोक एकत्र येऊ शकणे यामुळे या गोष्टी साध्य होतात.

आधुनिकीकरण

भांडवलशाहीमुळे घडणारी समाज व सांस्कृतीच्या आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया व्यक्तीच्या सामाजिक-सांस्कृतिक विकासाला पोषक मानली जाते. आधुनिकीकरणामध्ये व्यक्ती ही सर्व गोष्टींच्या केंद्रस्थानी असून तिच्या हिताचा विचार सर्वात महत्वाचा ठरतो. पारंपारिक समाजांमधील समुदायाचे व्यक्तीवरील वर्चस्व अमान्य करून व्यक्ती-विकासाला केंद्रीय महत्त्व देणारा असा हा विचार आहे. याचबरोबर मनुष्य हा विवेकशील (रॅशनल) प्राणी आहे. त्यामुळे योग्य-अयोग्य याबाबतचा निर्णय व्यक्ती करू शकते, असे हा विचार मानतो. त्यामुळे औद्योगिक-पूर्व समाजातील योग्य-अयोग्य

गोष्टींबाबतचा निर्णय धर्माकडे सोपवण्याच्या विचाराला छेद जाऊन धर्मसंस्थेचे व्यक्तीवरील वर्चस्व कमी होण्यास मदत होते. या सर्वांमुळे सामाजिक-सांस्कृतिकदृष्ट्या व्यक्ती अधिक मुक्त होते असे प्रतिपादन केले जाते.

सांस्कृतिक एकजिनसीकरण

रूढ विकास-विचारात विविध समाजांतील सांस्कृतिक वैविध्ये लोप पावून तेथे 'आधुनिक' सांस्कृती आणि तिची मूल्ये रुजावीत असा आग्रह दिसतो. या आग्रहामागे 'आधुनिक' सांस्कृती ही इतर सर्व सांस्कृतीपेक्षा श्रेष्ठ आहे व ती जितकी रुजेल तितका समाज विकसित होतो असे गृहीतक आढळते. त्यामुळे इतर सर्व सांस्कृतींच्या जागी आधुनिक सांस्कृती त्यांची जागा घेईल असे मानण्यात येते. या प्रक्रियेला 'सांस्कृतिक एकजिनसीकरणाची' प्रक्रिया असे संबोधले जाते.

२-ब) सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांच्या रूढ मांडणीवरील आक्षेप

शहरीकरणावरील आक्षेप

भांडवलशाही व्यवस्थेतील शहरीकरणाच्या प्रक्रियेवर अनेक आक्षेप घेतले जातात.

- शहरीकरणाची प्रक्रिया मूलतः उतरंडीची व्यवस्था असते. ती ग्रामीण भागातील संसाधनांच्या शोषणावर अवलंबून असून शहरात आर्थिक सत्ता एकवटल्यामुळे हे शोषण जास्त तीव्र बनते.
- मोठी शहरे मूलतः निसर्गाचा आणि माणूसपणाचा नाश घडवण्यात आघाडीवर असतात.
- शहरामध्ये माणूसपणाच्या विरोधी अशी अनामिकता व्यक्तींना प्राप्त होते. त्यामुळे व्यक्तींमध्ये समाजापासून, इतर व्यक्तींपासून तुटल्याची भावना निर्माण होते. त्यातून

शहरांमध्ये गुन्हेगारी, निराधारपणा, हिंसा असे अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात.

- शहरातील व्यक्तींमध्ये आपल्या जीवनावर आपला ताबा नसल्याची भावना निर्माण होते. पूर्वीच्या सामाजिक-सांस्कृतिक रचना व नातेसंबंध उद्ध्वस्त झाल्याने व्यक्तीला भांडवली व्यवस्था व नोकरशाही यांच्यावर अवलंबून राहावे लागते.

आधुनिकीकरणावरील आक्षेप

भांडवलशाहीतील समाज व संस्कृतीच्या आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेवर देखील अनेक आक्षेप घेतले जातात. याचबरोबर आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उदयाला आलेल्या 'सर्व व्यक्ती समान' या तत्त्वाचीही चिकित्सा केली गेली आहे. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अतिरेकी व्यक्तिवाद जोपासला जातो अशी टीका केली जाते.

- व्यक्तित्व जोपासणे महत्त्वाचे असले तरी केवळ व्यक्तीकेंद्री विचाराला अधिमान्यता मिळाल्याने त्याचे सामाजिक व निसर्गावर होणारे परिणाम दुर्लक्षित राहतात.
- व्यक्तीचे हित सर्वात महत्त्वाचे मानल्यामुळे त्याचा फायदा ज्या व्यक्तींकडे अधिक सत्ता आहे त्यांना मिळतो.
- टीकाकारांच्या मते सर्व व्यक्तींना समान म्हटल्यामुळे त्यांच्यातील सत्तासंबंध दुर्लक्षिले जातात. ज्या व्यक्ती या विकासाच्या प्रक्रियेत पुढे जातात त्या त्यांच्या अंगभूत गुणांमुळे पुढे जातात, इतरांमध्ये ती क्षमता नसल्याने त्या मागे पडतात असा विचार या आभासी समतेच्या तत्त्वामुळे रूढ होतो.

सांस्कृतिक घटकावरील आक्षेप

'आधुनिक' संस्कृतीला श्रेष्ठ मानण्याच्या दृष्टिकोणावर अनेक आक्षेप घेतले गेले आहेत.

- आधुनिक संस्कृती म्हणजे आधुनिक पाश्चात्य संस्कृती हे यामागचे लपलेले समीकरण अनेकजण दाखवून देतात. त्यामुळे हा एक प्रकारचा पाश्चात्यांचा वर्चस्ववाद आहे असे म्हटले जाते.

- सांस्कृतिक एकजिनसीपणाचे तत्त्व मानवाच्या विकासाच्या प्रक्रियेला मारक आहे. यामुळे मानवामधील वैविध्यपूर्णता लोप पावून सर्वांमध्ये साचेबद्धता येईल अशी भीती व्यक्त केली जाते.

- आधुनिक संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व आणि ती इतर संस्कृतींवर लादण्याचा प्रयत्न हा प्रामुख्याने भांडवलशाही विकासाच्या राजकीय गरजेतून पुढे आला आहे. सांस्कृतिक अधिमान्यतेचा आधार हा आर्थिक-राजकीय सत्ता टिकवण्यासाठी आवश्यक असतो. त्यामुळे रूढ औद्योगिक / भांडवलशाही विकास सार्वत्रिक बनवण्यासाठी आधुनिक संस्कृतीच्या सार्वत्रिकीकरणाला आग्रह धरला जातो.

- आधुनिक संस्कृतीचा निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन केवळ एक संसाधन असा आहे. निसर्ग व मानव यांतील जैव संबंध ती लक्षात घेत नाही. त्यामुळे या संस्कृतीला विरोध करणे आवश्यक आहे असे म्हटले जाते.

२-क) सामाजिक-सांस्कृतिक पर्याय

शहरीकरणाला पर्याय म्हणून मोठ्या, केंद्रित शहरांऐवजी लहान, ग्रामीण, कृषिप्रधान समुदायांची व्यवस्था सुचवली जाते. आत्ताच्या व्यवस्थेतील दोष दूर करण्यासाठी पर्यायी विचार भविष्यातील शहरांची वाढ मर्यादित करण्यावर भर देतात. शहरी व्यवस्थेऐवजी लहान समुदायांची, लोकांमध्ये व्यक्तिगत थेट संबंध असेल अशा ग्रामीण कृषिप्रधान व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक मानले जाते. काही जणांच्या मते त्यासाठी यांत्रिकीकरण आणि रासायनिक खते-औषधे

याऐवजी पूर्वीच्या मानवी श्रमावर आधारित शेती उत्पादनाकडे परत जायला हवे.

सांस्कृतिक एकजिनसीपणाऐवजी सांस्कृतिक वैविध्य जोपासण्यावर भर द्यायला हवा असा विचार मांडला जातो. 'आधुनिक संस्कृतीतील सर्वच गोष्टी चांगल्या' हा गैरसमज टाकून देऊन पारंपरिक समाजांच्या संस्कृतीमधील निसर्ग-स्नेही, मानवीपणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या गोष्टी स्वीकारण्याची गरज आहे असाही आग्रह धरला जातो.

२-ड) सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यायांची समीक्षा

ग्रामीण कृषिप्रधान समाजाकडे परत जाण्याच्या सूचनेवर अनेक आक्षेप घेतले जातात. टीकाकारांच्या मते, ग्रामीण लहान समुदाय संकुचित स्वरूपाचे असतात. ग्रामीण समाज प्रामुख्याने पुराणमतवादी आणि अभिजनवादी जाणिवेचा जोपासणारे असतात. शहरामध्ये अनामिकता असली तरी व्यक्तीसाठी मुक्तीदायी अवकाश उपलब्ध असतो. त्यामुळे सध्याची शहरांची व्यवस्था मोडणे म्हणजे मानवी स्वातंत्र्य आणि सन्मान यांच्यावरील आघात ठरेल.

टीकाकारांच्या मते शहरी समुदाय ऊर्जा साधनांची बचत करतात आणि पर्यावरणासाठी कमी हानिकारक असतात. कारण शहरांमध्ये मोठ्या लोकसंख्येचे केंद्रीकरण झालेले असते. ग्रामीण जीवनपद्धतीमुळे ग्रामीण लोकसमूहांना सुविधा पुरवण्यास अधिक ऊर्जा खर्च होते. त्यामुळे पर्यावरणाच्या दृष्टीनेदेखील अधिक लोकसंख्येची शहरे जास्त उपयोगी ठरतात.

३) राजकीय घटक

३-अ) रूढ प्रतिमानानुसारची मांडणी

राज्यसंस्था

आधुनिकपूर्व व्यवस्थांच्या तुलनेत आधुनिक व्यवस्थेत

राज्यसंस्थेला प्रचंड महत्त्व आले आहे. राज्यसंस्थेच्या ताब्यात प्रचंड सत्ता एकवटलेली असते. भांडवलशाही विकास विचारात राज्यसंस्थेने व्यक्ती आणि उद्योगांना आर्थिक उपक्रम करण्यासाठी आवश्यक अशी परिस्थिती निर्माण करणे आणि टिकवून धरणे महत्त्वाचे मानले जाते. त्यासाठी राज्यव्यवस्थेकडे अनेक कामे सोपवलेली असतात.

- समाजात कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे हे राज्यसंस्थेचे महत्त्वाचे काम ठरते.
- राज्यसंस्थेने आर्थिक व्यवहार पार पाडण्यासाठी कायदेशीर आणि व्यावहारिक चौकट तयार करणे आणि सर्व लोक त्या चौकटीत व्यवहार करतील हे पाहणे आवश्यक असते.
- राज्यसंस्थेने व्यवसाय-उद्योगांना दळणवळणाच्या सुविधा पुरविणे गृहीत असते.
- राज्यसंस्थेने समाजातील दुर्बल घटकांसाठी कल्याणकारी कार्यक्रम राबवणे अपेक्षित असते. यासाठी राज्यसंस्थेने कर गोळा करावा असे मांडले जाते.
- बाजारपेठेच्या स्वायत्ततेला धक्का न लावता राज्यसंस्थेने आपले कार्य पार पाडावे अशी मांडणी केली जाते.

३-ब) राज्यसंस्थेबद्दलच्या रूढ मांडणीवरील आक्षेप

राज्यसंस्थेच्या आधुनिक स्वरूपावर अनेक आक्षेप घेतले जातात.

- राज्यसंस्थेचा आकार आणि तिचे monolithic स्वरूप यामुळे राजकीय सहभाग आणि समता यांसारखे महत्त्वाचे विषय दुर्लक्ष करण्याकडे तिचा कल असतो.
- राष्ट्रीय एकता निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत राज्यसंस्था प्रादेशिक आणि वांशिक अस्मितांचे दमन करण्याचा प्रयत्न

करते. यामुळे प्रस्थापित प्रवाहापासून भिन्न अशा प्रदेशांचे आणि समाजघटकांचे सीमान्तीकरण व खच्चीकरण होते.

- आधुनिक राज्यसंस्थेच्या सर्वव्यापी स्वरूपामुळे कोणत्याही प्रश्नाचे उत्तर सोडवण्यासाठी राज्यसंस्थेवर अवलंबून राहण्याचे लोकांचे प्रमाण वाढते. यामुळे सामाजिक, कौटुंबिक आणि सामुदायिक असे पूर्वीचे आधार क्षीण होतात.
- भांडवलशाही व्यवस्थेतील लोकशाही राज्य भांडवल-संचय करण्याच्या कामी आर्थिक आणि राजकीय अभिजनवर्गाला साहाय्य करते. एका अर्थी या वर्गाचे हितसंबंध जोपासण्यासाठी आपल्या सत्तेचा वापर ही व्यवस्था करते.

३-क) राजकीय घटकांचे पर्याय

भांडवलशाही व्यवस्थेला पर्याय म्हणून सुचवल्या गेलेल्या समाजवादी व्यवस्थेत संक्रमणकाळात राज्यसंस्थेला अधिक महत्त्व दिलेले आढळते. समाजवादी विचारानुसार कामगार वर्गाच्या आणि सर्वसामान्य लोकांच्या आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व समाजवादी राज्यसंस्था करेल व म्हणूनच राज्यसंस्थेकडे सर्व उत्पादन-साधनांची मालकी असेल. तसेच संसाधनांचे वाटप करणे आणि वस्तूंच्या किंमती ठरवणे ही कार्येही समाजवादी राज्यसंस्था करेल. भांडवलशाही व्यवस्थेतील राज्यसंस्थेपेक्षा अधिक व्यापक अशी भूमिका समाजवादी व्यवस्थेत राज्यसंस्थेला दिली आहे. राज्यसंस्था विकासाच्या नियोजनाच्या कामात महत्त्वाची भूमिका बजावेल आणि विकासप्रक्रियेतून निर्माण होणाऱ्या संपत्तीचे वाटप सर्वांच्या गरजांनुसार होईल याची काळजी घेईल. साम्यवादी विचारानुसार समाजवादी राज्यसंस्था संक्रमणकाळापुरती असेल. खाजगी मालमत्तेची संस्था नष्ट

झाल्यामुळे राज्यसंस्थेची दमनकारी भूमिका हळूहळू अनावश्यक ठरेल आणि अंतिमतः राज्यसंस्था विलय पावेल. अशा तऱ्हेने राज्य संस्थेच्या विलयातच खऱ्या अर्थाने मुक्तीचा अवकाश आहे असे त्या समाजवादी विचाराचे प्रतिपादन आहे.

अराज्यवादी विचारप्रणालीने सुचविलेल्या पर्यायानुसार व्यक्तींना संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. व्यक्तींवर कोणत्याही प्रकारचे नियम, अधिकार, शासन यांचा अंमल चालू देता कामा नये. राज्यसंस्था नैतिक मूल्यांचा न्हास घडवते आणि भांडवलाचे हितसंबंध जोपासण्याला सर्वोच्च प्राधान्य देते. त्यामुळे या विचारानुसार राज्यसंस्था ताबडतोब नष्ट करून तेथे लोकांचे खरेखुरे स्व-शासन प्रस्थापित करायला हवे. अराज्यवादानुसार, विकेन्द्रीकरण, स्थानिक पातळीवरील प्रत्यक्ष लोकशाही, आणि मानवी स्तरावरच्या संस्था यामुळे राजकीय व आर्थिक व्यवस्थेचे सहकार्यावर आधारित असे व्यवस्थापन शक्य होते. या मार्गाने जाऊन सर्व प्रकारच्या उतरंडी मोडून काढून सत्तेचे हस्तांतरण लोकांकडे करणे आवश्यक आहे असे अराज्यवादी विचारप्रणाली मानते.

३-ड) राजकीय पर्यायांवरील आक्षेप

टीकाकारांच्या मते, समाजवादी विचारानुसार राज्य संस्थेचे अस्तित्व केवळ संक्रमणकाळापुरते मानले जात असले तरी प्रत्यक्षामध्ये समाजवादी व्यवस्थेत राज्यसंस्थेकडे अमर्याद सत्तेचे केंद्रीकरण झाल्याचे आढळते. त्यामुळे स्वातंत्र्याचा संकोच आणि राज्यसंस्थेची व पर्यायाने त्यावर सत्ता असणाऱ्या पक्षाची एकाधिकारशाही अशा विपर्यस्त गोष्टी यामधून प्रस्थापित होतात.

अराज्यवादाची परिणती संपूर्ण गोंधळाच्या परिस्थितीत होईल असा टीकाकारांचा मुख्य आक्षेप आहे. अशा

परिस्थितीत बलवान घटक दुर्बलांवर सहजपणे अनिर्बंध सत्ता गाजवतील असे म्हटले जाते. राज्यसंस्थेचा विनाश केला तर प्रगतीचे काटे उलटे फिरून मानवी समाज प्राथमिक अवस्थेतील समाजाकडे परत वाटचाल करू लागेल.

अराज्यवादी स्वातंत्र्याला सर्वोच्च मूल्य मानतात आणि अधिकारामुळे स्वातंत्र्याचा संकोच होतो असे मांडतात. पण टीकाकारांच्या मते या दोन गोष्टी एकमेकांच्या कायम विरोधातच असतात असे समजणे बरोबर नाही. त्या एकमेकांना पूरकदेखील असू शकतात. जर सर्वच लोकांमध्ये योग्य अशा सामाजिक आणि पर्यावरणीय जाणिवेचा पुरेपूर असतील तरच व्यक्तीला संपूर्ण स्वातंत्र्य देणारा हा पर्याय उपयोगी पडू शकतो. अन्यथा, विकेंद्रीकरणदेखील सामाजिक आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या अडचणीचे ठरू शकते. यामुळे सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेला धक्का पोहोचू

शकतो. कारण अशा व्यवस्थेत संसाधनांचे पुनर्वाटप करण्यासाठी किंवा संकटाच्या काळात मदत पोचवण्यासाठी कार्यक्षम अशी केंद्रीय व्यवस्था नसते.

समारोप

पर्यायी विकासाच्या चर्चेमध्ये वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांतून मांडल्या जाणाऱ्या परस्परविरोधी मुद्द्यांचे हे संकलन. ह्या चर्चेची प्राथमिक ओळख वाचकांना करून देणे हा उद्देश त्यामागे होता. त्यामुळे ह्या चर्चेच्या खोलातले गुंतागुंतीचे मुद्दे ह्या संकलनामध्ये अंतर्भूत केलेले नाहीत. हे संकलन करताना याच प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात दिलेल्या चौकटीचा (फ्रेमवर्क) उपयोग करून घेतला आहे. ह्या चर्चेची ओळख झाल्यावर पर्यायी विकास प्रतिमानामधील अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण व नावीन्यपूर्ण गोष्टींच्या स्वीकारामागील कारणे समजून घेणे वाचकांना सोपे जाईल असे वाटते.

प्रकरण ३ : पर्यायी विकास प्रतिमानाचा पाया

या आधीच्या प्रकरणात आपण पर्यायी विकासाच्या चर्चेतील संकल्पनात्मक मुद्द्यांची ओळख करून घेतली. या संकल्पनात्मक मुद्द्यांच्या आधारे आपण पर्यायी प्रतिमानाच्या आराखड्याची आखणी करण्यास आपण या प्रकरणात सुरुवात करणार आहोत.

पर्यायी विकास प्रतिमानाची मांडणी ही एक प्रकारे आपल्या मनातील आदर्शाची मांडणी असते. मात्र आपले आदर्श व सध्याची परिस्थिती ह्यांतला मोठा फरक लक्षात घ्यायला हवा. दूरवरच्या आपल्या आदर्शाकडे जाण्याच्या मार्गात टप्पे घ्यावेत का? ते कोणते असावेत? याबद्दलची चर्चा ह्या प्रकरणाच्या पहिल्या भागात केली आहे.

ह्या टप्प्यांचा संदर्भ मनात ठेवत पर्यायी मांडणीची सुरुवात त्याच्या उद्दिष्टांपासून केली आहे. पर्यायी विकासाची नेमकी उद्दिष्टे कोणती असावीत? यावरचे विवेचन ह्या प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात आहे. प्रकरणाच्या तिसऱ्या भागामध्ये पर्यायी आर्थिक व्यवस्था कशी असावी ह्याची चर्चा सुरु केली आहे. ह्या आर्थिक व्यवस्थेच्या उभारणीमागचे उद्देश व त्याबरोबरीने आर्थिक व्यवस्थेसंबंधातील काही महत्त्वाच्या मुद्द्यांचे विवेचन ह्या भागात केले आहे.

भाग १ : पर्यायी विकासातील दोन टप्पे

विकासाच्या पर्यायांची उभारणी करण्याचे आव्हान खूप मोठे आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे आपल्याला जे घडावेसे वाटते त्याबद्दलचे आदर्श चित्र व सध्याची परिस्थिती यामध्ये असलेला मोठा फरक. त्यामुळे आपण आपल्या आदर्शाबद्दल बोलू लागलो की इतरांना व आपल्यालाही ते सारे खूप हवेतले आहे असे वाटू लागते. परिणामी, बऱ्याच वेळा विकासाच्या पर्यायांबद्दलच्या चर्चा ह्या टप्प्यावर येऊन थांबतात. ह्या पर्यायी विकासावरील चर्चेच्या प्रकल्पाची सुरुवात करताना आम्हालाही ती अडचण जाणवली होती. तसे घडू नये म्हणून पर्यायी विकासाच्या मार्गावरचा प्रवास अनेक टप्प्यांचा असावा असा विचार आम्ही केला. त्यातील अंतिम टप्पा म्हणजे युटोपिआ किंवा आदर्श स्थिती. आधी म्हटल्याप्रमाणे आदर्श समाजव्यवस्था कशी असावी? याबाबतचे आपल्या मनात असणारे स्वप्न म्हणजे युटोपिआ.

ही स्थिती किंवा ते स्वप्न आजच्या परिस्थितीच्या संदर्भात विचार करायला लागल्यावर अनेकदा अशक्य, अप्राप्य, किंवा अगदी अतार्किक देखील वाटू लागते. त्यामुळे बऱ्याचवेळा युटोपिआकडे नकारात्मक दृष्टीने पाहिले जाते. मात्र युटोपिआचे काही फायदे निश्चित आहेत. युटोपिआ

अशक्य व अप्राप्य वाटला तरी अंधारातही वाट दाखवणाऱ्या ध्रुवतान्याप्रमाणे आपल्या विचारांची आणि वाटचालीची दिशा योग्य ठेवण्यासाठी त्याची मोठी मदत होऊ शकते.

युटोपिआ किंवा आदर्श स्थितीची अप्राप्यता अथवा अव्यवहार्यता लक्षात घेऊन पर्यायी विकासाच्या त्या अंतिम टप्प्यावर पोहोचण्याआधीच्या वाटचालीत अनेक टप्पे आपण विचारात घ्यायला हवेत. सध्याचा विकासाचा रूढ मार्ग सोडून पर्यायी मार्गावर वाटचाल सुरू केल्यावर गाठावयाच्या पहिल्या टप्प्याला संक्रमणाचा टप्पा (ट्रान्झिशन स्टेज) असे म्हणता येईल. पर्यायी विकासाच्या दिशेने जाताना अगदी सहज नव्हे पण जोरदार प्रयत्न केल्यावर आपण जेथे पोहोचू शकू असा पहिला टप्पा किंवा

स्थिती म्हणजे संक्रमणाची स्थिती/टप्पा. हा असा टप्पा असेल की जो गाठणे आजच्या स्थितीच्या संदर्भात पाहिल्यास कठीण वाटेल पण अशक्य आणि अव्यवहार्य वाटणार नाही. मात्र ह्या टप्प्यावर गेल्यावर युटोपिआ किंवा आदर्शाची स्थिती गाठणे हे जास्त संभव होईल. सध्याच्या परिस्थितीतून निघून ह्या संक्रमणाच्या स्थितीत पोचण्यापर्यंतच्या काळाला संक्रमणाचा काळ असे म्हणता येईल.

भाग २ : पर्यायी विकासाची मूल्ये व उद्दिष्टे

विकासाच्या पर्यायांची उभारणी करताना त्या विचारांच्या व आचारांच्या पायामधील मूल्यांची स्पष्टता असायला हवी. मूल्यांच्या बाबतीत परिवर्तनवादी चळवळींमध्ये बराच

चौकट ३ : पर्यायी विकासाची आदर्श-स्थिती किंवा युटोपिआ

पर्यायी विकासाच्या वाड्मयात नेहमी आढळून येणारे तीन प्रकारचे युटोपिआ आम्हाला आमच्या मुलाखत घेतानाही आढळून आले. यापैकी एक ज्याला 'कम्युनिस्ट युटोपिआ' असे म्हणता येईल असे होते. त्यामध्ये शासनरहित समाज, सर्वाना आनंदासाठी काम, सर्वांच्या गरजांची /आकांक्षाची पूर्ती यासारखे घटक तर होतेच. पण त्याबरोबरच आदर्श कम्युनिस्ट समाजात पर्यावरणाच्या संवर्धनाची काळजीही (अर्थातच किंवा आपोआप) घेतली जाईल असेही सांगितले गेले. लोकांना पूर्ण माहिती मिळाली व त्यांना निर्णयाचे स्वातंत्र्य असले तर ते पर्यावरणाची नक्कीच काळजी घेतली असा विश्वास त्यामागे आहे. दुसरा युटोपिआ होता गांधींच्या विचारांतून दिसणारा ग्राम व स्थानिक उद्योगाधारित विकासाचा युटोपिआ. मात्र यामध्ये जातींचाही अंत समन्वयातून झाला असेल असे अनेकांनी आग्रहाने सांगितले. काही जणांनी यातील स्वावलंबी गावाच्या संकल्पनेत दुरुस्ती सुचवली. गाव हे विकासाचे एकक म्हणून पुरेसे नाही हे आग्रहाने सांगितले.

तिसरा युटोपिआ परिसंस्थात्मक (ecological) दृष्टिकोणातून मांडला गेला. यामध्ये मनुष्य हा निसर्गाचा एक भाग मानून मानवी समूहांइतकाच निसर्गातील विविध जातींचा, प्राण्यांचा, नैसर्गिक संपत्तीचा विचार विकास प्रतिमानाच्या केंद्रस्थानी ठेवला जाईल. परिसंस्थेचा विचार केंद्रस्थानी ठेवून त्यांच्या मर्यादित मानव शक्य असेल तितका विकास मानव करेल. गरजापूर्ती होईल एवढेच उत्पादन, परिसंस्थेला फारसा धक्का न लावणारे तंत्रज्ञान, निसर्ग-स्नेही राहणी हे या युटोपिआचे मुख्य घटक असतील.

विचारविमर्ष वेगवेगळ्या निमित्ताने सतत घडत असतो. त्यामुळे ह्या दस्तावेजाच्या मर्यादा व उद्देश ध्यानात घेऊन ह्या मूल्यांचा केवळ उल्लेख येथे केला आहे.

विकासपर्यायावरील चर्चेमध्ये तसेच आम्ही घेतलेल्या मुलाखतीतून अनेक मूल्ये समोर आली. अहिंसा, सत्य, शांती, बंधुभाव, सामाजिक न्याय, राजकीय स्वातंत्र्य, निसर्गाप्रतीची जबाबदारी, सांस्कृतिक विविधता, स्वावलंबन/परस्परावलंबन या मूल्यांचा त्यामध्ये समावेश होता. या सान्या मूल्यांना अनेक संदर्भ आहेत, विशिष्ट छटा आहेत. त्यांच्या अन्वयार्थाबद्दलही काही मतभेद आहेत. त्या सान्यांची चर्चा करून काही निश्चित मांडणीप्रत येणे हे या दस्तावेजाच्या मर्यादेत शक्य नव्हते. त्यामुळे त्याऐवजी ज्याबाबत बऱ्यापैकी सहमती होऊ शकेल अशी किमान मूल्यधारणा घेऊन त्या आधारे पुढचे विवेचन करावे असा निर्णय आम्ही घेतला.

यानुसार, 'जात, वर्ग, लिंगभाव, निसर्ग या सर्व प्रकारांच्या शोषणाचा अंत' ही किमान मूल्यधारणा घेऊन पुढील विवेचन केले आहे.

या मूल्यधारणेच्या आधारे विकासाच्या पर्यायी प्रतिमानाची उद्दिष्टे काय असावीत याकडे आपण वळ्या. आज भारतातील परिस्थिती पाहता, "सर्वांचा सर्वांगीण व आदर्श असा विकास घडावा" हे व्यापक व महत्वाकांक्षी उद्दिष्ट समोर ठेवणे हे पहिल्या संक्रमण टप्प्यावर जाताना अनेक कारणांनी योग्य ठरणार नाही. एकतर, ते उद्दिष्ट खूपच व्यापक व सर्वांगीण आहे. दुसरे म्हणजे त्यातला प्राधान्यक्रम (म्हणजे आधी कोणाचा, कोणत्या बाबतीतला विकास?) स्पष्ट नाही. परिणामी, ज्यांचा विकास व्हायला पाहिजे त्यांचा विनाश व ज्यांचा आधीच भरपूर विकास झाला आहे

त्यांच्याकडे अधिकाधिक समृद्धी हे आज विकासाच्या नावाखाली जे घडताना दिसते आहे तेच घडत राहिल.

ह्या सान्या विकृतींचे मूळ रूढ विकास प्रतिमानाच्या एकमेव असणाऱ्या उद्दिष्टामध्ये आहे. 'आर्थिक वृद्धी किंवा वाढ' (म्हणजेच वस्तू व सेवांची विपुलता) ह्या एकमेव व एका अर्थाने अमूर्त (अॅबस्ट्रॅक्ट) उद्दिष्टाच्या मागे लागल्याने रूढ विकासातून गरिबी, वंचितता, पर्यावरणीय विध्वंस, सामाजिक विषमता, राजकीय दमन, सांस्कृतिक स्खलन यासारखे प्रश्न उभे राहिले आहेत. त्यामुळे पर्यायी विकासाच्या उद्दिष्टांमध्येही नेमकेपणा आणणे व त्यात प्राधान्यक्रम ठरवणे आवश्यक आहे. ह्या निष्कर्षानुसार पर्यायी विकासाच्या उद्दिष्टांची पुढील मांडणी केली आहे.

"सर्व वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता किंवा खात्री देणे" हे पर्यायी विकासाचे प्रथम प्राधान्याचे (म्हणजे सर्वांत आधी साधावयाचे) उद्दिष्ट मानले जाणे गरजेचे आहे. विकासाच्या ह्या प्राधान्याच्या उद्दिष्टाभोवती उभ्या राहिलेल्या विकासाच्या पर्यायी प्रतिमानाला वंचिताभिमुख विकासाचे प्रतिमान असे म्हणता येईल. येथे काही स्पष्टीकरणे द्यायला हवीत. प्रथम म्हणजे येथे 'उपजीविका मिळवणे म्हणजे किमान गरजा भागवून जगणे' अशी व्याख्या गृहीत धरलेली नाही हे स्पष्ट करायला हवे. त्याऐवजी, उपजीविका म्हणजे 'सुरक्षित, समाधानी, व सन्मानपूर्ण' जीवन अशी व्याख्या येथे मान्य केली आहे. अशा सुरक्षित, समाधानी, सन्मानपूर्ण जीवनाचे चित्र कसे असेल? त्यात पुरेसे व पौष्टिक अन्न, वस्त्र, पिण्याचे शुद्ध स्वच्छ पाणी, सर्व ऋतूंमध्ये पूर्ण संरक्षण/निवारा देईल असे घर, योग्य, पुरेशी, व वेळेवर मिळणारी वैद्यकीय मदत, आणि घरातील सर्व मुलांना पुरेसे शिक्षण यांचा समावेश व्हायला हवा. ह्या सान्या गरजा पूर्ण होणे म्हणजे उपजीविकेची पूर्ती होणे असे म्हणता येईल.

यातील दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे उपजीविकेची 'सुरक्षितता.' ही बाब अनेक परिवर्तनवादी अभ्यासक व कार्यकर्तेही लक्षात घेत नाहीत असे दिसते. अनेक अभ्यासातून असे स्पष्ट झाले आहे की उपजीविकेची खात्री किंवा सुरक्षितता ही वंचितांची सर्वात मोठी काळजी अथवा गरज असते. आधीच अभावग्रस्त असणाऱ्या वंचित कुटुंबांच्या उपजीविकेवर सततच्या अस्मानी, सुलतानी व शारीरिक संकटांमुळे सहजी भरून न येणारे असे आघात सतत होत असतात. आजारपण, अपघात, मृत्यू अशा कौटुंबिक; अवर्षण, पूर यांसारख्या नैसर्गिक; व दंगलीसारख्या सामाजिक आघातांचा यामध्ये समावेश करता येईल. या आघातांच्या काळामध्ये त्यांच्या उपजीविका भागत नाहीत. त्यासाठी अनेकदा त्यांना त्यांच्या उत्पन्नाची साधने विक्रावी लागतात (उदा. गाय-शेळ्या) व अशाप्रकारे ही कुटुंबे गरीबी व मिंधेपणाच्या दुष्टचक्रात परत परत ढकलली जातात. अशा अस्मानी, सुलतानी वा शारीरिक संकटांच्या काळात कुटुंबाची उपजीविका भागवण्यासाठी पुरेसे प्रयत्न करणे कुटुंबातील व्यक्तींना शक्य नसते. किंवा त्यांनी प्रयत्न केले तरी उपजीविकेसाठी आवश्यक गोष्टी मिळवणे त्यांना शक्य नसते. अशा काळातदेखील वंचित कुटुंबाची उपजीविका सुरळीत सुरू राहिली पाहिजे. असे घडल्यास त्या कुटुंबांची उपजीविका सुरक्षित झाली किंवा त्या कुटुंबाला उपजीविकेची सुरक्षितता मिळाली असे म्हणता येईल. संकटाच्या काळातही उपजीविका सुरळीत चालण्यासाठी त्या काळात मोडून किंवा विकून वापरता येईल अशा वस्तू किंवा उपजीविकेसाठी लागणाऱ्या वस्तूंचे राखीव साठे त्या कुटुंबाकडे असायला हवा. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर, उपजीविका सुरक्षित होण्यासाठी संकटकाळात विकण्यासारखी (स्थावर किंवा जंगम अशी) मालमत्ता (अॅसेट) अथवा वापरण्यासाठी बेगमी

(स्टॉक) त्या वंचित कुटुंबाकडे असली पाहिजे. ही मालमत्ता व बेगमी तयार होण्यासाठी त्यांच्या उपजीविकेच्या संकट नसतानाच्या काळातील कामातून त्यांना एवढे उत्पन्न मिळायला हवे की त्यातून त्यांना त्यांच्या नेहमीच्या गरजा भागवून उरलेल्या वाढाव्यातून (सरप्लस) संकटकाळात वापरण्यासाठी मालमत्ता व बेगमी तयार करता येईल.

'वंचितांच्या उपजीविका सुरक्षितते'च्या उद्दिष्टाचे महत्त्व नीटपणे लक्षात घ्यायला हवे. अशा प्रकारची सुरक्षितता मिळाल्यास गरिबी व मिंधेपणाच्या दुष्टचक्रातून सुटका करून घेणे वंचित कुटुंबांना शक्य होईल. त्या दुष्टचक्रात परत अडकू नये यासाठी आवश्यक तो संघर्ष करण्याइतके मानसिक व इतर बळ तसेच त्यासाठी आवश्यक ते स्वातंत्र्य त्यांना त्यांची उपजीविका सुरक्षित झाली तरच मिळू शकेल. म्हणजे, उपजीविका सुरक्षितता मिळाली की त्यांना आर्थिक स्वायत्तता, मानसिक बळ, व विचार करण्यासाठी उस्तंत व सवड मिळू लागेल. असे झाले की कुटुंबांची आर्थिक व इतर बाबतीत प्रगती करण्याची आकांक्षा जागी होईल. त्या आकांक्षांच्या पूर्तीसाठी म्हणजेच भविष्यातील लाभांसाठी प्रयत्न करण्यासाठी वर्तमानात मानसिक, शारीरिक, आर्थिक गुंतवणूक करण्याची प्रेरणा व त्यासाठीचा आत्मविश्वास त्यातून जागा होईल. अशाप्रकारे 'उपजीविका सुरक्षितता' ही वंचित कुटुंबांच्या प्रगतीचे दरवाजे उघडण्याची गुरुकिल्ली ठरेल असे वाटते.

या उद्दिष्टाच्या आधारे विचार करू लागल्यावर आपण विकासाचे सध्याचे प्रतिमान स्पष्टपणे नाकारतो. झिरपाआधारित विकासाचे हे रूढ प्रतिमान नाकारल्यावर 'शहरी औद्योगिक व्यवस्थेची वाढ (किंवा आर्थिक वाढ) म्हणजे विकास' हे जुने समीकरण स्पष्ट व नेमकेपणाने तोडले

जाते. म्हणजेच, आर्थिक वाढ व विकास ह्या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत हे स्पष्ट होईल. हे द्वैत (भिन्नता) प्रस्थापित केल्यावर विकासाच्या नावावर आर्थिक वाढ अथवा शहरी औद्योगिक वाढ करीत राहणे व त्याद्वारे विकासाच्या नावावरच वंचितांचा विकास आणखीनच दुष्कर करणे याला शह देणारी मांडणी विकसित करणे शक्य होईल. (मात्र हे द्वैत दाखवणे म्हणजे 'आर्थिक वाढ' पूर्णपणे नाकारणे असा अर्थ होत नाही.)

आपल्या भोवतालचे वास्तव पाहिल्यावर विकासाच्या केवळ आर्थिक अंगाचे पर्यायी उद्दिष्ट ठरवणे पुरेसे ठरणार नाही. समाजातील विषमता, राजकीय एकाधिकारशाही, पर्यावरणीय विध्वंस, आणि सांस्कृतिक असहिष्णुता यांची दखल आपल्याला घ्यावीच लागेल. त्यासाठी आधी उल्लेखिलेल्या पर्यायी आर्थिक उद्दिष्टांच्या बरोबरीने एकसाथ गाठण्याची इतर पर्यायी उद्दिष्टे निश्चित करावी लागतील.

सामाजिक विषमतेचा मुद्दा घेतल्यास विकासाचा विचार करताना सामाजिकदृष्ट्या वंचित (म्हणजे दलित, आदिवासी, स्त्रिया, इ.) अशा समाजगटांना विकासदृष्ट्या वंचितांच्या यादीत प्राधान्याने स्थान मिळणे व त्यांच्या उपजीविकेच्या सुरक्षिततेची प्राधान्याने काळजी घेणे हे ओघाने येते. पण सामाजिक विषमतेविरुद्ध लढण्यासाठी अशा गटांना परिणामकारक असे कायद्याचे संरक्षण देणे आणि ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी सरकारच नव्हे तर समाजातील सर्व संस्थांनी सक्रिय व आग्रही राहणे हे देखील विकासाचे एक प्राधान्याचे उद्दिष्ट ठरवावे लागेल.

याचप्रमाणे राजकीय विषमता व एकाधिकारशाही मोडून काढण्यासाठी केवळ मताधिकार पुरेसा नाही. तर सर्वसामान्य जनतेचे आणि वंचित समाजघटकांचे शासनाच्या कारभारावर

व विशेषतः विकासाच्या प्रक्रियेवर नियंत्रण आणणे हे विकासाचे प्राधान्याचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. त्यासाठी ७३वी घटनादुरुस्ती, पंचायत राज्य कायदे, आदिवासी स्वशासन कायदा ह्या सारख्या प्राधान्यांची परिणामकारक अंमलबजावणी करणे आवश्यक ठरेल. पर्यावरणाच्या बाबतीत केवळ विध्वंस थांबवणे हे आताच्या परिस्थितीत पुरेसे ठरणार नाही. तर विकासासाठीच्या प्रयत्नांनंतरही माणूस व निसर्ग याचे नाते दोघांनाही अधिक जीवनदायी ठरेल अशा रीतीने विकासाचे पर्यायी प्रतिमान घडवणे ही काळाची गरज आहे. या अर्थाने निसर्गस्नेही अथवा पर्यावरणस्नेही विकास हे देखील उद्दिष्ट मनी बाळगावे लागेल.

त्याचप्रमाणे वाढत्या सांस्कृतिक असहिष्णुतेच्या आजच्या वातावरणामध्ये वैयक्तिक व सामूहिक पातळीवर सांस्कृतिक अस्मिता/ओळख जपण्याचे स्वातंत्र्य सर्वांना विशेषतः अल्पसंख्याकांना असणे हे देखील विकासाचे एक प्राधान्याचे उद्दिष्ट असेल. तेव्हा ही सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक विकासाची उद्दिष्टे आधी मांडलेल्या सुरक्षित उपजीविकेच्या आर्थिक उद्दिष्टांच्या बरोबरीने प्राधान्याची म्हणून स्वीकारावी लागतील.

ही सारी उद्दिष्टे एकसाथ गाठायची अशी प्राधान्याची उद्दिष्टे म्हणून मान्य केल्यावर मग विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट कोणते, हा प्रश्न उभा राहतो. त्याचे उत्तर आताच व एका गटाने देण्यापेक्षा खरेतर ते उपजीविका सुरक्षिततेचा पहिला टप्पा गाठल्यावर शोधणे योग्य ठरेल. त्या टप्प्यावर सबलीकरण झालेल्या समाधानी व स्वतंत्र अशा पूर्ववंचित घटकांच्या पुढाकाराने त्या त्या समाजसमूहांनी विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट ठरवणे अधिक योग्य ठरेल. मात्र तरीही केवळ दिशादर्शनासाठी अंतिम उद्दिष्टाची मांडणी करावयाची

झाल्यास असे म्हणता येईल की "सर्वाना सर्वार्थाने स्वतंत्र, समृद्ध, व सन्मानपूर्ण जीवन जगता येणे" हे विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट असावे. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर जात, लिंगभाव, वर्ग, निसर्ग ह्या सान्या माध्यमांतून होणाऱ्या शोषण व दमनाचा अंत करण्याचे उद्दिष्ट धरून समतावादी व पर्यावरणस्नेही विकास मार्गावरची वाटचाल व्हायला हवी.

वंचिताभिमुख व पर्यायी अशा विकासाचा विचार करताना रूढ विकास प्रतिमानातून तयार झालेल्या व आजही कार्यान्वित असणाऱ्या अवाढव्य अशा शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेचे अस्तित्व विसरून चालणार नाही. आपण पहिल्याच टप्प्यात ह्या व्यवस्थेला पार बदलून टाकण्याचे उद्दिष्ट जरी ठेवले नाही तरीही हे लक्षात ठेवावे लागेल की सध्याची शहरी-औद्योगिक व्यवस्था आजही वंचितांना उपजीविकेसाठी आवश्यक असणाऱ्या नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करित आहे. तेव्हा वंचिताभिमुख विकासाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यांमध्येदेखील ह्या व्यवस्थेशी संघर्ष अजिबात टाळणे कठीण जाणार आहे. ह्या सुरुवातीच्या टप्प्यांमध्ये रूढ शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेबरोबर वंचितांचे काही प्रमाणात शांततापूर्ण साहचर्य असले तरी प्राधान्याच्या उद्दिष्टांसाठी आवश्यक तेथे संघर्ष करण्याची तयारी ठेवावी लागेल. मात्र राजकीयदृष्ट्या तसेच न्याय व नीतीच्या निकषांवर पाहिल्यास 'वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता मिळावी' ह्या मागणीकडे पूर्णतः दुर्लक्ष करणे वा त्यास नकार देणे हे रूढ व्यवस्थेला भारतात तरी अतिशय कठीण जाईल. तेव्हा सुरुवातीच्या टप्प्यांमध्ये ह्या रूढ व्यवस्थेशी छोटे छोटे संघर्ष करित राहण्यासाठी आवश्यक तेवढे राजकीय बळ वंचितांच्या मागे उभे करता येईल. हे ह्या उद्दिष्टाचे/मागणीचे व्यूहात्मक (स्ट्रॅटॅजिक) असे मोठे बळ आहे.

भाग ३ : पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचा पाया

ह्या भागात पर्यायी विकासाच्या उद्देशानुसार संक्रमण काळातील पर्यायी आर्थिक व्यवस्था कशी असावी ह्याची प्राथमिक चर्चा केली आहे. प्रथम अशा पर्यायी आर्थिक रचनेचे उद्देश व महत्त्वाची सूत्रे कोणती असतील याची थोडक्यात मांडणी केली आहे. त्यानंतर आर्थिक रचनेतील पर्यायी विकासाच्या दृष्टीने अनेक महत्त्वाच्या मुद्द्यांची चर्चा केली आहे.

१) उद्देश व मुख्य सूत्रे

अर्थशास्त्राच्या व्याख्येचा आधार घेऊन असे म्हणता येईल की आर्थिक व्यवस्था म्हणजे समाजातील वस्तू व सेवांचे उत्पादन, वितरण व उपभोग ही कामे करणारी व्यवस्था. तेव्हा आर्थिक व्यवस्थेची रचना आखताना आपल्याला पुढील प्रश्नांची उत्तरे द्यावी लागतील. आर्थिक (उत्पादन व वितरणाची) साधने कोणती असतील? त्यावर मालकी/नियंत्रण/प्रभाव कोणाचा असेल? उत्पादने कोणती होतील? उत्पादन व वितरण कुठे व कसे होईल? उपभोग कोण व कशाचा घेईल? उत्पादन व वितरणासाठी आवश्यक भांडवल, कच्चा माल, ऊर्जा, मनुष्यबळ कोणत्या प्रकारचे असेल? त्याचे स्रोत कोणते असतील?

आर्थिक व्यवस्थेची रचना आणि त्यावरील विविध बंधने व मर्यादा ह्यांची आखणी करताना त्यामागील आपले उद्देश काय आहेत याचीसुद्धा स्पष्टता असायला हवी. अशी स्पष्टता असल्यावर आपल्याला नेहमी पडणाऱ्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे त्यातून देता येतील. उदा. व्यापारी शेती हवी का नको? माहिती तंत्रज्ञान हवे का नको? अवजड उद्योगाचे नेमके स्थान काय? यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे आर्थिक व्यवस्थेची रचना करताना आपल्याला द्यावी लागतील. संक्रमणकाळात गाठावयाच्या पहिल्या प्राधान्याच्या उद्दिष्टातून आपल्याला

आर्थिक व्यवस्था उभारण्यामागचे उद्देश व मुख्य सूत्रे कोणती असावीत याचे स्पष्टीकरण मिळेल. “वंचित घटकांना उपजीविकेची सुरक्षितता देणे” ह्या उद्दिष्टांची पुढील पायरी म्हणून पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश किंवा कार्यहेतू पुढील प्रमाणे मांडता येईल. ‘समाजाच्या विशेषतः वंचित घटकांच्या भौतिक गरजा पूर्ण करणे तसेच त्यांच्या इतर गरजांसाठी आवश्यक त्या भौतिक वस्तू व सेवा निर्माण करणे व पुरवणे ह्या आर्थिक व्यवस्थेच्या जबाबदाऱ्या आहेत’ असे या संदर्भात म्हणता येईल. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर, आर्थिक व्यवस्था ही सर्व माणसांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी असली पाहिजे केवळ नफ्यासाठी नव्हे. ज्या अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांच्या आम्ही सविस्तर मुलाखती घेतल्या त्यातून या उद्देशांना पूरक अशी पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेतील काही मुख्य सूत्रे पुढे आली. त्यांतील काही सूत्रे येथे मांडली आहेत. अर्थात ही सूत्रांची यादी संपूर्ण आहे असा अजिबात दावा नाही. परंतु पर्यायी आर्थिक रचनेबाबत स्पष्टता येण्यास त्यांची मदत होईल असे वाटते.

- सध्याच्या वंचित वर्गांना पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेमध्ये प्राधान्याचे केंद्रीय स्थान मिळाले पाहिजे.
- भांडवलशाहीकडून विकासाच्या पुढील टप्प्यावर जाण्यासाठी नुसतेच उत्पादनसंबंध बदलून चालणार नाही तर त्याबरोबरच उत्पादन-साधनांमध्येही बदल करावे लागतील.
- पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेमध्ये पुरेसा वाढावा (सरप्लस) निर्माण झाला पाहिजे. हा वाढावा नफ्याच्या रूपाने बाहेर काढला न जाता त्याची वंचितांना उपयुक्त ठरेल अशा रीतीने अर्थव्यवस्थेत पुनर्गुंतवणूक व्हायला पाहिजे.
- विकासाच्या रूढ प्रतिमानात सांगितलेला झिरपा सिद्धांत

प्रत्यक्षात काम करित नाही. तेव्हा समाजाच्या तळात व कानाकोपऱ्यामध्ये सर्वदूर पसरलेल्या सर्व वंचितांचा विकास घडवून आणण्यासाठी थेट व प्राधान्याने प्रयत्न करणे आणि त्याद्वारे संपूर्ण समाजाच्या विकासाकडे जाणे ही पर्यायी विकासाची दिशा असली पाहिजे.

- वंचितांच्या आजच्या स्थितीपासून सुरुवात करून, त्यांच्या विकासासाठी त्यांना मुळापासून उखडण्याचा आग्रह न धरता (कारण त्या मुळांतूनच त्यांना जगण्याची, झगडण्याची शक्ती प्राप्त होत असते) त्यांचा विकास घडवणे हे वंचितांभिमुख विकासाच्या महत्त्वाचे सूत्र असले पाहिजे.
- पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची रचना करताना वंचित गटांच्या परस्पर आर्थिक व्यवहारातून क्रयशक्ती त्यांच्यातच फिरती राहून ती वृद्धिंगत होत राहिल याची दक्षता घेतली पाहिजे.
- स्वयंपूर्ण गावाचा आग्रह धरू नये. त्याऐवजी विविध ग्रामीण लोकसमूहांमध्ये परस्परांशी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व्यवहार व्हावेत व त्यातून परस्परावलंबन वाढावे.
- ग्रामीण व वंचित लोकसमूहांच्या आर्थिक संस्था व शहरी औद्योगिक संस्था यामध्येही परस्पर आर्थिक संबंध असावेत. मात्र त्यामध्ये वंचितांच्या संस्थांवर अन्याय होणार नाही याची काळजी शासनव्यवस्थेने घ्यावी.
- पर्यायी विकासाच्या सर्व निर्णयप्रक्रियांमध्ये (मग त्या कोणत्याही प्रकारच्या/स्तरावरच्या संस्थांत झालेल्या असोत) पारदर्शकता, जाबदायित्व (अकॉटेबिलिटी) व लोकांचा (विशेषतः निर्णयांशी संबंधित असणाऱ्या वंचित घटकांचा) खराखुरा सहभाग असायला हवा. याद्वारे

विकासाच्या प्रक्रियेवर व कारभारावर वंचितांचे संपूर्ण नियंत्रण बसवता येईल.

- बहुसंख्य विकासवंचित समाजघटक त्यांच्या उपजीविकेच्या गरजा भागविण्यासाठी अजूनही स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून आहेत. ह्या नैसर्गिक संसाधनांचे म्हणजे जमीन, जंगल, पाणी ह्यांचे संरक्षणच नव्हे तर संवर्धन करण्याचे काम पर्यायी विकास प्रयत्नांचा अविभाज्य भाग म्हणून करावे लागेल.

२) पर्यायी आर्थिक रचनेसंबंधीचे महत्त्वाचे मुद्दे

पर्यायी आर्थिक रचनेच्या संबंधात उपलब्ध वाङ्मयातून व आम्ही घेतलेल्या मुलाखतीमधून अनेक महत्त्वाचे मुद्दे पुढे आले. त्याची काहीशी संक्षेपात चर्चा येथे केली आहे.

२-अ) शेतजमिनी व इतर नैसर्गिक संसाधने

जमिनीच्या मालकीचे केंद्रीकरण हा भारतातील जातीय-वर्गीय शोषणामागचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर सुरुवातीच्या काळात जमिनीचे पुनर्वाटप हा मोठा मुद्दा होता व त्यावर बरेच प्रयत्न केले गेले. परंतु गेल्या एक दशकापासून जमिनीच्या पुनर्वाटपाचा मुद्दा अर्थशास्त्रज्ञ व राजकारणी ह्या दोघांनीही काहीसा बाजूला ठेवला आहे असे दिसते. काही वेळा त्यामुळे जमिनीचे तुकडीकरण होईल व शेतीची उत्पादकता कमी होईल असे कारण दिले जाते. यांत्रिकीकरण, रासायनिकीकरण, तसेच मोठ्या आकाराच्या शेतजमिनीत मोठ्या स्तरावर शेती करणे हा मार्ग जास्त उत्पादक आहे असा समज यामागे असतो. त्याउलट आता शेतीउत्पादनाच्या पद्धती बदलून श्रमसघन पद्धतीने तयार केलेली जैविक खते वापरली तर छोट्या आकारांच्या जमिनीमध्येही रूढ मार्गाने मिळणाऱ्या उत्पादकतेपेक्षा जास्त उत्पादकता मिळू शकते हे स्पष्ट झाले आहे. ही उत्पादकता

दीर्घकाळपर्यंत टिकू शकते. तेव्हा जमिनीच्या तुकडीकरणाचा फार बाऊ न करता जमिनीच्या पुनर्वाटपाचा मुद्दा पुन्हा लावून धरणे गरजेचे आहे.

वंचित घटकांच्या उपजीविका ह्या बव्हंशी स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे पर्यायी विकासाचा विचार करताना जमिनीबरोबर इतर नैसर्गिक संसाधनांवरील हक्क व हक्कदारीचा (एनटायटलमेंट) मुद्दाही महत्त्वाचा ठरतो. या नैसर्गिक संसाधनांमध्ये विशेषतः पाणी व जंगले यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करायला हवा. पाणी व जंगले यांच्या मालकीच्या अथवा वापराच्या हक्कांचे समानतेच्या तत्त्वावर पुनर्वाटप करणे शक्य आहे व गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे खाजगी, सामाजिक, सरकारी मालकीच्या जमिनीवर (विशेषतः शासनाच्या मदतीने) उत्पादित होणाऱ्या विविध प्रकारच्या जैवमालावर वंचितांना प्राधान्याने हक्क व हक्कदारी मिळायला हवी. असे केल्याने वंचितांवर जमीन मालकीच्या संदर्भात जो अन्याय झालेला आहे त्याची काहीशी भरपाई करता येईल. पाण्यावरील हक्क वापरून जमिनीवरील जैवमालाच्या उत्पादनामधला वाटा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मार्गाने मिळवणे देखील वंचितांना शक्य होते. म्हणजे जमिनीमालकांकडून पाण्याच्या बदल्यात रोख रक्कम घेण्याऐवजी त्यांनी केलेल्या जैवमालामध्ये वंचितांना वाटा मिळवता येईल. त्यांच्या वाट्याच्या जैवमालावर प्रक्रिया करून त्याची मूल्यवृद्धी केल्यास (पाण्याची जितकी रोख किंमत मिळाली असती त्या तुलनेत) त्यांचे उत्पन्न वाढू शकते. जेथे शक्य आहे तेथे इतरांच्या पाणी नसणाऱ्या जमिनी मक्त्याने घेऊन आपल्या वाट्याचे पाणी वापरून वंचितांना शेती व जैवमाल निर्मितीदेखील करता येईल.

थोडक्यात सांगायचे तर, जमिनीचे पुनर्वाटप, पाण्याचे समान वाटप, जंगलवापराचे हक्क, जैवमालावरील हक्कदारी

अशा मार्गांनी नैसर्गिक संसाधनाच्या मालकी व वापर याबाबतीत वंचितांवर झालेला अन्याय काही अंशी तरी दूर करता येईल.

२-ब) पर्यायी अर्थव्यवस्थेत गावांचे स्थान

परिवर्तनवादी चळवळीमधील अनेक कार्यकर्ते गांधीवादाचा वारसा मानतात. गांधीवादाच्या मांडणीमध्ये ग्रामाधारित रचना व गावस्वावलंबनाला महत्त्वाचे स्थान आहे. मात्र गावस्वावलंबन किंवा स्वयंपूर्णतेच्या मुद्द्यावर रूढ विचारप्रणालीच्या अर्थतज्ज्ञांनी अनेकदा कडक टीका केली आहे. त्या टीकेच्या पार्श्वभूमीवर किंवा बदलत्या परिस्थितीच्या संदर्भात गावस्वावलंबनाच्या संकल्पनेचा पुनर्विचार अनेकांनी केला आहे.

ह्या अभ्यासकांच्या मांडणीप्रमाणे पर्यायी व्यवस्थेत गाव हे एकक (युनिट) म्हणून मानू नये याची दोन कारणे आहेत. एकतर गाव आर्थिकदृष्ट्या पुरेसे मोठे एकक नाही. गावात असणाऱ्या एखाद्या उद्योगातून वाढावा मिळवायचा असेल तर उत्पादकता जास्त असणारे तंत्रज्ञान त्यासाठी वापरावे लागते. पण अशा तंत्रज्ञानामुळे वाढलेले उत्पादन विकण्यासाठी मात्र गावाची बाजारपेठ पुरेशी होत नाही. उदाहरणार्थ, यांत्रिक तेलघाण्याची उत्पादकता जास्त असल्याने जास्त तेल गाळून मिळेल. मात्र हे तेल एका गावाच्या गरजेपेक्षा जास्त असेल व ते विकण्यासाठी पंचक्रोशीइतक्या विभागापर्यंत पोचावे लागेल. परंतु त्यापेक्षा छोटी म्हणजे पारंपरिक बैलाची तेलघाणी वापरली तर त्यातून एका कुटुंबाला सुरक्षित जीविकेसाठी आवश्यक तेवढे उत्पन्न मिळणार नाही. प्रत्येक स्थानिक उद्योगातील तंत्रज्ञान व उत्पादनाप्रमाणे विक्रीसाठीचा हा भौगोलिक आवाका बदलत जाईल. पण गाव हे एकक म्हणून बहुतेक उद्योगांना पुरणारे नसेल.

दुसरे कारण सामाजिक, सांस्कृतिक आहे. साधारणतः गावाच्या स्तरावर पारंपरिक संबंधांचे जाळे घट्ट विणलेले असते. या पारंपरिक जातीआधारित रचनेमध्ये आर्थिक संबंध व उतरंड पक्की ठरलेले असतात. तेव्हा गावाच्या पातळीवर स्वयंपूर्णता आणण्याचा प्रयत्न केल्यास गावामधील पारंपरिक अशा सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय संबंधांमुळे आर्थिक उपक्रमांवर अनेकविध बंधने येतात. परिणामी, त्यांची उत्पादकता व वाढावा निर्माण करण्याची क्षमता यांच्यावर परिणाम होतो. त्याशिवाय ह्या आर्थिक उपक्रमांमुळे विविध समाजगटांमध्ये होणाऱ्या आदानप्रदानातून जे सामाजिक अभिसरण घडायला हवे ते देखील घडत नाही. ह्या दोन कारणांमुळे पर्यायी समाजव्यवस्थेचे एकक गाव असू नये अशी मांडणी केली जाते. (या विषयाशी संबंधित विविध मुद्द्यांची चर्चा नंतरच्या प्रकरणात विस्ताराने केली आहे.)

२-क) बाजारपेठ की नियोजन?

विकासाच्या पर्यायांवरील चर्चेमध्ये 'मुक्त बाजारपेठ विरुद्ध शासनयंत्रणा व त्याद्वारे केलेले नियोजन' हा वादाचा केंद्रीय मुद्दा आहे. ह्याला 'भांडवलशाही प्रतिमानाविरुद्ध साम्यवादी सोव्हिएत प्रतिमान' ह्या अनेक दशकांच्या आंतरराष्ट्रीय वादाची पार्श्वभूमी आहे. त्या वादातील सारे मुद्दे या दस्तावेजामध्ये केवळ उल्लेखापुरते आणणेदेखील कठीण होईल. तेव्हा त्यातील काही महत्त्वाचे मुद्दे येथे कार्यकर्त्यांच्या विचारासाठी थोडक्यात मांडले आहेत.

बाजारपेठेचे अस्तित्त्व ताबडतोब रद्द करणे शक्य नसून संक्रमणकाळापुरते तरी बाजारपेठेचे अस्तित्त्व राहिल हे बहुतेकांना मान्य आहे. या काळात बाजारपेठेचे अस्तित्त्व अनेक स्तरांवर व अनेक कामांसाठी उपयोगी ठरू शकते. त्यासाठी बाजारपेठ या संज्ञेमध्ये असणारे विविध अर्थ

समजून घेतले पाहिजेत असे म्हटले जाते. बाजारपेठ हे वस्तू व सेवांच्या विनिमयाचे माध्यम आहे; त्यातून नफ्याच्या रूपाने उत्पन्नाची संधी मिळते; त्यातून क्रयशक्तीचे आदानप्रदान होऊन तिची वाढ होते, त्यातून उत्पादकांना आवश्यक त्या सेवा व इतर आदाने पुरवली जातात. अशी अनेक कामे बाजारपेठेच्या माध्यमातून होत असतात. या सर्व कामांसाठी (निदान संक्रमणकाळात तरी) बाजारपेठ गरजेची आहे.

बाजारपेठेची उपयुक्तता पाहत असताना त्यातला धोकाही ओळखला पाहिजे. बाजारपेठेत एखाद्या सक्रिय घटकाकडे आर्थिक, राजकीय, वित्तीय अथवा माहितीची शक्ती अवाजवी प्रमाणात (दुसऱ्यांच्या तुलनेत) वाढण्याची शक्यता असते. त्यातून मत्केदारी, साठेबाजी, अवास्तव किंमती, अवास्तव नफा, आर्थिकतर लाभांसाठी अडवणूक असे गैरप्रकार सुरू होतात व त्यातून इतर घटकांचे शोषण होण्याची प्रक्रिया वेग घेते. तेव्हा हे गैरप्रकार सुरू होऊ नयेत म्हणून बाजारपेठेतील सर्व सक्रिय घटकांवर शासनाद्वारे जनतेची सक्त निगराणी तसेच नियंत्रण अथवा नियमन असावे लागते.

पर्यायी विकासाकडे जाताना संक्रमणाच्या काळात बाजारपेठेच्या ताकदीवर बंधने हळूहळू वाढवत जावीत व त्याचे स्वरूप बदलण्याकडे विशेष लक्ष पुरवले जावे असेही सुचवले जाते. उदा. स्थानिक स्तरावरचे विनिमय जरी बाजारव्यवस्थेच्या द्वारे झाले तरी घाऊक स्तरावरचे विनिमय केवळ मुक्त बाजाराच्या माध्यमातून न होता 'उत्पादन व वितरण समन्वय' (कोऑर्डिनेशन) करणाऱ्या खास संस्थांच्या माध्यमातून देखील व्हावेत असेही सुचवले जाते. त्याप्रमाणे क्षेत्रांमधील गरजा व परिस्थिती यांना अनुसरून

त्या-त्या क्षेत्रात बाजारपेठेला किती व कसा वाव द्यायचा हा निर्णय बदलत जाईल, व त्याप्रमाणे त्या क्षेत्रातील नियोजनाची खोली व आवाकाही बदलत जाईल. म्हणजेच काही क्षेत्रांत अगदी सविस्तर तपशीलवार नियोजन केले जाईल, काही क्षेत्रांमध्ये केवळ दिशादर्शनापुरते नियोजन असेल, तर काही क्षेत्रांत नियोजन फारसे नसेल.

२-ड) उद्योग, व्यापार, व वित्त

पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेमध्ये अवजड उद्योगांची आवश्यकता निश्चितच असेल. मात्र त्यांच्या वाढीकडे एक स्वतंत्र उद्दिष्ट म्हणून न पाहता आर्थिक व्यवस्थेच्या उभारणीकरता गरज असेल त्याप्रमाणे त्यांची वाढ व्हावी. अवजड उद्योग बव्हंशी सार्वजनिक मालकीचे असावेत.

अवजड उद्योगांबरोबर कारखानदारी किंवा इंजिनिअरिंग उद्योगांकडेही विशेष लक्ष पुरवावे लागेल. जैवमालावर आधारित उद्योगावर जरी भर दिला गेला तरी निदान संक्रमण काळात आर्थिक व्यवस्थेच्या एकंदरीत वाढीसाठी इंजिनिअरिंग उद्योगांची गरज वादातीत आहे. वंचित घटकांतील कमी शिक्षण असलेल्या लोकांना इंजिनिअरिंग उद्योगांमधून मोठ्या प्रमाणात रोजगार मिळू शकतो. सध्या इंजिनिअरिंग उद्योगाची वाढ न करता बेडूकउडी मारून (विशेषतः परदेशी ग्राहकांना सेवा देण्यासाठी) एकदम सेवाक्षेत्राची वाढ करण्याचा प्रयत्न केला जातो आहे. त्यामध्ये अनेक धोके आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे. याचा अर्थ सेवाक्षेत्राचे महत्त्व कमी आहे असा नाही. कारण लोकांच्या जीवनमानात वाढ होण्यासाठी सेवाक्षेत्राची गरज राहणार आहे.

मात्र आधी म्हटल्याप्रमाणे ह्या तीनही प्रकारच्या उद्योगांची वाढ होताना त्यांचे विपरीत परिणाम वंचित

घटकांच्या उपजीविका सुरक्षिततेवर निदान थेट व प्रत्यक्ष रीतीने होणार नाहीत ही पूर्वअट असेल.

व्यापाराच्या बाबतीत विशेषतः घाऊक व्यापारातील सट्टेबाजी, साठेबाजी अशासारख्या विकृतीवर घट्ट नियंत्रण/ नियमन बसवावे लागेल. घाऊक व्यापाराच्या क्षेत्रात सहकारी क्षेत्राला प्रोत्साहन व प्राधान्य द्यावे लागेल.

वित्तव्यवस्थेच्या बाबतीत सध्याच्या अर्थव्यवस्थेत वित्तीय भांडवलाला जे महत्त्व आले आहे त्याबद्दल काळजी व्यक्त केली जाते. ह्या वित्तीय भांडवलाची अवाजवी वाढ व आवकजावक थांबवावी. विशेषतः परदेशी वित्तीय भांडवलावर बंधने घालावीत. परदेशी भांडवल एका मर्यादित व आपल्या अर्थव्यवस्थेला गरज आहे त्या क्षेत्रातच स्वीकारले जावे अशा सूचनाही केल्या जातात. काहींचे असे म्हणणे आहे की शेअर बाजार, वित्तीय भांडवल ह्याकडे सरकारने दुर्लक्ष करावे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे अथवा सरकारच्या कामगिरीचे निर्देशक म्हणून ह्या गोष्टींकडे पाहू नये. मात्र, त्यात सामान्य लोकांची फसवणूक होणार नाही तसेच त्यांच्यामुळे सार्वजनिक मालकीच्या अर्थसंस्थांवर व देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होणार नाहीत यासाठी मात्र सक्त काळजी सरकारने घ्यावी.

संक्रमणाच्या काळात एका बाजूने सध्याच्या रूढ शहरी औद्योगिक व्यवस्थेला वळण लावण्याचा प्रयत्न करताना दुसऱ्या बाजूने ग्रामीण-नैसर्गिक व्यवस्थेचे जोरदार पुनरुत्थान करण्याकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

२-इ) शासन व्यवस्था

बाजारपेठेचे महत्त्व मानणाऱ्यांच्या मते बाजारपेठेवर नियंत्रण ठेवण्याच्या बाबतीत शासनाने फक्त पुढील कामे

करावीत. (त्यांच्या मते अर्थव्यवस्थेतील इतर सर्व जबाबदाऱ्या बाजारपेठेकडे असाव्यात.)

- बाजारपेठ खुली व स्पर्धात्मक राहिल याची खबरदारी घेणे.
- बाजारपेठेचे सर्व नियम सर्व सक्रिय घटक (अॅक्टर्स) पाळतील अशी व्यवस्था लावणे व ती चालवणे.
- ज्या क्षेत्रांत खाजगी गुंतवणूक होणार नाही त्या क्षेत्रांत गुंतवणूक करणे.
- ज्यांना बाजारपेठेत वाव नसतो अशा दुर्बल, गरिबांना सक्षम बनवणे.
- ही सारी कामे करण्यासाठी आवश्यक ते उत्पन्न उभे करणे.

अनेक परिवर्तनवादी अभ्यासकांच्या मते ही मांडणी संदिग्ध व म्हणूनच फसवी आहे. कारण ह्या मांडणीच्या आधारे दोन्ही पक्ष (बाजारवादी व राज्यसंस्थावादी) आपल्याला हवे ते करू शकतात.

शासनव्यवस्थेच्या मर्यादांबाबत आणखी एक मुद्दा पुढे येतो. त्यानुसार भारतासारख्या मोठ्या देशात वैविध्यपूर्ण अशी भौतिक व सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यानुसार पर्यायी व्यवस्था उभी करणे गरजेचे आहे. हे विविधांगी वैविध्य लक्षात घेता 'सब घोडे बारा टक्के' हा न्याय सर्वत्र लावून चालणार नाही. त्याऐवजी, सर्वच क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात विकेंद्रीकरण करणे आवश्यक ठरते. मात्र सर्वसाधारणपणे शासनसंस्था विकेंद्रीकृत व वैविध्यपूर्ण व्यवस्था चालवू शकत नाही. कारभाराच्या सुलभतेसाठी शासनाला एकासाठी व्यवस्था लागते व तशीच व्यवस्था उभी करण्याकडे तिचा कल असतो. त्यामुळे विकेंद्रीकरण हवे असल्यास सरकारी मालकीला प्राधान्य देता येणार नाही

असे मत काहीजण मांडतात. या अडचणीवर मात करण्यासाठी 'स्थानिक सरकारे सक्षम करून विकेंद्रित व्यवस्था आणण्याचा' उपायही सुचवला जातो.

मात्र याचा अर्थ आर्थिक क्षेत्रातील शासनव्यवस्थेच्या भूमिकेचे युग आता संपले असे मानून चालणार नाही. बाजार व शासनसंस्था यांच्या समन्वयाचा आग्रह धरताना शासनव्यवस्थेमधील आजवरचे दोष दूर करून तिच्या सक्रिय आर्थिक भूमिकेचे पुनरुज्जीवन करता येईल असे अनेकांना वाटते. शासनव्यवस्थेचे विशेषतः आर्थिक क्षेत्राच्या संदर्भातले आजवरचे दोष अथवा अपयशे यांचा माग दोन मुख्य कारणांपर्यंत काढला जातो. एकतर, शासनव्यवस्थेद्वारे होणारे माहितीचे चलनवलन नोकरशाहीमुळे आवश्यक त्या वेगाने होत नाही. परिणामी, त्यामुळे आर्थिक क्षेत्रात ज्या वेगाने निर्णय घ्यायला हवेत त्या वेगाने निर्णय घेण्यात व हालचाल करण्यात शासनव्यवस्था कमी पडते. दुसरा दोष शासन-व्यवस्थेमधल्या भ्रष्टाचाराचा, शिथिलतेचा. यामुळे शासन-व्यवस्था आर्थिक क्षेत्रातल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याऐवजी नव्या समस्या निर्माण करून ठेवते असे म्हटले जाते.

या दोषांवर दोन उपाय सुचवले जातात. एकतर, शासनयंत्रणा केवळ जनतेच्या प्रतिनिधींना नव्हे तर थेट जनतेला सर्वच स्तरावर जाबदायी/उत्तरदायी (अकॉंटेबल) बनवणे; त्यासाठी ती पारदर्शक बनवणे, व तिच्या कामामध्ये सर्वच थरावर जनतेचा सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे. अशा मार्गांनी शासनसंस्थेच्या कारभारावरील देखरेख व सहभाग यात वाढ होऊन शासनसंस्थेतील भ्रष्टाचार व ढिलाई खूप कमी होऊ शकते असा अनेक ठिकाणचा अनुभव आहे. शासनसंस्था व तिच्या मालकीच्या यंत्रणांच्या कारभारावर

या मार्गांनी जनतेचे थेट नियंत्रण आणण्यामध्ये माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाची फार मोठी भूमिका असू शकते. या तंत्रज्ञानामुळे जनतेला 'माहिती मिळवणे' व 'यंत्रणेवर देखरेख ठेवणे' ही कामे करण्यास मोठी मदत होईल असे म्हटले जाते. तेव्हा शासनयंत्रणेच्या कारभारात माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचा (इन्फर्मेशन अँड कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजी) वापर जनहितासाठी करणे हा शासन-व्यवस्था कार्यक्षम करण्याचा दुसरा महत्त्वाचा उपाय मानला जातो. माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शासनव्यवस्थेमध्ये माहितीचे चलनवलन वेगाने होऊ शकेल व त्यामध्ये चटकन प्रतिसाद देण्याची क्षमताही निर्माण होईल.

२-फ) हक्क व हक्कदारी

नैसर्गिक संसाधनांवर कशाप्रकारचे हक्क असावेत? सारे हक्क सरकारकडे असावेत, हक्क खाजगी व्यक्तीकडे असावेत, किंवा ते हक्क सामायिक असावेत अशा तीन पर्यायांबाबत नेहमी चर्चा चालते. ह्या तीन पर्यायांबरोबर चौथा पर्यायही बऱ्याचवेळा सुचवला जातो तो म्हणजे हक्कदारीचा किंवा एनटायटलमेंटस्चा.

एनटायटलमेंट ह्या संकल्पनेला वेगळा शब्द मराठीत रूढ झालेला नसल्याने त्याला 'हक्कदारी' असा सोपा व समर्पक वाटणारा शब्द वापरला आहे. ह्या संकल्पनेचा वापर प्रा. अमर्त्य सेन यांच्या मांडणीत केलेला दिसतो. थोडे सोपे करून सांगायचे तर एनटायटलमेंट किंवा हक्कदारी म्हणजे नैसर्गिक संसाधने व इतर आदाने (त्यात कर्ज, मदत यांचाही समावेश केला जातो) वापरावयाचा, मिळण्याचा, मागण्याचा हक्क. अशा प्रकारची हक्कदारी खरेतर पारंपरिक समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळते. ह्या पारंपरिक हक्कदारीतून मिळणारे जीवनमान तसेच 'सुरक्षितता' ही रोख उत्पन्न

वाढल्याने मिळतेच असे नाही असे अनेक ठिकाणच्या अनुभवातून दिसते. उदा. गावाशेजारून वाहणाऱ्या खाडीत स्वतःपुरती मासेमारी करण्याची गावातील सर्वांची हक्कदारी कायम असताना वंचितांच्या रोजच्या आहारात मासे असतात व त्यातून त्यांच्या आहाराचे पोषणमूल्य वाढते. त्या भागात कारखानदारी आली की लोकांना रोजगार व त्यातून रोख उत्पन्न मिळू लागते. मात्र त्या कारखानदारीमुळे (प्रदूषण झाल्याने व इतर कारणाने) मासेमारीची हक्कदारी नष्ट झाल्यास जेवणामध्ये माशांचे व प्रथिनाचे प्रमाण (म्हणजेच आहाराचे पोषणमूल्य) कमी होते. याचे कारण म्हणजे बाजारातून मासे विकत आणून खाणे हे कारखानदारीतून मिळणाऱ्या रोख उत्पन्नामध्ये परवडत नाही.

अशा प्रकारे मालकीच्या हक्कांची प्रत्येक ठिकाणी मागणी करण्याऐवजी विविध बाबींमध्ये (विशेषतः जैवमाल व इतर

उत्पादनाचा वापर व उपभोग करण्यामध्ये) वंचितांसाठी नव्यानव्या हक्कदारी निर्माण व्हायला हव्यात. अशा हक्कदारी हे पर्यायी विकासाचे एक उत्तम साधन होऊ शकते असे अनेकांचे मत आहे. अर्थातच अनेक पारंपरिक व्यवस्थांमध्ये असते त्याप्रमाणे ह्या हक्कदारीबरोबर नैसर्गिक संसाधनाचे संरक्षण, संवर्धन करण्याची जबाबदारीही वंचितांवर येते हे लक्षात घ्यायला पाहिजे.

समारोप

पर्यायी आर्थिक रचनेसंबंधातील हे विवेचन पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेच्या स्वरूपाविषयी स्पष्टता येण्यासाठी साहाय्यकारक ठरेल असे वाटते. या विवेचनाच्या आधारे पुढच्या प्रकरणामध्ये पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीची मांडणी केली आहे.

प्रकरण ४ : पर्यायी विकासाची व्यूहनीती

भाग १ : पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीकडे

या दस्तावेजाच्या दुसऱ्या प्रकरणात आपण विकास-पर्यायांच्या संदर्भातील संकल्पनांची चर्चा केली आहे. आपल्याला विकासाचे जे पर्यायी प्रतिमान उभे करायचे आहे त्याच्या पायातील दगडांचे काम ह्या संकल्पना करणार आहेत. आपल्याला उपलब्ध असणाऱ्या दगडांपैकी नेमका कशाचा वापर करायचा? त्यांची रचना, ताकद, पोत, कसा आहे? हे समजून घेतल्यावर आपण आता त्याच्या पुढच्या पायरीवर जाऊया.

या पुढची पायरी आहे व्यूहनीतीची किंवा रणनीतीची. ह्या संकल्पनांच्या पायावर पर्यायी प्रतिमानाची इमारत उभारताना आपण नेमक्या कोणत्या आकाराची इमारत उभी करायला हवी हे सांगण्याचे काम व्यूहनीती करते. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर, ह्या संकल्पनांच्या आधारे विकासाचा पर्याय प्रत्यक्षात कसा आणायचा याचा आराखडा (किंवा प्लॅन) म्हणजे व्यूहनीती किंवा रणनीती. विकासाचा पर्याय उभा करताना कोणती व्यूहनीती वापरावी याविषयाचे हे विवेचन ह्या प्रकरणातील यापुढील दोन भागात मांडले आहे. विशेषतः भारताच्या व महाराष्ट्राच्या संदर्भात ही व्यूहनीती आखताना कोणते व्यापक मुद्दे लक्षात घ्यायला हवेत ह्याची

चर्चा प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात केली आहे. तिसऱ्या भागात ह्या व्यूहनीतीचे मुख्य घटक कोणते असतील, ह्याचे सविस्तर विवेचन केले आहे. यावरून विकासाच्या समतावादी व पर्यावरणस्नेही अशा प्रतिमानाची रचना कशी असेल याची स्पष्टता येऊ शकेल.

ह्या व्यूहनीतीच्या आराखड्यानुसार विकासपर्यायाची इमारत प्रत्यक्षात उभी करायची तर त्यासाठी आपणास विविध कार्यक्रम, योजना व प्रकल्पांची आखणी करायला हवी. त्यातून त्या इमारतीच्या भिंती उभ्या राहतील. ते कार्यक्रम, योजना, प्रकल्प नेमके कसे असावेत याची चर्चा ह्या दस्तावेजात केलेली नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे हे कार्यक्रम, योजना, व प्रकल्प हे ठिकठिकाणच्या लोकसमूहांची मूल्ये, आकांक्षा, अपेक्षा, प्राधान्यक्रम, तेथील भौतिक तसेच सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिती यानुसार त्या त्या लोकसमूहांनी व त्यांच्या संस्था-संघटना यांनी ठरविणे उचित ठरेल.

या दस्तावेजातील व्यूहनीतीची चर्चा करतानासुद्धा विकासपर्याय प्रत्यक्षात आणण्यासाठी ही एक आणि एकच व्यूहनीती असू शकते असे सांगण्याचा उद्देश नाही. ही व्यूहनीती मांडताना समतावादी व पर्यावरणस्नेही

विकासपर्याय कसे असू शकतात ह्याचे दिशादर्शन करणे व असा विकासपर्याय असू शकतो असा विश्वास अभ्यासक, कार्यकर्ते, व इतर लोकांना देणे हा उद्देश आहे. तेव्हा ही व्यूहनीती लोकांनी जशीच्या तशी स्वीकारावी असा आग्रह नसून त्यावर चर्चा करून, ती ठाकूनठोकून नीट करून, त्यात आवश्यक ते सारे फेरफार करून, मगच ती स्वीकारावी अशी नम्र भूमिका आहे.

या दस्तावेजातील पर्यायांची आतापर्यंतची सारी चर्चा साधारणतः पर्यायी विकास मार्गांवरील सर्व टप्पे समोर ठेवून केली आहे. मात्र दस्तावेजातील यापुढील विवेचनाचा भर हा मूलतः संक्रमण टप्पा व तोपर्यंत पोहोचण्याआधीचा संक्रमण काळ ह्यावर आहे हे कृपया लक्षात घ्यावे.

दस्तावेजाच्या सुरुवातीस नमूद केल्याप्रमाणे व्यूहनीतीवरील ह्या प्रकरणातील विवेचनासाठी आम्ही मुख्यतः तीन स्रोतांचा वापर केला आहे. त्यामध्ये पहिला स्रोत आहे ह्या विषयावर विविध अभ्यासक, कार्यकर्ते, संस्था, संघटना ह्यांनी तयार केलेल्या वाङ्मयाचा. दुसरा स्रोत आहे आम्ही घेतलेल्या ज्येष्ठ कार्यकर्त्यांच्या व अभ्यासकांच्या मुलाखती. तिसरा स्रोत आहे ह्या वाङ्मय व मुलाखतीच्या आधारे आम्ही केलेल्या विश्लेषणाचा. ह्या वाङ्मयातून व मुलाखतीतून मिळालेल्या कल्पनांचा, विश्लेषणाचा फार मोठा आधार ह्या प्रकरणातील विवेचनेला आहे हे येथे पुन्हा नमूद करायला हवे.

ह्या प्रकरणात आपण आपले सारे लक्ष संक्रमणाच्या टप्प्यावर केंद्रीत करणार आहोत. त्या टप्प्यात जाण्यासाठी आपली व्यूहनीती काय असावी हा आपल्यासमोरचा मुख्य प्रश्न आहे. त्याबाबतची चर्चा आपण पुढील दोन भागांत करणार आहोत.

भाग २ : व्यूहनीती काही व्यापक मुद्दे

व्यूहनीतीची मार्गदर्शक तत्त्वे व सूत्रे यांच्या चर्चेमध्ये शिरण्यापूर्वी काही महत्त्वाच्या व व्यापक मुद्द्यांच्या बाबतीत स्पष्टता करणे गरजेचे आहे. हे मुद्दे एका अर्थाने व्यूहनीतीच्या सर्व अंगांना व्यापून असणारे (क्रॉस कटिंग) आहेत (उदा. परिसंस्थात्मक दृष्टिकोन व लिंगभाव). ह्यातील काही मुद्दे (उदा. जाती-व्यवस्था, आदिवासींचे प्रश्न) हे असे सर्व अंगांना व्यापणारे तर आहेतच पण त्याशिवाय भारतीय संदर्भात ते अतिशय महत्त्वाचे असल्याने त्यांची मुद्दाम वेगळी चर्चा ह्या भागात केली आहे.

१) जातीव्यवस्था व विकास

भारतीय समाजातील जातीव्यवस्थेचे वास्तव हा विकासाच्या पर्यायांवरील चर्चेतला एक महत्त्वाचा घटक आहे. तो मुद्दा विकास पर्यायांवरील आंतरराष्ट्रीय चर्चेमध्ये अर्थातच आढळत नाही. पण अनेकदा भारतातील चर्चांमध्येदेखील याकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. परंतु विकासाची चर्चा भारतात तरी जातीच्या विचारांशिवाय पूर्ण होऊ शकणार नाही.

ब्रिटिश येण्याच्या आधीची अनेक शतके भारतीय अर्थव्यवस्था ही मुख्यतः जातिआधारित व शेतीकेंद्रीत अशी अर्थव्यवस्था होती. आर्थिक (किंवा उत्पादन व्यवस्थेच्या) दृष्टीने पाहता, समाज हा साधारणतः चार मुख्य प्रकारच्या जातींमध्ये विभागला होता. त्यामध्ये शेती करणाऱ्या जाती, शेतीची अवजारे पुरवणाऱ्या जाती, शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या जाती, व विविध सेवा पुरवणाऱ्या जाती अशी वर्गवारी करता येईल. ह्या जातिआधारित अर्थव्यवस्थेला ब्रिटिश आल्यावर धक्के बसत गेले. ब्रिटिशांची महसूल व्यवस्था, ब्रिटिश कारखान्यांसाठी कच्च्या मालाची निर्मिती,

भारतातले औद्योगिकरण ह्यामुळे हळूहळू अनेक जातींचे पारंपारिक उद्योग व कामे संपुष्टात आली. यातील काही जाती इतर उद्योगातील रोजगारात सामावल्या गेल्या तर काही जाती शेतमजुरीकडे वळल्या. अनेक जातींच्या व्यवसायांत बदल होत गेले. स्वातंत्र्यानंतर देखील ही प्रक्रिया चालूच राहिली.

जातीव्यवस्थेच्या बाबतीत असेही निरीक्षण नोंदवण्यात येते की पूर्वीच्या जातिआधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये सर्व जातींच्या लोकांना तगण्याची (सर्व्हायव्हल) हमी होती. संपूर्ण बेकारी, वा पूर्ण विस्थापन, किंवा पूर्ण विपन्नावस्था कोणालाही भोगावी लागणार नाही असा दृष्टिकोण होता. मात्र त्या बदल्यात जाती व्यवस्थेच्या बाहेर जाण्याचे दरवाजे बंद असल्याने विशेषतः उच्चतर जातीतील व्यक्ती शतकानुशतके कुंठीत अवस्थेत जगत राहिल्या. शिवाय या खडबडबंदतेपायी भारतीय समाजाचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व परिणामी राजकीय पतन झाले.

मात्र आज ग्रामीण भागात जातिआधारित उद्योगधंदे कितपत टिकून आहेत यावर अभ्यासकांमध्ये काही मतभेद आढळतात. अनेकजण असे म्हणतात की, ग्रामीण भागात आता मुख्यतः दोनच मोठे आर्थिक घटक आहेत. शेतीमधील उत्पन्नावर मुख्यतः अवलंबून असणारे एका गटात तर मजुरीवर मुख्यतः अवलंबून असणारे छोटे शेतकरी व भूमिहीन शेतमजूर दुसऱ्या गटात. पण काहींचे म्हणणे असे आहे की, ग्रामीण भागात अजूनही जातिआधारित धंदे मोठ्या प्रमाणावर टिकून आहेत. काही जातींचे विशेषतः शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या जातींचे धंदे पूर्णपणे नष्ट झाले आहेत, (उदा. तेली, कोष्टी) तर काही जाती आजही आपल्या धंद्यात टिकून आहेत, (उदा. चांभार, लोहार, सुतार). त्यापैकी काहींनी लोकांच्या नव्या गरजा

पुरविण्यासाठी आपल्या धंद्यात आवश्यक त्या सुधारणा व बदल केले आहेत. काहीजणांच्या मते ग्रामीण भागात जातिआधारित व्यवसाय बव्हंशी मध्यमवयीन पिढी करतात. तरुण पिढी त्यापासून पूर्णपणे तुटली आहे.

अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांच्या मते आजच्या भारतातील भांडवलशाही उत्पादनव्यवस्थेमध्येही जातीव्यवस्थेच्या उतरंडीचे रूप टिकून राहिले आहे. आजही उच्चवर्णीय जाती 'व्हाईट कॉलर' (नोकरीपेशा) रोजगारात, मध्यमजाती 'ब्ल्यू कॉलर' किंवा अंगमेहनतीच्या रोजगारात, तर कनिष्ठ जाती निम्नस्तरीय सेवा पुरवण्याच्या रोजगारात अशी श्रमविभागणी सर्वसाधारणपणे दिसते. अशा तऱ्हेने 'जातीच्या स्तरानुसार उत्पादक कामांमध्ये स्थान' हे जातिआधारित शोषणाचे मुख्य लक्षण भांडवलशाही प्रकारातील उत्पादन व्यवस्थेतही कायम राहिलेले दिसते. काही अभ्यासकांच्या मते, जातींच्या आर्थिक वास्तवाकडे खोलात जाऊन पाहिल्यावर प्रत्येक जातीचे आर्थिक प्रश्न वेगवेगळे आहेत असे दिसते. याचे कारण त्यांच्या व्यवसायांच्या विस्थापनाचे स्वरूप व तीव्रता, त्यांची आजची स्थिती, त्यांना सध्याच्या व्यवस्थेत येणाऱ्या अडचणी, दिसणाऱ्या संधी यांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. उदाहरणार्थ, दलित ह्या एकाच कोटीमध्ये (कॅटेगरी) मोडणाऱ्या काही जाती पूर्णतः सेवा देणाऱ्या जाती होत्या तर काही उत्पादक कामात होत्या. (उदा. महार जात सेवा पुरवणारी तर मांग, चांभार या जाती उत्पादक कामात होत्या.) त्यामुळे या जातींचे सध्याचे प्रश्न भिन्न-भिन्न असून प्रत्येक जातीचा विचार वेगळा करायला हवा. दलित कोटीतील प्रत्येक जातीपैकी काही जाती (उदा. चांभार) आजही ग्रामीण व्यवस्थेत टिकून राहिलेले दिसतात.

यासंदर्भात, उजाखा धोरणांच्या नव्या आक्रमणाचा मुद्दाही महत्त्वाचा ठरतो. भांडवलशाहीचा प्रसार भारतात झाल्यावरही त्या साऱ्या व्यवस्थेला पूरक अशी भूमिका पार पाडत अनेक व्यवसाय-विस्थापित जाती टिकून होत्या. ग्रामीण भागातील संसाधने व बाजारपेठा या दोन्हीवर होणाऱ्या बाह्य आक्रमणाची तीव्रता उजाखा धोरणामुळे अनेक पटीने वाढली. परिणामी, भांडवलशाहीच्या आक्रमणानंतर ही टिकून राहिलेले हे व्यवसाय आता झपाट्याने मोडीत निघत आहेत व त्यावर गुजराण करणारी कुटुंबे उघड्यावर पडत आहेत. शहरी औद्योगिक व्यवस्थेतील अंगमेहनतीच्या व निम्नस्तरीय सेवा पुरवणाऱ्या कुटुंबांच्या बाबतीतही उजाखा धोरणांचा असाच काहीसा परिणाम होताना दिसत आहे. कोणताही स्वीकारण्याजोगा पर्याय न देता उपजीविकेच्या व्यवसायांचे विस्थापन होण्याची प्रक्रिया जी भांडवलशाहीमुळे सुरु झाली होती ती उजाखा धोरणामुळे आणखीनच तीव्र झालेली दिसते. त्या प्रक्रियेमुळे ज्यांच्याकडे जमिनी नव्हत्या पण इतर उत्पादनसाधने होती त्या जातीच्या उपजीविका प्रामुख्याने नष्ट झाल्या. ज्या जातीकडे काही सेवा पुरवण्याच्या बदल्यात काही हक्क व हक्कदान्या होत्या त्याही नष्ट झाल्याने त्यांच्या उपजीविका नष्ट झाल्या. अशाप्रकारे दलित समाज, बलुतेदारी करणाऱ्या जाती, व जमिनी नसणाऱ्या इतर जातींच्या वंचितकरणाची प्रक्रिया घडत गेली. आजच्या परिस्थितीत पर्यायी विकासाचा विचार करताना जाति व्यवस्थेचे हे सध्याचे वास्तव आपल्याला लक्षात घ्यायला हवे.

ह्या जातींच्या वास्तवामध्ये दलितांचा प्रश्न अनेक कारणांनी महत्त्वाचा ठरतो. एकतर जातिव्यवस्थेमध्ये त्यांच्यावर शतकानुशतके झालेला टोकाचा अन्याय, दुसरे

म्हणजे त्यांची मोठी संख्या, तिसरे म्हणजे डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली दलितांनी केलेली प्रगती, आणि चौथे म्हणजे विशेषतः महाराष्ट्राच्या संदर्भात बोलायचे तर गेल्या वीस-पंचवीस वर्षांत दलित चळवळींची झालेली दुरवस्था.

या साऱ्या पार्श्वभूमीवर विकासाच्या पर्यायांमध्ये दलितांचे स्थान व भूमिका काय व कशी राहिल, याचा विचार करायला हवा. या संदर्भात दलित चळवळीत काम करणाऱ्यांच्या मनात जे एक गृहीतक आढळते त्याचा उल्लेख येथे (पुनरुक्तीचा दोष स्वीकारून) पुन्हा करायला हवा. या समजानुसार, दलितांचा समावेश शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये झाला की त्यांचे सारे प्रश्न सुटतील. जरा खोलात गेले तर असेही आढळते की, त्या कार्यकर्त्यांच्या मनातील विकासाबद्दलची धारणा ही काहीशी मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या किंवा सोव्हिएत मॉडेलनुसार आर्थिक विकासाच्या जवळ जाणारी असते. त्या धारणेच्या समर्थनार्थ डॉ. आंबेडकरांच्या अनेक वचनांचा आधार घेतला जातो. थोडक्यात सांगायचे तर, 'जातिव्यवस्थेचा बुजबुजाट असलेली गावे सोडा, वतने सोडा, शहरात जा, शिक्षण घ्या, सरकारी यंत्रणेत किंवा उद्योगधंद्यात दाखल व्हा, म्हणजे मग जातींचा प्रश्न सोडवता येईल', असा आंबेडकरांचा संदेश होता व त्याप्रमाणे आपण आचरण केले की जातिव्यवस्थेचे सर्व आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रश्न सुटतील, असा काहीसा ठाम (पण व्यक्त अथवा अव्यक्त) समज बऱ्याच दलित कार्यकर्त्यांच्या मनात असतो. हा विचार स्वातंत्र्यानंतरच्या काही दशकांत निश्चितच योग्य होता. आजही आरक्षणाच्या आघाडीवरील लढाई महत्त्वाची आहे. मात्र आधी म्हटल्याप्रमाणे त्यामुळे साऱ्या वंचित समाजाचा प्रश्न सुटणे शक्य नाही.

मात्र यापेक्षा वेगळी भूमिका फुले-आंबेडकरांपासून स्फूर्ती घेणाऱ्या पण आजच्या संदर्भात विचार करणाऱ्या काही दलित व दलितेतर अशा अभ्यासक कार्यकर्त्यांच्या मांडणीतून पुढे येते. त्यांनी मांडलेले काही मुद्दे केवळ दलित जातींना लागू होणारे असले तरी अनेक मुद्दे दलित जातींबरोबर इतर व्यवसायविस्थापित म्हणून वंचित राहिलेल्या जातींनाही (मुख्यतः ज्यांच्याकडे जमिनी नव्हत्या पण इतर उत्पादनसाधने व हक्काच्या होत्या अशा) लागू होतात. त्यांतील काही मुख्य मुद्दे पुढीलप्रमाणे-

- जातीप्रश्नाचे विश्लेषण करताना सर्वसाधारणपणे त्याचे दोन भाग मानले जातात. एकतर त्याचा उत्पादनसंबंधातील किंवा आर्थिक आधार व दुसरे म्हणजे त्याचा सांस्कृतिक-सामाजिक रूढीचा भाग.
- जातिव्यवस्थेतील सर्वात कळीचा घटक म्हणजे व्यक्तीचे उत्पादन-व्यवस्थेतील स्थान तिच्या जातीच्या आधारावर ठरणे हे होय. त्यामुळे जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन करायचे असेल तर जात आणि उत्पादन व्यवस्थेतील व्यक्तीचे स्थान हा संबंध संपवायला हवा. त्याकरिता व्यवसाय (किंवा कौशल्य) आणि जात यांच्यातील परस्परसंबंध तोडायला हवा.
- अतीव कष्टांच्या, हलक्या दर्जाच्या, अथवा घाणीच्या कामामध्ये यांत्रिकीकरण करावे. त्या कामांमध्ये वापरण्यासाठी नवीन स्वयंचलित आयुधे, आरोग्यरक्षक साधने विकसित करून त्यांचे व्यापारीकरण करावे. त्या कामांमध्ये जास्त मोबदला देऊन व अशा उपायांनी ती कामे सर्वांना आकर्षक वाटतील असे करून त्यांचे जातीशी असणारे नाते तोडता येईल.
- अस्मिता (आयडेंटिटी) व जातीच्या इतर सामाजिक-

सांस्कृतिक अंगांचे महत्त्वही आहे. मात्र याचा भौतिक मूलाधार जातिआधारित उत्पादक कामांशी आहे. तो प्रश्न सोडवल्याशिवाय जातीच्या सामाजिक-सांस्कृतिक अंगाचा प्रश्न सोडवता येणार नाही.

- 'गावे सोडून शहरात जावे' हा डॉ. आंबेडकरांचा (जुन्या परिस्थितीतला) सल्ला आता सध्याच्या परिस्थितीत दलित अथवा अन्य वंचित जातीमधील सरसकट सर्व कुटुंबांसाठी व्यवहार्य ठरणार नाही.
- असेही म्हटले जाते की भारतीय समाज भांडवलशाही व्यवस्थेच्या टप्प्यात गेला तरी जातींचा बिमोड होणार नाही. ज्या गोष्टी भांडवलशाहीच्या परिपोषासाठी घातक आहेत त्या दूर केल्या जातील. मात्र भांडवलशाहीमध्ये जाती-अंतासारखा क्रांतिकारक बदल घडून येण्यास फारसा वाव नाही.
- जातीचा जवळचा संबंध जमीन-मालकीशी, जमीन मालकीमुळे मिळणाऱ्या आर्थिक संसाधनांशी (उत्पादन-साधनांशी), त्यातून मिळणाऱ्या आर्थिक ताकदीशी व स्वायत्ततेशी, व त्यातून मिळणाऱ्या 'इज्जतीशी' आहे. त्यामुळे जातीचा प्रश्न हा मुख्यतः जमिनीचा प्रश्न आहे व जमिनीच्या पुनर्वाटपाशिवाय जातीचा प्रश्न सुटणार नाही. (अर्थात, काहींना जमीनमालकीवर दिला जाणारा भर अनाढायी वाटतो.)
- तेव्हा जमिनीचे पुनर्वाटप करून सर्व व्यवसाय-विस्थापित अशा दलितांना व इतर वंचित जातींना शक्य असेल तेथे जमिनी दिल्या जाव्यात.
- जमीन व इतर नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करून शेती, लाकडासारख्या इतर जैवमालाची निर्मिती अशा व्यवसायात दलितांनी व इतर वंचित जातींनी शिरायला हवे.

- त्याचबरोबर जमिनी मिळाल्या किंवा नाही मिळाल्या तरी जमिनीशिवायच्या इतरच्या नैसर्गिक संसाधनांवर म्हणजे पाण्यावर दलितांना व इतर वंचित जातींना हक्क व हक्कदारी प्राधान्याने दिली पाहिजे.
- दलितांच्या किंवा इतर वंचित जातींच्या शेतीआधारित वा जमिनीआधारित पुनरुत्थानाचे प्रयत्न डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांच्या विरोधी नाहीत.
- परंपरेने ज्यांच्याकडे जमिनी नव्हत्या अशा जातींना व दलितांना जमिनीबद्दल, शेतीबद्दल प्रेम नसते ह्या नेहमीच्या आक्षेपाबद्दल अभ्यासक व कार्यकर्त्यांची मते होती की,
  - जमिनी मिळाल्यावर इतर पाठबळ मिळाले तर दलित जरूर जमिनी कसतात. (उदा. मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणावर गायरान जमिनी कसणारे दलित)
  - हा प्रश्न मानसिकतेचा असला तर त्या जमिनीतून मिळणारे आर्थिक उत्पादन दिसल्यास व त्याला थोड्या प्रबोधनाची जोड मिळाली तर ह्या वंचित जाती व दलित जमिनी कसतील.
- ज्या वंचित जातींना (दलितांसकट) जमिनी मिळणार नाहीत त्यांना प्राधान्याने जमिनीवरच्या उत्पादनावरची हक्कदारी (एनटायटलमेंट) वा हक्क दिले जावेत व त्या उत्पादनाच्या आधारे विविध प्रकारचे उद्योगधंदे त्यांना करता येतील.
- तसेच शेतीला विविध आदाने पुरवणाऱ्या व शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांमध्ये दलितांना व इतर वंचित जातींना प्राधान्याने काम देता येईल.
- एका अर्थाने शेती आधारित अर्थव्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करताना त्यातून जातीव्यवस्थेला नवसंजीवनी मिळणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागेल. त्यासाठी या नव्या व्यवस्थेतील विविध व्यवसायांमधील प्रवेश हा जन्माधारित अथवा जाती-आधारित असता कामा नये.
- ह्या साऱ्या आर्थिक उपक्रमांतून आर्थिक सुस्थिरता मिळाल्यावर व्यवसाय-विस्थापित वंचित जातींच्या दुसऱ्या पिढीला शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये शिरकाव मिळवण्याचे प्रयत्न अधिक सक्षमपणे करता येतील.
- आर्थिक स्थैर्यातून मिंधेपण गेले आणि बळ व आत्मविश्वास मिळाला की सामाजिक/सांस्कृतिक अडसरंशी झगडणे दलितांना व इतर वंचितांना सोपे जाईल. इतकेच नव्हे तर, त्याला इतरांकडूनही सकारात्मक प्रतिसाद मिळून सामाजिक-सांस्कृतिक अभिसरण (ऑस्मोसिस) सुलभतेने घडेल.
- मात्र जातिव्यवस्थेचा व विशेषतः वंचित जातींच्या समस्येचा केवळ आर्थिक अंगाने विचार करून चालणार नाही. जाती व्यवस्थेच्या सामाजिक-सांस्कृतिक अंगाचा विचार व जाती-निर्मूलनासाठी याबाबत वेगळी व ठोस कृती करावी लागेल.
- त्यादृष्टीने प्रबोधन व प्रसंगी संघर्ष करून जातीव्यवस्थेचे गैर-आर्थिक असे आधार (उदाहरणार्थ, जातपंचायत, जातिअंतर्गत विवाह, जातिनिहाय वस्त्या) हे कठोरपणे मोडून काढले पाहिजेत.
- जातीप्रश्नाच्या सांस्कृतिक अंगाचा विचार करताना प्रबोधनाच्या विविध हत्यारांचा वापर महत्त्वाचा ठरेल. ह्या सांस्कृतिक प्रबोधनातूनच अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी घडून येतात.
- सांस्कृतिक प्रबोधनातून मूलतः व्यक्तीचा व समाजाचा वैश्विक दृष्टिकोन घडवता येईल. समतावादी,

पर्यावरणस्नेही दृष्टिकोन घडवला गेल्यास त्यातून वंचित जातींना आत्मविश्वास येणे, इतर जातींना आपल्या चुकांची जाणीव होणे व त्यातून वेगाने सामाजिक-सांस्कृतिक अभिसरण घडणे ह्या मार्गाने जातीव्यवस्थेचे सामाजिक-सांस्कृतिक अंग हाताळता येईल असे सुचवले जाते.

- काही जणांची अशी मांडणी आहे की, जातींच्या विशेषकरून सामाजिक-सांस्कृतिक आधारांचा बीमोड करताना जातीच्या जाणिवेच्या पातळीवर राहून परिणामकारक कृती करता येणार नाही. त्यासाठी त्याहीवरच्या म्हणजे समग्र क्रांतिकारकतेच्या जाणिवेवरूनच विचार व व्यवहार करावे लागतील.
- समतावादी, पर्यावरणस्नेही दृष्टिकोनाने केवळ सामाजिक-सांस्कृतिक बदल होतील असे नाही. त्याचबरोबरीने आर्थिक पुनरुत्थानाच्या प्रयत्नांनाही त्यामुळे बळ येईल. ज्या गोष्टी विस्थापित-जाती व दलितांच्या आर्थिक प्रगतीला आवश्यक आहेत; पण आर्थिक कसोट्यांना उतरणार नाहीत, त्या गोष्टी सामाजिक-सांस्कृतिक निकषापोटी स्वीकारण्याची दृष्टी व शक्ती समतावादी वैश्विक दृष्टिकोनातून मिळू शकेल.
- राजकारण वा निवडणुकांसाठी सुरुवातीच्या काळात जातीय अस्मितांचा उपयोग करायला हरकत नाही असे काहींना वाटते. मात्र ते करत असताना जातीय अस्मितेकडून वर्गीय अस्मितेकडे जावे लागेल व त्यासाठी सुरुवातीपासूनच त्यादृष्टीने मांडणी व व्यवहार असावा लागेल.
- काही कार्यकर्त्यांनी असेही निरीक्षण मांडले की आदिवासींच्या संघटना टिकतात कारण त्यांच्या

संस्कृतीत त्याला ठाम आदर आहेत. मात्र संघटित राहून गावपातळीवर संघर्ष करण्याची प्रवृत्ती व तयारी दलितांमध्ये अनेकदा दिसत नाही.

थोडक्यात, व्यवसाय-विस्थापित अशा सर्व वंचित जातींमधल्या लोकांना त्यांच्या परंपरागत धंद्यात चांगले उत्पादन कसे घेता येईल? त्यातून मिळणारी त्यांची प्राप्ती कशी वाढेल? असा विचार करण्याऐवजी त्यांना शेतीमध्ये तसेच शेतीआधारित किंवा इतर उद्योगांत कसे शिरता येईल? या जातीतील वंचितांना जमिनी व इतर नैसर्गिक संसाधनांवर अथवा त्यातून मिळणाऱ्या उत्पादनावर हक्क व हक्कदारी कसे मिळतील, याचा विचार आपल्याला करावा लागेल. मात्र शहरात जाण्याचा मार्गही फारसा सोपा नाही किंवा महानगरी-अत्याधुनिक अशा सध्याच्या अवस्थेतील शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये वंचित जातींपैकी बहुतेकांना निदान या पिढीत तरी फारसे भविष्य असणार नाही हे देखील लक्षात ठेवावे लागेल.

२) आदिवासी व पर्यायी विकास

आदिवासींच्या विकासाचा प्रश्नही दलितांच्या प्रश्नाप्रमाणे दुहेरी अंगाचा आहे. त्याला मोठे आर्थिक अंग तर आहेच, पण त्याचबरोबर त्याला सामाजिक-सांस्कृतिक अंगही आहे. दलितांना जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात जाणवते त्या प्रमाणात सामाजिक-सांस्कृतिक बहिष्कृतता आदिवासींच्या वाट्याला येत नाही. मात्र त्यांची आर्थिक दुरावस्था दलितांपेक्षा काकणभर अधिकच असेल.

आदिवासी समूह पिढ्यान्पिढ्या निसर्गाच्या सान्निध्यात, संपूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असे जीवन जगत आले होते. जमीन, जंगल, पाणी या नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या आधारे आपल्या उपजीविकेच्या गरजा भागविणे आणि त्याचबरोबर

निसर्गाचे जतन, संवर्धन करणे हे आदिवासी समूहांच्या जीवनशैलीचा आविभाज्य भाग होते. याला पहिला मोठा धक्का ब्रिटिशांच्या आक्रमणानंतर बसला. ब्रिटिशांच्या दृष्टीने औद्योगिक विकासासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे महत्त्व प्रचंड होते. त्यामुळे आदिवासींचे पूर्वापार चालत आलेले नैसर्गिक संसाधनांवरील (विशेषतः जंगलावरील) हक्क नष्ट करून जंगलाचा वापर लाकूड, खनिजे, कच्चा माल मिळवण्यासाठी करण्यात येऊ लागला. जंगलांवरील स्थानिक लोकांचे सामुदायिक हक्क संपुष्टात येऊन तेथे सरकारची मालकी प्रस्थापित झाल्यामुळे आदिवासींच्या जंगलाबाबतच्या पारंपरिक हक्कांवर बंधने येऊन त्यांच्या उपजीविकांना मोठा धक्का बसला.

स्वातंत्र्यानंतरही भारत सरकारने ब्रिटिश सरकारचीच धोरणे पुढे राबवून नैसर्गिक साधनसंपत्ती म्हणजे राष्ट्राच्या विकासासाठीचे प्रमुख संसाधन आहे अशी भूमिका घेतली. भारतातील सरकार, उद्योगपती, आणि 'टिंबर लॉबी' या सर्वांनी मिळून वेगवान औद्योगिक विकासाच्या नावाखाली जंगलातून मोठ्या प्रमाणावर आवश्यक तो कच्चा माल मिळवण्यास सुरुवात केली. या प्रक्रियेच्या परिणामी आदिवासींचा जंगलावरील, जमिनीवरील हक्क नाकारण्यात येऊन त्यांची अर्थव्यवस्था पूर्णपणे उध्वस्त करण्यात आली. यातून जंगलांची प्रचंड प्रमाणावर नासाडी आणि त्यावर आधारित लोकसमूहांचे सीमान्तीकरण घडून आले. तसेच स्वातंत्र्यानंतर उभारण्यात आलेल्या धरणे व खाणी यांसारख्या मोठ्या प्रकल्पांमुळे लाखो आदिवासी विस्थापित झाले आणि त्यांच्या पारंपरिक उपजीविका उद्ध्वस्त झाल्या. याचबरोबर आदिवासी समूहांमध्ये आधुनिक राज्यसंस्थेचा हस्तक्षेप जसा वाढत गेला तशा त्यांच्यातील स्व-शासनाच्या पद्धती हळूहळू न्हास पावत

गेल्या. आदिवासी समाजाची संस्कृती, रूढी-परंपरा, नीती-अनीतीच्या कल्पना मागास असून त्यात सुधारणा करण्याची गरज आहे असा दृष्टिकोण ठेवला गेला. त्यामुळे आदिवासींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हे विकास-नीतीचे मुख्य उद्दिष्ट ठरविले गेले. आर्थिक दृष्टीने पाहायचे तर आदिवासींना शहरी औद्योगिक व्यवस्थेत सामील करून घेणे हे प्रस्थापित विकासमार्गाचे मुख्य सूत्र आहे.

मात्र, आपण आधी म्हटल्याप्रमाणे शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेच्या विविध मर्यादांमुळे सर्व आदिवासींचे आर्थिक प्रश्न सोडवणे त्या व्यवस्थेला शक्य होणार नाही. त्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित उपजीविकेच्या विविध पर्यायांचा विचार करावा लागेल.

जंगलात व जंगलाजवळच्या भागात असणाऱ्या आदिवासींना जंगलातील जमिनी, जंगल उत्पादने, उभी असलेली जंगले आपल्या जीविकेसाठी वापरण्याचे सुरक्षित अधिकार मिळाले; ही नैसर्गिक उत्पादने व संसाधने वापरून त्यांच्या त्यांच्या ठिकाणी त्यांना नवीन (पर्यावरण-स्नेही) उद्योग निर्माण करता आले तर आदिवासींच्या आर्थिक प्रश्नांची तीव्रता खूपच कमी होऊ शकते. त्याबरोबरीने आरोग्याच्या, शिक्षणाच्या सोयी मिळवता आल्या तर त्यांच्या पुढच्या पिढ्यांना शहरी औद्योगिक व्यवस्थेत अधिक 'सक्षमपणे' सहभागी होण्याचा पर्याय खुला होतो. अशाप्रकारे आर्थिक सुरक्षितता, आरोग्य, शिक्षण मिळवत असतानाच आपल्या संस्कृतीतील काय ठेवायचे व काय सोडायचे याबाबतचे निर्णय जास्त सक्षमपणे, सकारात्मक रीतीने, व आत्मविश्वासाने स्वतः आदिवासीच घेऊ शकतील. एकदा आर्थिक सुस्थिरता आली की टीव्ही, मोबाईल, कॉम्प्युटर आदिवासीपर्यंत पोचण्याच्या शक्यताही बळावतील.

मात्र हे घडवून आणण्यासाठी आदिवासी नेतृत्वाला व संघटनांना इतर सर्वांच्या मदतीने अनेक गोष्टी कराव्या लागतील. प्रथम म्हणजे नैसर्गिक व जंगल संसाधनांच्या व उत्पादनावरील हक्कांसाठी लढे लढावे लागतील. हक्क मिळालेल्या संसाधनांचा व उत्पादनांचा वापर करण्यासाठी आवश्यक त्या क्षमता आदिवासी समाजामध्ये निर्माण कराव्या लागतील. त्यामधून उद्योगधंदे उभे करण्यासाठी आर्थिक संस्थांची निर्मिती करावी लागेल. त्या व्यवस्थितरीत्या म्हणजे बांधिलकीच्या भावनेतून प्रामाणिकरीत्या चालवाव्या लागतील. (आज आदिवासी नेत्यांच्या मजूर व इतर प्रकारच्या सोसायट्यांची अवस्था वाईट आहे.) या प्रयत्नांची सुरुवात अगदी छोट्या-छोट्या गोष्टींपासून आदिवासी संघटनांना करता येईल. उदा. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या आश्रमशाळांचा कारभार नियमाप्रमाणे करणे, आदिवासी उपयोजनेतला भ्रष्टाचार थांबवून त्याचे फायदे आदिवासींपर्यंत पोचवणे इत्यादी.

हे न करता जंगलातली ससेहोलपट टाळण्यासाठी नुसते 'आदिवासींनो शहरात जा' म्हटल्याने आदिवासींची अवस्था आगीतून निघून फुफाट्यात पडण्यासारखी होईल, हे लक्षात घ्यायला हवे.

३) लिंगभाव व विकासाचे पर्याय

जातीबरोबरच लिंगभाव हे भारतातील शोषणाचे एक वास्तव रूप आहे. लिंगभावात्मक शोषणाला जातीप्रमाणेच आर्थिक व सामाजिक-सांस्कृतिक अशी दोन महत्त्वाची अंगे आहेत. भारतातील जातिआधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांची स्थिती जातीच्या स्थानाप्रमाणे बदललेली दिसते. उत्पादक व सेवेच्या कामात अडकलेल्या जातींमधील स्त्रिया कुटुंबातील पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून कुटुंबाच्या

उत्पादक कामात सामील असतात. त्यामुळे त्यांना कुटुंबात एक उत्पादक व्यक्ती म्हणून मान असतो. याशिवाय घरकामाची (त्यात जेवण-स्वयंपाक याबरोबरीने मुलांची प्रसूती व सांभाळ हे देखील येतात) जबाबदारी त्यांनाच घ्यावी लागते. (यालाच काही वेळा शारीरिक व सामाजिक पुनरुत्पादन म्हणतात.) मात्र उत्पादक जातीतल्या स्त्रिया उच्चवर्णीय व गावातल्या धनदांड्या कुटुंबातील पुरुषांच्या लैंगिक शोषणालाही बळी पडण्याची शक्यता अधिक असते.

तुलनेने, उच्चवर्णीय कुटुंबातील स्त्रियांवर उत्पादक कामांची जबाबदारी नसते. मात्र त्यांच्यावर घरकामाची म्हणजेच शारीरिक व सामाजिक पुनरुत्पादनाची (यात स्वयंपाक-पाणी, मुलांची प्रसूती, सांभाळ याबरोबर कुळाचारही येतात.) जबाबदारी मोठी असते. मात्र कुटुंबात याला फारसे महत्त्व दिले जात नाही. परिणामी, एक व्यक्ती म्हणून त्यांना कुटुंबात फारसा मान-स्थान नसते व त्यांना कुटुंबातील पुरुषांच्या लैंगिक व इतर गरजांची पूर्ती करणारी दासी असे स्वरूप प्राप्त होते.

ब्रिटिश आल्यानंतर व विशेषतः भांडवलशाही व्यवस्थेचा प्रसार झाल्यावर या परिस्थितीत फरक पडला. ज्या जातींची उत्पादक व सेवा कामे लयाला गेली त्या जातीतल्या स्त्रियांना शेतमजुरी अथवा शहरातील हलके रोजगार (उदा. आया, मोलकरीण) याकडे वळावे लागले. दुसऱ्या बाजूला ज्या थोड्या उच्चवर्णीय स्त्रिया शहरात येऊन उच्चशिक्षण घेऊन अर्थव्यवस्थेमध्ये वरच्या स्तरावर पोचल्या त्यांना आर्थिक व लैंगिक शोषणातून बऱ्याच अंशी मुक्ती मिळाली.

गेल्या दशकात उजाखा धोरणाचा प्रभाव वाढू लागल्यावर परिस्थिती आणखीनच बिघडली. त्या धोरणांचे स्त्रियांच्या

दृष्टीने तीन महत्त्वाचे परिणाम झालेले दिसतात. पहिला परिणाम म्हणजे शहरातील व ग्रामीण भागातील अनेक प्रकारची उत्पादक कामे आणखीन कमी झाल्यामुळे त्यामधून स्त्रियांना मिळणारे रोजगार (पुरुषांपेक्षा जास्त प्रमाणात) कमी झाले. त्या सर्वच स्त्रियांना पर्यायी रोजगार मिळाले असे झाले नाही व त्यांच्या कुटुंबांबरोबरच त्यांचीही ससेहोलपट सुरु झाली. ह्यापैकी अनेक स्त्रिया महानगरांमध्ये हलकी कामे (मोलकरणी, आया, सेक्रेटरी, विक्रेत्या) करण्यासाठी मोठ्या संख्येने येऊ लागल्या व त्यातल्या अनेक महानगरातील लैंगिक शोषणाच्या संघटित धंद्यांच्या शिकार बनल्या. दुसरा परिणाम म्हणजे, महानगरातील सर्वच उच्चवर्गीय/उच्च-वर्गीय स्त्रियादेखील ह्या लैंगिक शोषणातून पूर्णतः सुटल्या नाहीत. जाहिरात, करमणूक, टीव्ही, सिनेमा यासारख्या क्षेत्रात या स्त्रिया व त्यांची शरीरे विक्रेयवस्तू म्हणून मांडल्या गेल्या, व अशा प्रकारे त्या धीम्या किंवा अप्रत्यक्ष प्रकारच्या लैंगिक शोषणाच्या बळी ठरल्या. उजाखाचा तिसरा परिणाम म्हणजे, उच्चवर्गीय व उच्चवर्गीय स्त्रियांपैकी उच्चशिक्षित स्त्रियांना मिळणाऱ्या मोठ्या कमाईच्या संधींमध्ये काही प्रमाणात वाढ झाली. त्यातून त्यांना बऱ्यापैकी लैंगिक व आर्थिक स्वातंत्र्य मिळू लागले. लिंगभाव व विकास यांचा विचार करताना ही सारी परिस्थिती आपल्याला लक्षात घ्यावी लागेल.

लिंगभाव व विकास ह्या विषयावर स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून फार मोठ्या प्रमाणात अभ्यास, संशोधन व मांडणी झाली आहे. त्या मांडणीमध्ये एक जोमदार मांडणी 'इकोफेमिनिझम' या विचारसरणीच्या पाईकांकडून केली जाते. निसर्ग व स्त्रिया यांच्या मधले खास नाते, त्यांचे जैविक पुनरुत्पादनाचे अतीव महत्त्वाचे कार्य, स्त्रियामधले आंतरिक वेगळेपण, व त्यामधून उमलणारा त्यांचा निसर्ग, समाज, व कुटुंब यांच्याबाबतचा

वेगळा दृष्टिकोन यावर त्यांच्या मांडणीत भर असतो. ही मांडणी मुळात पाश्चात्य देशातून आली आहे. मात्र अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांना स्त्रियांच्या जैविक पुनरुत्पादन व तदनुषंगिक वेगळेपणावरचा हा भर अतिरंजित व घातक वाटतो. एवढेच नव्हे तर समग्रतेच्या जाणिवेअभावी स्त्रीवाद बऱ्याचवेळा व्यक्तिगत, भावनिक, अस्मिताकेंद्री बनतो व परिवर्तनाच्या व क्रांतीच्या विरोधी बनतो असेही काहीजणांचे म्हणणे असते.

ह्या पार्श्वभूमीवर विकासाच्या पर्यायाचा विचार व त्याप्रमाणे कृती करताना स्त्रियांच्या ह्या दुहेरी शोषणाशी कसे झगडावे हे पाहावे लागेल. त्यादृष्टीने पुढील मुद्दे महत्त्वाचे ठरतात.

- जातिआधारित शोषणाप्रमाणेच स्त्रियांच्या शोषणामध्ये आर्थिक परावलंबित्व हा मोठा भाग आहे व ते प्राधान्याने दूर करावे लागेल. त्यादृष्टीने सर्व प्रकारच्या उत्पादक कामात स्त्रियांना सामील करून घेण्यासाठी प्रकर्षाने प्रयत्न व्हायला हवेत.
- त्यासाठी नैसर्गिक संसाधने, इतर उत्पादन साधने व मालमत्तेवरील अधिकारात स्त्रियांना समान वाटा दिला गेला पाहिजे तसेच स्त्रियांचे शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षण यावर पुरेसे लक्ष दिले पाहिजे.
- सर्व प्रकारचे घरकाम किंवा शारीरिक व सामाजिक पुनरुत्पादनाच्या कामाचा स्त्रियांवरील बोजा कमी करायला हवा. शारीरिक पुनरुत्पादनाच्या निसर्गदत्त जबाबदाऱ्या वगळता इतर सामाजिक पुनरुत्पादनाच्या कामात (स्वयंपाक पाणी, घराची देखभाल, मुलांचे पालन) घरातील पुरुष व समाज ह्यांनी सहभाग घ्यायला हवा.

- स्त्रियांच्या शारीरिक व सामाजिक पुनरुत्पादनाच्या कामाला एखाद्या उत्पादक कामाइतकीच मान्यता व महत्त्व समाजात मिळायला हवे व त्यासाठी योग्य ते आर्थिक पाठबळ त्या स्त्रीला व तिच्या कुटुंबाला मिळायला हवे.
- आर्थिक स्वावलंबनाबरोबरीने स्त्रियांच्या प्रश्नांतील सामाजिक व सांस्कृतिक शोषण बंद करण्यासाठी सामाजिक व सांस्कृतिक प्रबोधनाचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात हाती घ्यायला लागतील. त्यातून स्त्रियांचे लैंगिक शोषण, त्यांचे विक्रय-वस्तूकरण याविरुद्ध जोरदार मोहीम उठवावी लागेल.

विकासाच्या पर्यायांच्या शोधात समाजातील अर्ध्या घटकाला म्हणजे स्त्रियांना समर्थपणे सामील करून घ्यायचे असेल तर वर उल्लेखिलेले विविधांगी प्रयत्न करणे हा पर्यायी विकासाच्या कार्यक्रमातील महत्त्वाचा भाग बनवावा लागेल.

४) परिसंस्थात्मक (इकॉलॉजिकल) दृष्टिकोणातून पर्यायी विकास

भारतातील बहुसंख्य लोक निसर्ग संपत्तीवर अवलंबून आहेत. त्याअर्थाने भारत हा निसर्गप्रधान देश आहे. हे लक्षात घेता पर्यायी विकासाचा विचार करताना निसर्ग, त्यातील चक्रे, त्या चक्रांचा तोल याकडे परिसंस्थात्मक दृष्टिकोणातून बघणे व त्यादृष्टीने काळजी घेणे गरजेचे बनते. उद्योगधंद्यांचे अनेक दुष्परिणाम निसर्गावर होत असतात. त्याविषयी नेहमीच लिहिले जाते. शेतीमधील रसायनांच्या अतिवापरामुळे होणाऱ्या पर्यावरणीय दुष्परिणामाबाबतही बरीच चर्चा होते. या सर्व गोष्टी पर्यायी विकासाची चर्चा करताना लक्षात घ्याव्याच लागतील. मात्र त्याचबरोबरीने इतरही काही महत्त्वाचे मुद्दे लक्षात घ्यावे लागतील. त्यापैकी काहीची संक्षिप्त मांडणी येथे केली आहे.

- पर्यायी विकासाचा विचार करताना खेडी व त्यांच्या परिसरातील निसर्ग, निसर्ग-संपत्ती, जैविक विविधता यांच्या पुनरुज्जीवनावर भर द्यायला हवा, निव्वळ शेतीवर नव्हे.
- ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे नियोजन करताना केवळ शेतीकडेच लक्ष देऊन चालणार नाही. शेतीबरोबर गाव व त्याचा परिसर यामधील जमीन आणि पाण्याचा योग्य उपयोग; माणूस व निसर्ग यांच्या गरजांमध्ये समन्वय आणि संतुलन; सांडपाणी, कचरा यांची योग्य विल्हेवाट असे सर्वकष नियोजन हवे. थोडक्यात, त्या-त्या भौगोलिक विभागातील नैसर्गिक संसाधनांचे एकात्मिक नियोजन (किंवा इंटीग्रेटेड नॅचरल रिसोर्स प्लॅनिंग) करायला हवे.
- शेतीमध्ये एका पिकाऐवजी निसर्गातील विविधतेवर भर हवा. स्थानिक वातावरणाला अनुकूल अशा जाती व वाणे शोधण्यावर भर हवा. जमिनीवर वनस्पतिजन्य गोष्टींचे आवरण सतत टिकून राहायला हवे. शेताभोवती वनस्पतिजन्य कुंपणे हवीत. यासाठी आपल्याकडच्या निरनिराळ्या वन्य झुडुपांच्या जातींच्या जीवनपद्धतींचे संशोधन हवे. त्यांचे पुनरुज्जीवन व लागवड करायला हवी. वन्य झाडे-झुडुपे व खुरट्या वनस्पती जमवून त्यावर प्रयोग, अभ्यास होणे देखील गरजेचे आहे.
- जेथे (विशेषतः हरयाना ते कर्नाटक पट्टा) पाऊस कमी व जमिनीत खनिजे, क्षार जास्त आहेत तेथे भरपूर पाणी देऊन शेतीचे उत्पन्न वाढवण्यापेक्षा जमिनीतील वनस्पतिजन्य जैविक पदार्थ वाढवून तिची सुपीकता, ओलावा धरून ठेवण्याची शक्ती वाढवण्याचा प्रयत्न करायला हवा. कमीत कमी खर्च आणि सर्वदूर वितरण या निकषांवर जोखून पाहता धरणे-कालवे यावर

आधारित पाणी-वाटप व्यवस्था योग्य नाही. शेतीच्या तसेच पाणी साठवण्याचा आणि पाणी-वितरणाच्या आपल्या दृष्टिकोनात, विचारात व आचारात बदल हवा.

- शेतांना पाणी देण्याची व्यवस्था शक्यतो विहिरीतूनच करायला हवी. त्यासाठी भूगर्भातील पाणी-साठे पुनरुज्जीवित होणे जरूरीचे आहे. ओढे, नाले, नद्या वाहते ठेवणे; त्याकाठचे वनस्पतीजीवन राखणे हे आवश्यक आहे. उपसासिंचन योजना बाद करून जास्तीत जास्त पाणी भूगर्भात साठेल व त्यातून ते विहिरीत येईल असे पाहिले पाहिजे. शेताभोवतीचे, शेतातील चाऱ्यांकडेचे वनस्पतीजीवन योग्य राखायला हवे. शेतातून कमीत कमी पाणी वाहून जाईल, शक्यतो ते शेतातच मुरेल हे पाहिले पाहिजे.
- पाण्याची वर्षभर उपलब्धता आणि त्याचे सर्वदूर वितरण या दृष्टीने ओढ्यांच्या तंदुरुस्तीला फार महत्त्व आहे. उगमापासून त्यांच्या पात्रांची, प्रवाहांची, आणि त्यांच्या किनाऱ्यांची निगा राखली तर पाणी सर्वांना योग्य प्रमाणात मिळेलच तसेच त्यांच्यामुळे निर्माण होणाऱ्या व टिकणाऱ्या वनस्पतींमुळे शेतीशी संबंध नसणाऱ्या पण निसर्गावर अवलंबून असणाऱ्या हजारो लोकांना उपजीविका प्राप्त करता येईल. या दृष्टीने या सर्व लोकांना ओढे, प्रवाह यांच्या संरक्षणात सामील करून घेतले पाहिजे. ओढे-नाले यांची सुधारणा करून, निसर्गाचे पुनरुज्जीवन साधून, अत्यंत माफक खर्चात भटक्या विमुक्त जमातींना उपजीविकेची साधने देता येतील. नदी-ओढ्यांचे प्रवाह वाहते असतील तर ते अनेक नैसर्गिक कार्ये करीत असतात. ते अडवून शेती, उद्योग, मनुष्यवस्ती यांना पुरवल्यामुळे पाण्याच्या व्यवस्थापनाचे

गंभीर प्रश्न निर्माण होतात. आपल्या शेतीचे पर्यावरणीय स्वरूप न ओळखता आल्याने अयोग्य पाणी व्यवस्था अंमलात आली आहे.

- आज तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे मानवनिर्मित संपत्ती निसर्गसंपत्तीला पूर्ण पर्याय होऊ शकेल असा समज आहे. मात्र नैसर्गिक संपत्तीच्या माध्यमातून निसर्ग काही पायाभूत सुविधा पुरवित असतो, त्या पुरविणे तंत्रज्ञानाला शक्य नाही आणि उद्या जरी ते शक्य झाले तरी त्यासाठी एवढा खर्च येईल की जगातील एक टक्काही लोकसंख्येला त्यांचा फायदा मिळणार नाही. हवामान, पिण्यायोग्य पाणी, पिकायोग्य जमीन, मलमूत्र-घाण पचवण्याची क्षमता, या त्या पायाभूत क्षमता होत.

ह्या मुद्द्यांच्या पार्श्वभूमीवर परिसंस्थात्मक दृष्टिकोनातून पर्यायी विकासाचे आरेखन करताना पाळावयाची काही पथ्ये थोडक्यात सांगता येतील.

- नद्यांच्या उगमाजवळच्या जंगलांचे पुनरुज्जीवन, संरक्षण, व योग्य व्यवस्थापन; डोंगरातील झरे व प्रवाह व त्यांच्या परिसरातील निसर्ग यांच्या संरक्षण व संवर्धनाला अग्रक्रम द्यायला हवा.
- जंगलतोड करण्याची शेती पद्धत थांबवून शेतकऱ्यांना जंगल वाचवण्यात सामील करून द्यायला हवे. प्रसंगी त्यासाठी त्यांना खास अर्थसहाय्य द्यायला हवे.
- जंगलात चरणारी गुरे गोठ्यात बांधण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहनाची गरज आहे.
- खेड्यांच्या परिसरातील जमिनींमध्ये धान्ये, भाज्या, फळे, चारा, सरपण, इमारती लाकूड अशा आवश्यक गोष्टींचे उत्पादन अग्रक्रमाने करायला हवे व त्यासाठी सरकारी मदत मिळायला हवी.

- प्रदूषण रोखण्यासाठी खेड्यातील सांडपाणी, कचरा यांची विल्हेवाट नैसर्गिक प्रक्रियांच्या मदतीने होईल असे प्रयत्न व्हावे.
- खेड्यातील झरे, ओढे यांची पात्रे पर्यावरणदृष्ट्या सुदृढ राखणे व त्यातील पाणी शुद्ध ठेवणे, यास अग्रक्रम दिला जावा.
- खेड्यांच्या परिसरातील नैसर्गिक विविधता, तिचे ज्ञान, संरक्षण, संवर्धन व चिरंजीवी वापर या गोष्टींना शिक्षणात अग्रक्रम दिला जावा.
- सभोवतालच्या नैसर्गिक-भौगोलिक परिस्थितीचे परिपूर्ण ज्ञान व आकलन तसेच, नैसर्गिक संपत्तीचे साठे, त्यांची प्रत, त्यांचे उपयोग व त्यांचा चिरंजीवी वापर कसा करायचा याबद्दलचे ज्ञान व समज स्थानिकांना व्हावी यासाठी शिक्षणाद्वारे प्रयत्न व्हायला हवेत.
- परिसंस्थात्मक दृष्टिकोणाचे सार्वत्रिकीकरण होण्यासाठी आजच्या शिक्षणपद्धतीत आमूलाग्र सुधारणा आवश्यक आहे. आजच्या अभ्यासक्रमात जैविक ज्ञानावर भर देणे आवश्यक आहे. प्राथमिक स्तरावर स्थानिक हवामान, जैविक परिस्थिती, नैसर्गिक संसाधने यांचा परिचय मुलांना करून देणे आवश्यक आहे. माध्यमिक स्तरावर अंगभूत कौशल्य, हस्तोद्योग, कारागिरीची कौशल्ये यांची जोपासना करणे, तसेच जैविक परिस्थितीतील परस्परसंबंध जाणून त्यावरून व्यापक, सर्वकष विकासाच्या कल्पनेकडे जाणे यावर भर द्यायला हवा. उच्चशिक्षणातही जैविक विषय आणि सामाजिक-राजकीय विषय यांचा सांधा जुळवण्याची गरज आहे. यामध्ये पुनरुज्जीवन, पुनर्भरण, संरक्षण, व संवर्धन यावर भर हवा.

- नैसर्गिक साधन-संपत्तीचे उपयोगी वस्तूंमध्ये परिवर्तन करणारी पण प्रदूषण टाळणारी तंत्रे व यंत्रशक्ती विकसित करण्यासाठी खास प्रयत्न व्हायला हवेत.

भाग ३ : व्यूहनीती : काही प्रमुख घटक

दस्तावेजाच्या आधीच्या प्रकरणामध्ये पर्यायी विकासाची उद्दिष्टे व पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचा आराखडा यांची मांडणी संक्षेपाने केली. या प्रकरणाच्या सुरुवातीला चार प्रमुख व्यापक विषयांची चर्चाही आपण केली आहे. या पार्श्वभूमीवर वंचितांचा विकास प्राधान्याने घडवून आणण्यासाठी पर्यायी विकासाची व्यूहनीती कशी असावी याची मांडणी ह्या भागात केली आहे. ही मांडणी या व्यूहनीतीच्या काही मुख्य घटकांवरील चर्चेच्या रूपात केली आहे. पर्यायी विकास घडवून आणण्यासाठी जे प्रकल्प, योजना, व कार्यक्रम राबवायचे आहेत त्यांची घडण ह्या व्यूहनीतीच्या आधारे करावी लागेल. त्याचबरोबर पर्यायी विकासाच्या कार्यक्रमासंबंधीच्या सूचना खरोखर वंचिताभिमुख ठरतील की नाही हे तपासण्यासाठीही ह्या भागातील व्यूहनीतीवरील चर्चा उपयोगी पडू शकेल.

व्यूहनीतीच्या ह्या सान्या घटकांची यादी सुरुवातीला चौकटीमध्ये दिली आहे. चर्चेच्या सुरुवातीस ही यादी देण्याचे कारण म्हणजे हे सारे घटक परस्परावलंबी आहेत. पहिल्या घटकाची चर्चा करताना इतर सर्व घटकांचा संदर्भ प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे गृहीत धरलेला आहे. त्यामुळे चर्चेच्या आधी सर्व घटकांचा वाचकांना परिचय होणे आवश्यक आहे.

१) 'ग्रामीण-नैसर्गिक' व्यवस्थेला केंद्रीय स्थान

विशेषतः वंचित समाजघटकांचा विचार करीत असताना त्यांच्या उपजीविकेची पद्धत आणि शहरी औद्योगिक व्यवस्थेतील उपजीविकेची पद्धत यांतील तीव्र भेद लक्षात

घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. खरेतर, शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेत फक्त काही टक्के लोकांना कायमस्वरूपी रोजगार व त्यातून मिळणारे रोख उत्पन्न यांची हमी असते. या रोख उत्पन्नातून ते आपल्या उपजीविकेसाठी सर्व आवश्यक गोष्टी विकत घेत असतात. याउलट बहुसंख्य ग्रामीण व शहरी वंचितकुटुंबे त्यांच्या उपजीविकेसाठी अनेक साधनस्रोतांवर अवलंबून असतात. (यामध्ये प्रामुख्याने जमीन, जंगले, पाणी या नैसर्गिक संसाधनांचा समावेश होतो.) आणि अनेकविध उपक्रमांमधून त्यांच्या उपजीविकेच्या वेगवेगळ्या गरजा भागविल्या जातात. उदा. एखाद्या कुटुंबाचे अन्न शेतीमधून,

चौकट ४ : पर्यायी व्यूहनीतीचे मुख्य घटक

- १) 'ग्रामीण-नैसर्गिक' व्यवस्थेला केंद्रीय स्थान
- २) जैवमाल हा अर्थव्यवस्थेचा मूळ व मुख्य आधार
- ३) जैवमालआधारित उद्योगांची मोठ्या प्रमाणात वाढ
- ४) रोजगारनिर्मितीला प्राधान्य
- ५) नैसर्गिक संसाधनांचा प्राधान्याने वापर व त्यांचे संवर्धन
- ६) पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जासाधनांचा प्राधान्याने वापर
- ७) समान पाणीवाटपाचे सूत्र
- ८) स्थानिक अर्थव्यवस्थांना प्राधान्य व मजबुती
- ९) स्थानिक पायाभूत संरचनेच्या उभारणीला प्राधान्य
- १०) वंचितांच्या नव्या आर्थिक संस्था व नवे आर्थिक परस्परसंबंध
- ११) अनुरूप तंत्रज्ञानाचा विकास
- १२) प्रबोधनातून सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन

कपड्यासाठीचे रोख पैसे मजुरीमधून व सरपण जंगलामधून येते. अशा तऱ्हेने त्यांची उपजीविकापद्धती खूपच जास्त गुंतागुंतीची असते. त्यामुळे रोजगार, त्यातून रोख उत्पन्न त्यातून गरजेच्या वस्तूंची व सेवांची खरेदी त्यातून गरजांची पूर्ती या शहरी मध्यमवर्गीय साच्यात आदिवासी व वंचितांच्या जीवनाचे वास्तव बसविणे चूक ठरते.

रूढ अर्थशास्त्र ह्या अल्पसंख्य शहरी समाजघटकांची उपजीविका पद्धती हीच जणू सार्वत्रिक आहे असे मानून आपल्या संकल्पनांची व कार्यक्रमांची मांडणी करताना दिसते. उदा. सरकारच्या बहुतेक दारिद्र्य निर्मूलन योजनांचा भर रोजगार पुरविणे या उद्दिष्टाभोवती केंद्रित झाल्याचे दिसते. रोजगारामुळे लोकांना उत्पन्न मिळेल व त्यातून त्यांची खरेदीक्षमता वाढेल असे गृहीतक यामागे आहे. मात्र आदिवासी आणि इतर वंचित गटांची आजची उपजीविकेची साधने वैविध्यपूर्ण आहेत आणि त्यांचे संवर्धन व त्यांच्या उत्पादकतेत वाढ करणे या समाजगटांच्या विकासासाठी आवश्यक आहे याचे भान कोठेही आढळत नाही.

पर्यायी विकासाची व्यूहनीती ठरवताना वंचितांच्या उपजीविकेसंबंधातील हे वास्तव लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

'उजाखा' धोरणांमुळे रूढ शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये शिरकाव करून घेणे बहुसंख्य वंचितांना शक्य होणार नाही व त्या व्यवस्थेतून त्यांना सुरक्षित, सन्मानपूर्ण उपजीविका मिळवता येणे कठीण आहे हे आपण पाहिले.

अशा परिस्थितीत, सुरक्षित, समृद्ध, सन्मानपूर्ण उपजीविकेचे उद्दिष्ट प्राप्त करण्यासाठी वंचितांना वेगळा मार्ग अवलंबावा लागेल. ग्रामीण-नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थेमध्ये बहुसंख्य वंचित गट आज वसलेले आहेत. ग्रामीण नैसर्गिक व्यवस्थेतून पिढ्यान्पिढ्या ते आपली

उपजीविका मिळवत आले आहेत, त्या व्यवस्थेबद्दलचे त्यांचे ज्ञान सखोल आहे, त्या व्यवस्थेमध्ये काही प्रमाणात तरी त्यांना आज अधिकार आहेत किंवा पूर्वी होते. ग्रामीण-नैसर्गिक व्यवस्थेत राहून आपले स्थान मजबूत केल्यास वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता मिळण्याची शक्यता जास्त आहे. कारण, त्या व्यवस्थेमध्ये राहिल्यास ते आपले अधिकार वाढवण्यासाठी संघर्ष करू शकतात. आपले ज्ञान वाढवून आपल्या उपजीविकेच्या उपक्रमांची कार्यक्षमता वाढवू शकतात. अशाप्रकारे, ज्या व्यवस्थेत वंचितांना त्यांचे सुरक्षित उपजीविकेचे उद्दिष्ट साधण्याची संधी जास्त प्रमाणात आहे त्या 'ग्रामीण-नैसर्गिक' व्यवस्थेत राहून आपली प्रगती व विकास साधण्याचा निश्चय वंचितांनी व त्यांच्या नेतेमंडळींनी सजगपणे करायला हवा. शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेच्या मृगजळामागे धावत राहण्यात फारसा अर्थ उरला नाही हे त्यांनी लक्षात घ्यायला हवे. आज बहुसंख्य वंचितांना उपजीविका पुरवणाऱ्या व त्यांच्या भविष्याची आशा असणाऱ्या 'ग्रामीण-नैसर्गिक' व्यवस्थेचा खरा आधार जमीन-पाणी-जंगल ही स्थानिक नैसर्गिक संसाधने आहेत. ह्या नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन व त्यांच्या उत्पादकतेत वाढ हा वंचितांभिमुख विकासाच्या पायाचा दगड असेल.

२) जैवमाल हा अर्थव्यवस्थेचा मूळ व मुख्य भौतिक आधार

रूढ शहरी व औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये सारा भर खनिजांपासून मिळणाऱ्या (त्यातही मुख्यतः खनिजतेलापासून मिळणाऱ्या) व इतर मानवनिर्मित पदार्थांवर आहे. हे पदार्थ रूढ अर्थव्यवस्थेचे मुख्य भौतिक आधार (मटेरिअल बेस) आहेत. विविध प्रकारची प्लॅस्टिक व पॉलिमर्स, खनिजतेलजन्य इतर पदार्थ, विविध धातू व धातूसंयुगे ह्यांचा वापर जास्तीत जास्त वाढवण्याकडे ह्या

व्यवस्थेचा कल आहे. ह्या पदार्थांपैकी बहुसंख्य पदार्थ हे निसर्गाला हानी पोहोचवणारे आहेत व बरेचसे पदार्थ हे वंचितांच्या दृष्टीने किंमतीने अतिशय महागही आहेत. शिवाय ह्या पदार्थांचे उत्पादन, वितरण यावरच नव्हे तर ते पदार्थ ज्यापासून मिळवले जातात त्या खनिजांच्या (जगात निवडक ठिकाणी असणाऱ्या) स्रोतांवरदेखील आपला घट्ट ताबा ठेवण्याचा प्रयत्न जगातील बलवान राष्ट्रे व बहुराष्ट्रीय कंपन्या सतत करत असतात. तेव्हा वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता प्राप्त करून देण्यासाठी ह्या पदार्थांवर मुख्य भौतिक आधार म्हणून अवलंबून राहणे चुकीचे ठरेल.

ह्याउलट स्थानिक पातळीवर, स्थानिक पर्यावरणातून निर्माण होणारा जैवमाल वंचितांभिमुख विकासाच्या दृष्टीने विविध कारणांनी अतिशय उपयुक्त आहे. एकतर, तो वंचितांना स्थानिक स्तरावर उपलब्ध होऊ शकतो. दुसरे म्हणजे, स्थानिक जैवमाल ज्यातून निर्माण होतो त्या स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर (म्हणजे जमीन, पाणी, जंगल) वंचित गटांना पूर्वी अधिकार होते व आजही अनेक ठिकाणी मर्यादित का होईना अधिकार आहेत. त्यामुळे विकास प्रयत्नांची सुरुवात लहान प्रमाणावर का होईना स्वतंत्रपणे सुरु करणे शक्य होईल. तिसरे म्हणजे अनेक पिढ्यांपासून वंचित घटक उपजीविकेच्या गरजा भागविण्यासाठी जैवमालाचा उपयोग करत आले आहेत. स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांपासून विविध प्रकारचा जैवमाल मिळवण्यासाठी आवश्यक ते तांत्रिक ज्ञान स्थानिक वंचितगटांकडे आजही उपलब्ध आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे स्थानिक नैसर्गिक व्यवस्था हा जैवमाल पुन्हा पुन्हा निर्माण करू शकते. जैवमालाच्या ह्या पुनर्निर्मितीच्या क्षमतेमुळे, त्यावर अवलंबून असणाऱ्या वंचितांच्या उपजीविका देखील 'शाश्वत' व 'टिकाऊ' स्वरूपाच्या होतील.

जैवमालाच्या बाजूचे हे सारे मुद्दे लक्षात घेऊन पर्यायी अर्थव्यवस्थेची उभारणी करताना त्यामध्ये जैवमाल हा साऱ्या पदार्थांचा व वस्तूंचा मूळ व मुख्य भौतिक आधार (ओरिजनल मटेरीअल बेस) म्हणून स्वीकारणे योग्य ठरेल. ह्या जैवमालाच्या उत्पादनात विविधता आणून त्यापासून केवळ अन्न, सरपण, व चाराच नव्हे तर रोजच्या वापरातील इतरही विविध वस्तू तयार करता येतील. एवढेच नव्हे तर, स्थानिक स्तरावरील पायाभूत संरचना (लोकल इन्फ्रास्ट्रक्चर) साठीच्या विविध प्रकारच्या इमारती व इतर बांधकामे (उदा. कालवे, रस्ते, छोटे बंधारे, पाणी साठवणूक तळी, टाक्या, इत्यादी) यामध्ये देखील जैवमालाचा प्राधान्याने व मोठ्या प्रमाणात वापर करणे हे पर्यायी विकासाचे मुख्य सूत्र असेल. परिणामी, जैवमालाचे उत्पादन वाढवणे व त्यातील विविधता व त्यांचा दर्जा वाढवणे यावर पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीमध्ये मोठा भर असेल.

एक स्पष्टीकरण द्यायला हवे की याचा अर्थ असा नव्हे की जैवमालाव्यतिरिक्त इतर (म्हणजे खनिजजन्य व मानवनिर्मित) पदार्थांचा वापर ताबडतोब व संपूर्णतः थांबवायचा. संक्रमण-काळामध्ये एका बाजूने जैवमालाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढवताना त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अडचणी व त्रुटींवर मात करण्यासाठी आवश्यक तेथे, तारतम्याने, व नेमक्या प्रमाणात या इतर प्रकारच्या पदार्थांचा वापर करत राहावे लागेल.

या विवेचनाचा मुख्य परिणाम म्हणजे शेतीची रूढ व्याख्या बदलावी लागेल. शेती म्हणजे मूलतः अन्नधान्ये, गळित धान्ये, फळफळावळ, भाज्या, तसेच ऊस, तंबाखू, कापूस यांसारख्या नगदी पिकांचे उत्पादन करणे अशी व्याख्या आज केली जाते. या साऱ्या पिकांच्या बरोबरीनेच

विशेषतः पायाभूत संरचनेसाठी कच्चा माल म्हणून लागणाऱ्या इतर विविध प्रकारच्या जैवमालाचे देखील उत्पादन हाती घ्यावे लागेल. यामध्ये बांबू, छोटे लाकूड देणारी विविध प्रकारची झाडे, विविध प्रकारचे दोर (फायबर) देणाऱ्या वनस्पती, रेझीनसारखी रसायने देणाऱ्या वनस्पती या साऱ्या वनस्पतींचे उत्पादनही मोठ्या प्रमाणावर हाती घ्यावे लागेल. थोडक्यात, शेतीची व्याख्या 'विविध प्रकारच्या जैवमालाचे उत्पादन' अशी व्यापक करावी लागेल.

३) जैवमाल आधारित उद्योगांची मोठ्या प्रमाणात वाढ

याआधी शेतीआधारित उद्योगांमध्ये कापसापासून कापड, उसापासून साखर, ज्यूटपासून गोणपाटे, तंबाखू पासून विड्या करणाऱ्या उद्योगांचा समावेश केला जाई. यात विविध कारणांमुळे शेतकऱ्यांच्या हितांचा नेहमीच बळी जातो हे आता सर्वांना माहिती आहे. पर्यायी व्यवस्थेत संक्रमणकाळात हे उद्योग अर्थातच थांबवता येणार नाहीत. पण शेतकऱ्यांचे त्यांच्यावरचे अवलंबित्व कमीतकमी करण्याचा प्रयत्न करावा लागेल.

रूढ व्यवस्थेप्रमाणे शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योगांचा दुसरा प्रकार म्हणजे फळांचे जाम, केचप, टॉफी तसेच लोणची, पापड, मसाले तयार करणे. यासारख्या उद्योगांचे मार्केट शहरात असते, व मर्यादित असते, त्या मार्केटमध्ये मध्यमच नव्हे तर बड्या कंपन्याही स्पर्धेत असतात. परिणामी त्या स्पर्धेत छोटे स्थानिक उद्योग टिकत नाहीत.

ग्रामीण उद्योगांच्या नावाखाली स्थानिक कारागीरांना शहराच्या बाजारात विकण्यासाठीच्या शोभेच्या वस्तू (उदाहरणार्थ, बांबूचे दिवे) करण्यासाठी उद्युक्त करणे व त्या वस्तूंना फारशी मागणी नाही म्हणून त्या दलालांना कवडी मोलाने विकल्या जाणे हे आज सर्रास चालते.

हे चित्र पाहता, ज्याप्रमाणे शेतीची व्याख्या व्यापक करावी लागेल त्याप्रमाणेच शेतीआधारित उद्योगांची व्याख्याही बदलावी लागेल व व्यापक करावी लागेल.

मुळात हे लक्षात घ्यायला पाहिजे की जैवमाल आधारित अर्थव्यवस्था उभी करताना जैवमालाच्या उत्पादनात, दर्जात, व वैविध्यात फार मोठ्या प्रमाणावर वाढ करावी लागेल. अशा प्रकारच्या जैवमालाचे उत्पादन करण्यासाठी रासायनिक खते अथवा कीटकनाशके यांचा वापर अगदी कमीत कमी करून सेंद्रिय खते व औषधे यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करावा लागेल. ह्या सेंद्रिय खते, औषधे, स्थानिक बियाणे यांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणे हा फार मोठा शेतीउद्योग किंवा जैवमालउद्योग असेल. त्याचबरोबरीने जैवमालाचे सार्वत्रिकरीत्या व मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करण्यासाठी आवश्यक त्या पाण्याच्या स्थानिक स्रोतांचे व साठवणुकीचे व्यवस्थापन व पुरवठा हा देखील एक महत्त्वाचा 'जैवमालउद्योग' होऊ शकेल.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जैवमालाचा रोजच्या जीवनामध्ये व पायाभूत संरचनेमध्ये वापर करता यावा म्हणून त्या जैवमालावर विविध प्रकारच्या प्रक्रिया करणारे उद्योग मोठ्या प्रमाणात उभारावे लागतील. त्या प्रक्रिया केलेल्या जैवमालापासून पायाभूत संरचनासाठीच्या इमारती व इतर बांधकामांसाठी लागणारे विविध घटक व वस्तू बनवणे हा देखील फार मोठा उद्योग असेल. छोट्या आकारांच्या लाकडांचा टिकाऊपणा वाढवण्यासाठी प्रक्रिया करणारे उद्योग तसेच प्रक्रियाकृत लाकडापासून पायाभूत संरचनांच्या बांधकामासाठी लागणाऱ्या विविध वस्तू म्हणजे तयार खांब, तयार तुळ्या व फळ्यांपासून छोट्या धरणांच्या दरवाजापर्यंतच्या विविध वस्तू बनवणारे उद्योग ही याची उदाहरणे होत.

४) रोजगारनिर्मितीला प्राधान्य

पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची उभारणी करताना आपल्या देशात मुबलक असलेल्या श्रमाचा किंवा श्रमिकांचा जास्तीत जास्त वापर तर टंचाई असलेल्या भांडवलाचा कमीत कमी वापर करण्याचे सूत्र मनी बाळागावे लागेल.

या सूत्राचा वापर केवळ जैवमालआधारित उद्योगातच नव्हे तर इंजिनीअरिंग उद्योगातही करावा लागेल. भांडवल जास्त लागणाऱ्या संगणकीय, स्वयंप्रेरित (ऑटोमॅटिक) यंत्रांपेक्षा कामगारचलित यंत्रे वापरण्यावर भर द्यावा लागेल. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर रुढ व्यवस्थेतील 'भांडवलसघन' उद्योगांऐवजी 'श्रमसघन' उद्योगांची वाट आपल्याला धरावी लागेल. रोजगार निर्मितीच्या प्रश्नाचे उत्तर केवळ संघटित किंवा रुढ इंजिनीअरिंग उद्योगात शोधून चालणार नाही. तर त्यासाठी जैवमाल निर्मिती व संबंधित क्षेत्रांमध्ये आपणास रोजगार निर्मितीसाठी मोठी गुंतवणूक करायला लागेल.

रोजगाराला प्राधान्य देताना त्यात वंचित गटांतील लोकांना प्राधान्य मिळावे हे सूत्र लक्षात ठेवावे लागेल. ह्या सूत्राची अंमलबजावणी करताना अनेक अडचणी येतील. त्यामध्ये वंचित गटातील लोकांमध्ये आवश्यक क्षमतांचा अभाव ही प्रमुख अडचण असेल. तेव्हा केवळ रोजगार निर्मितीच्या कार्यक्रमात नव्हे तर पर्यायी अर्थव्यवस्थेच्या उभारणीच्या कार्यक्रमात वंचित समाजघटकातील तरुण-तरुणी व विशेषतः स्त्रियांच्या क्षमतावर्धनासाठी व्यवसाय कौशल्याचे, उद्योजकतेचे, मानसिक व इतर क्षमतांचे प्रशिक्षण हा मुख्य घटक असेल.

शेतीवरील लोकसंख्येचा भार ही भारतासारख्या देशात मोठी समस्या मानली जाते. तेव्हा शेतीमधील लोकांना

उद्योगधंद्यात गुंतवले पाहिजे असे म्हटले जाते. मात्र तेवढ्या मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध उद्योगांमध्ये उपलब्ध होणार नाहीत असे लक्षात आल्यावर लँडआर्मीसारख्या कालबाह्य व समतेच्या कसोटीवर न टिकणाऱ्या योजना सुचवल्या जातात. (लँडआर्मी म्हणजे मजुरांचे सैन्य. ज्या भूमिहीनांना रोजगार मिळणार नाही त्यांनी ह्या लँडआर्मीमध्ये सामील होऊन जेथे काम असेल तेथे जावे अशी कल्पना काही अर्थशास्त्रज्ञांनी मांडली होती. थोडक्यात, हे भूमिहीन कायमचे विस्थापित होऊन आपल्या कुटुंबकबिल्यासह किंवा त्यांच्या शिवाय गावोगाव फिरत राहतील असेच सुचवले गेले होते.) तेव्हा रोजगाराचा प्रश्न सोडवण्यासाठी शेतीतील माणसे शहरी उद्योगधंद्यात पाठवण्याचा नेहमीचा उपाय करण्याऐवजी विविध नावीन्यपूर्ण उपाय अवलंबावे लागतील. उदाहरणार्थ, श्रमिकांच्या श्रमाचा वापर करून (पेट्रोलियमजन्य पदार्थांचा वापर करून घातक रासायनिक खते निर्माण करण्याऐवजी) जैविक खते निर्माण करणे व त्यातून देशभरातील जमिनीची उत्पादकता वाढविणे हा रोजगार वृद्धीचा एक महत्त्वाचा उपाय ठरू शकेल. त्यातून उत्पादकतेमध्ये भरीव वाढ घडेल व घातक रसायनांची आयात कमी होईल हे लक्षात घेतले पाहिजे. दुसरे उदाहरण म्हणजे जमिनीमधून जैवमालनिर्मितीसाठी जी इतर आदाने लागतील तसेच विविध प्रकारच्या सेवा लागतील (उदा. पाणी व्यवस्थापन) त्यामधून मोठा रोजगार निर्माण होईल. त्याशिवाय ह्या जैवमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या विविध उद्योगांमध्येही मोठा रोजगार असेल.

अशाप्रकारे पारंपरिकरित्या ज्याला शेतीक्षेत्र म्हटले जाते त्या क्षेत्राचा आवाका वाढवून ते 'जैवमाल निर्मिती व प्रक्रिया क्षेत्र' म्हणून ओळखले जाईल व त्यामध्ये उत्पादकतेमध्ये

वाढ करणारे रोजगार फार मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होतील. परिणामी, पारंपारिक इंजिनिअरिंग उद्योगांमध्ये एवढ्या संख्येने रोजगार निर्माण कसे करायचे हा प्रश्नही सुटेल व लँडआर्मीचीही गरज भासणार नाही.

५) नैसर्गिक संसाधनांचा प्राधान्याने वापर व त्यांचे संवर्धन

जैवमालआधारित अशा अर्थव्यवस्थेमध्ये जैवमालाचे उत्पादन करणाऱ्या स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचे महत्त्व केंद्रीय असेल. तेव्हा स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचा वापर हा स्थानिक वंचितांना उपजीविका सुरक्षितता देण्यासाठी प्राधान्याने व्हायला हवा. दुर्दैवाने, ग्रामीण भागातील वंचित घटकांच्या (विशेषतः आदिवासींसारख्या) उपयोगातल्या नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर आज शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेकडून होत असतो. हा वापर बऱ्याचवेळा निष्काळजी, नासाडी करणारा, बेपर्वा रीतीने व अनावश्यक कामासाठी होत असतो. (उदा. गोल्फ रिझॉर्टसाठी आदिवासींची जमीन जंगले ताब्यात घेणे). अशा गैर वापराला आळा घालणे, स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवरील स्थानिक वंचितांच्या सर्व प्रकारच्या म्हणजे कायदेशीर, पारंपारिक, व सामूहिक वापराच्या हक्कांचे संरक्षण करणे ह्या जबाबदाऱ्या सर्वानाच घ्याव्या लागतील. तरच त्या संसाधनांचा वापर प्राधान्याने स्थानिक वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता देण्यासाठी करता येईल.

संवर्धनाच्या प्रयत्नांमध्ये हक्कांबरोबर स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांची प्राथमिक उत्पादकता वाढवणे हा देखील एक महत्त्वाचा घटक आहे. आज विविध कारणांमुळे अनेक भागातील नैसर्गिक पर्यावरणव्यवस्थेची (इकोलॉजी) जैवमालाचे उत्पादन करण्याची क्षमता अतिशय खालावली आहे. बाहेरून विविध आदाने (इनपुट्स) आणून घातली

तरी आज त्यातून फारसे उत्पादन मिळत नाही. ह्या नैसर्गिक व्यवस्थेची प्राथमिक (अंतर्गत) उत्पादनक्षमता वाढवणे हे एक मोठे आव्हान पेलायला लागेल. प्राथमिक किंवा अंतर्गत उत्पादकता म्हणजे स्थानिक नैसर्गिक व्यवस्थेबाहेरील कोणतेही पदार्थ (पाणी, खते यांसारखे) न वापरता साधलेली जैवमालाचे उत्पादन करण्याची अंतर्गत क्षमता. ही प्राथमिक उत्पादनक्षमता वाढवण्यासाठी स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांची (म्हणजे विशेषतः माती, झाड-झाडोरा, पाण्याचे स्रोत ह्यांची) धारणक्षमता व दर्जा वाढवणे महत्त्वाचे ठरते. दीर्घ पल्ल्याचा दृष्टिकोण ठेवून विविध उपायांनी ही प्राथमिक उत्पादकता वाढवणे पर्यायी विकासाच्या प्रयत्नांमध्ये एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट असावे लागेल.

अर्थात् याचा अर्थ जैवमालाची निर्मिती करण्यासाठी बाहेरचे कोणतेच पदार्थ अथवा आदाने (इनपुट्स) वापरायची नाहीत असा नव्हे. मात्र बाहेरील आदाने वापरताना त्यांचा वापर तारतम्याने, नेमका, व आवश्यक तेथेच केला जाईल, त्यांच्यावर दीर्घपल्ल्याचे अवलंबित्व निर्माण होणार नाही, व इतरांवर अन्याय करून त्यांची आयात केली जाणार नाही अशा सर्व पथ्यांचे पालन करावे लागेल.

६) पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जासाधनांना प्राधान्य

विकासाच्या पर्यायांबाबत विचार करताना ऊर्जासाधनांचा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो. रूढ विकास प्रतिमान हे ऊर्जेचा अवाजवी व अपव्ययी वापर करण्यास प्रोत्साहन देते. रूढ अर्थव्यवस्थेमध्ये ऊर्जेच्या रूढ स्रोतांचा (म्हणजे कोळसा, खनिजतेल, अणुऊर्जा, मोठी धरणे इ.) वापर जास्त होतो. ह्या गोष्टींचे दोन मोठे दुष्परिणाम होतात. पहिला दुष्परिणाम म्हणजे ह्या रूढ ऊर्जा साधनांच्या वापरामुळे स्थानिक ते वैश्विक अशा विविध स्तरांवर पर्यावरणाची तीव्र

म्हणावी अशी हानी होते. स्थानिक स्तरावर हवा व पाणी यांचे प्रदूषण त्याबरोबरच खंडाच्या किंवा देशाच्या स्तरावर ऑसिडचा पाऊस तर वैश्विक स्तरावर सर्व पृथ्वीचे तापमान वाढणे यांसारखे अत्यंत घातक असे पर्यावरणीय दुष्परिणाम ह्या रूढ ऊर्जासाधनांच्या वापरामुळे उद्भवतात. ही सर्व महत्त्वाची रूढ ऊर्जासाधने पृथ्वीवरील काही विशिष्ट ठिकाणी उपलब्ध आहेत. परिणामी, त्यांच्यावर प्रत्यक्ष ताबा मिळवणे अथवा मकेदारी निर्माण करणे सहज शक्य होते. अशा मकेदारीमुळे ही ऊर्जासाधने गरीब देश व त्यातही वंचित समाजघटकांना परवडतील अशा किमतीत व पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होणे कठीण असते. तेव्हा वंचितांच्या विकासासाठी ह्या ऊर्जासाधनांवर अवलंबून राहणे घातक ठरेल.

भारतासारख्या देशात सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, जैवमालापासून मिळणारी ऊर्जा, प्राणिज ऊर्जा अशा अनेक प्रकारच्या ऊर्जांचे पुनर्निर्मितीक्षम (रिन्युएबल) स्रोत स्थानिक स्तरावर उपलब्ध आहेत. आज ह्या स्रोतांचा विविध कारणांमुळे पुरेसा वापर होत नाही. त्याचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे रूढ ऊर्जास्रोत हे स्थानिक ऊर्जास्रोतांपेक्षा स्वस्त भासतात. खरेतर, शहरी-औद्योगिक व्यवस्था ह्या रूढ ऊर्जास्रोतांची फारच मर्यादित किंमत देते. (म्हणजे फक्त खनन, वहन, विक्री याचा खर्च व खनन, वहन, विक्री करणाऱ्या कंपन्यांचे नफे एवढीच किंमत त्यांना द्यावी लागते). या रूढ ऊर्जास्रोतांमुळे (उदा. कोळसा, तेल, मोठी धरणे, अणु ऊर्जा) होणारे पर्यावरणीय व सामाजिक नुकसान पाहता त्या स्रोतांपासून मिळणारी ऊर्जा ही प्रत्यक्षात अतिशय महागडी ठरते. मात्र, शहरी-औद्योगिक व्यवस्था ह्या रूढ ऊर्जास्रोतांची अशा नुकसानासकटची खरी किंमत चुकवत नाही. त्यामुळे त्या व्यवस्थेकडून रूढ ऊर्जास्रोतांचा अवाजवी, अपरंपार वापर होत असतो. एवढेच नव्हे तर ह्या

स्वस्त ऊर्जास्रोतांचा वापर ग्रामीण-नैसर्गिक व्यवस्थेमध्येही मोठ्या प्रमाणात व्हावा यासाठी अनेकविध प्रयत्न केले जातात.

रूढ ऊर्जास्रोतांच्या विकासाकडे सारे लक्ष व निधी वळवला गेल्याने पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जास्रोतांचा वापर करण्याच्या तंत्रज्ञानाच्या विकासाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. त्यामुळे, स्थानिकरीत्या उपलब्ध असणाऱ्या पुनर्निर्मितीक्षम स्रोतांपासून मिळणाऱ्या ऊर्जेची किंमत शक्य असूनही कमी होऊ शकलेली नाही. त्यामुळे एका बाजूने रूढ स्रोतांच्या वापरावर भरपूर कर लावणे व त्यातून उभ्या राहणाऱ्या निधीतून पुनर्निर्मितीक्षम ऊर्जास्रोत वापरावयाच्या तंत्रज्ञानाचा विकास करणे, असे धोरण आखावे लागले. मात्र हा विकास करताना त्यातून निर्माण होणारे तंत्रज्ञान हे निसर्गानेही, स्थानिक अर्थव्यवस्थेला गती देणारे, स्थानिक जैवमालाआधारित उत्पादनांचा जास्तीतजास्त वापर करणारे असावे लागेल. अन्यथा त्यांचा वापर वंचिताभिमुख अशा पर्यायी विकासासाठी ग्रामीण-नैसर्गिक व्यवस्थेमध्ये करणे शक्य होणार नाही आणि श्रेयस्करही ठरणार नाही.

स्थानिक पातळीवर, जैविक उत्पादनांवर भर द्यायचा असेल तर ऊर्जेची विविध साधने स्थानिक पातळीवर कशी कार्यक्षम होतील हे पाहायला हवे. पवन व जल ऊर्जा पुष्कळशी विशिष्ट भौतिक परिस्थितीशी निगडित आहे. पण जैवमाल हा ऊर्जेचा स्रोत सार्वत्रिक आहे. त्यामधून मिळणारा गॅस अनेक स्थानिक उद्योगांसाठी वापरता येईल. त्यासाठी स्थानिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर पुनर्वापराची व्यवस्था लागेल. सांडपाणी, गावातील कचरा व टाकाऊ माल, शेतातील व इतर जैविक मालाच्या उत्पादनातील कचरा यांची योग्य व्यवस्था व त्यांचा ऊर्जा-निर्मितीसाठी उपयोग याकडे

विशेष लक्ष पुरवावे लागेल. ऊर्जेचे उत्पादन व वितरण जितके विकेंद्रित होईल तितके उद्योगांचे महाउद्योगात रूपांतर होण्याला पायबंद बसेल. तसेच त्यांची आर्थिक व राजकीय सत्ताही वाढणार नाही.

७) समान पाणी वाटपाचे सूत्र

जैवमालवृद्धीसाठी भारतासारख्या हवामानामध्ये पाणी हा ऊर्जेपेक्षाही महत्त्वाचा घटक आहे. विशेषतः दक्षिण भारतामध्ये पाण्याची टंचाई हा जैवमालाच्या उपलब्धतेच्या दृष्टीने एक मोठा अडसर ठरतो. महाराष्ट्रासारख्या राज्यात तर आधीच पाणी कमी आहे. त्यात उपलब्ध पाण्याचे अत्यंत असमान वाटप व अतार्किक वापर यामुळे पाणीसमस्या ही राज्याची प्रथम क्रमांकाची समस्या बनली आहे.

या पार्श्वभूमीवर 'पाण्याचे समतेच्या तत्त्वावर सर्वाना वाटप' ही महाराष्ट्रातील पर्यायवादी चळवळीची महत्त्वाची मागणी राहिली आहे. स्व. विलासराव साळुंखे यांच्या पाणीपंचायत चळवळीने 'दरडोई अर्धा एकर पाणी गावातील सर्वाना' ही कल्पना मांडली होती. तर दक्षिण महाराष्ट्रातील दुष्काळी भागामध्ये बळीराजा धरण, धरणग्रस्त व दुष्काळग्रस्तांचे एकत्र आंदोलन, व आता समान पाणी वाटप सोसायट्या यांच्याद्वारे समान पाणी वाटपाची मागणी पुढे केली जात आहे. आता राज्य सरकारच्या पाणी धोरणामध्ये या तत्त्वाला स्थान मिळाले आहे.

समान पाणी वाटपाच्या तत्त्वामध्ये प्रत्येक कुटुंबाला त्यांच्या उपजीविका सुरक्षिततेला आवश्यक तेवढे उत्पादन करण्यासाठी जेवढे पाणी लागेल तेवढ्या पाण्याची हमी देण्याची कल्पना आहे. हे पाणी नेमके किती असावे याबाबत गणिते मांडली गेली आहेत. महाराष्ट्रातील वंचित गटांना किमान काही जमीन (काहींच्या मते एक हेक्टर) व दरवर्षी

६००० घ.मी. पाणी दिले गेल्यास त्यांना उपजीविका सुरक्षितता मिळेल असे सुचवले गेले आहे.

या समान पाणीवाटपाच्या तत्वात सर्वांना समान पाणी मिळेल व त्यामध्ये गावातील सर्व कुटुंबे अगदी भूमिहीनदेखील सामील असतील अशी कल्पना आहे. भूमिहीनांना पाण्याचा हक्क देणे हे आजच्या परिस्थितीत विशेषतः जमिनीच्या पुनर्वाटपावर मर्यादा आल्या असताना खूप महत्त्वाचे ठरू शकते असे काही अभ्यासक व कार्यकर्त्यांचे आग्रहाचे सांगणे आहे. एक तर भूमिहीन कुटुंबांना त्या गावातल्या नैसर्गिक संसाधनांवर (विशेषतः ज्याची टंचाई आहे अशा) हक्क मिळणे हे त्यांच्या प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने, आर्थिक स्वायत्ततेच्या दृष्टीने पहिले पाऊल ठरते. दुसरे म्हणजे इतरांनाही तेवढेच पाणी मिळणार असल्याने ज्यांच्याकडे जास्त जमीन आहे त्यांच्याकडून जमीन भाड्याने घेऊन आपल्या वाट्याचे पाणी ते जैवमालाच्या उत्पादनासाठी वापरू शकतात. त्यातून त्यांच्या आर्थिक प्रगतीची वाट खुली होऊ शकते. तिसरे म्हणजे जैवमालाचे प्रत्यक्ष उत्पादन करणे एखाद्या वंचित कुटुंबाला शक्य नसल्यास ते कुटुंब आपल्या वाट्याचे पाणी दुसऱ्याला शेतीसाठी वा उद्योगासाठी विकून रोख किंमतीच्या अथवा जैवमालाच्या स्वरूपात उत्पन्न मिळवू शकतात. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पाण्याचा अधिकार मिळाला, पाण्यामुळे होणाऱ्या उत्पादकता वाढीचे परिणाम दिसू लागले, त्यातून थोडे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले की वंचित घटक जास्त जोराने जमिनीच्या हक्कांसाठी भांडू शकतात. समान पाणी वाटपाचे सूत्र अशा तऱ्हेने अनेक क्रांतिकारक प्रक्रियांना जन्म देऊ शकते.

८) स्थानिक अर्थव्यवस्थांना प्राधान्य व मजबुती

अनेकदा ग्रामीण भागातील स्थानिक उत्पादने थेट शहरात निर्यात करून अथवा एखादा मोठा कारखाना ग्रामीण भागात

आणून त्या भागाचा विकास घडवण्याचे प्रयत्न केले जातात. सध्याच्या जमान्यात सर्वच प्रकारचे उद्योग (अगदी चपला आणि फरसाण बनवणारे सुद्धा) हे स्वयंचलित यंत्रांचा वापर मोठ्या प्रमाणात करतात. परिणामी, त्या उद्योगांमध्ये यंत्रे चालवण्यासाठी तसेच उत्पादनाचे नियंत्रण, हिशेब ठेवण्यासाठी मनुष्यबळ अतिशय कमी प्रमाणात लागते. उदाहरणार्थ, एनर्शनच्या ९००० कोटी रुपयाच्या गुंतणुकीच्या (राज्याच्या सध्याच्या गरजेच्या वीस टक्के वीज निर्माण करू शकणाऱ्या) वीजप्रकल्पामध्ये साधारण साडेतीनशे लोकांना नोकऱ्या मिळतील. त्यात बरेचशे उच्चशिक्षित असतील जे बाहेरून येतील. तेव्हा असे बाहेरून येणारे आधुनिक मोठे कारखाने फारच थोड्या स्थानिक व्यक्तींना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष (ॲन्सिलरी किंवा पूरक उद्योगातील) रोजगार उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे स्थानिक स्तरावर फारसे उत्पन्न वाढत नाही व क्रयशक्ती निर्माण होत नाही. स्थानिक क्रयशक्तीच्या अभावी त्या भागातल्या इतर स्थानिक उद्योग व सेवांना चालना मिळत नाही. अशाप्रकारे या मोठ्या व आधुनिक कारखान्यांचे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला योगदान फारसे नसते.

याउलट, स्थानिक जमीन, पाणी व हवेचे प्रदूषण करून, स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचा अवाजवी वापर करून, अथवा कधीकधी स्थानिक उद्योगांना धोका पोचवून हे कारखाने स्थानिक कुटुंबांच्या उपजीविकांचा मोठ्या प्रमाणावर विध्वंस करतात. अशाप्रकारे, त्यांचे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला होणारे योगदान बऱ्याचवेळा ऋणात्मक असते.

मात्र हेच आधुनिक कारखाने जो माल निर्माण करतात तो फार मोठ्या संख्येने निर्माण होतो. या मालाची किंमतही बऱ्यापैकी कमी असते. यामागे इतरही कारणे आहेत, मात्र स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांची फारशी किंमत न दिल्याने व अमूल्य अशी खनिज ऊर्जा व खनिज पदार्थ फक्त खनन व

वहन किंमतीला वापरल्याने ही किंमत कमी होते हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे. हा हजारोंच्या संख्येत तयार झालेला 'स्वस्त' माल गावागावांत पोचतो. गावातले लोक आपली असलेली नसलेली क्रयशक्ती (पैसा) वापरून तो माल विकत घेतात. हा सारा पैसा कारखान्यातील उच्चशिक्षितांचे मोठे पगार, महागड्या हाय-टेक यंत्रांच्या किंमतीचे हप्ते, भांडवल घालणाऱ्यांचा नफा ह्यासाठी वापरला जातो. त्याचवेळी तो माल तयार करणारे मध्यम, छोटे, अथवा ग्रामीण उद्योग बंद पडून त्यातील सारे रोजगार संपतात. अशाप्रकारे हे कारखाने व त्या मार्गाने होणारे औद्योगीकरण फारसा रोजगार निर्माण करत नाहीत. त्यामध्ये जे मर्यादित रोजगार निर्माण होतात ते उच्चशिक्षितांसाठी असतात. रोजगार निर्माण करण्याऐवजी भांडवल जास्त लागणारी महागडी स्वयंचलित यंत्रे वापरून भांडवलाचा परतावा अवास्तवरीत्या वाढवला जातो. या सर्व रचनेमध्ये वंचितांचा विकास घडेल अशा जागा/शक्यता फारच मर्यादित असतात.

त्याऐवजी स्थानिक जैवमाल आधारित उत्पादनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करणारे प्राथमिक उद्योग, त्या प्राथमिक उत्पादनांचा उपयोग करून स्थानिक स्तरावर नवनवीन उत्पादने करणारे उद्योग, या सान्या उत्पादनांची स्थानिक स्तरावर विक्री व पुरवठा करणारे व्यवसाय, त्या उद्योगांना इतर आदाने (इनपुट्स) अथवा कच्चा माल/सेवा पुरवणारे व्यवसाय या साखळीतून स्थानिक अर्थव्यवस्थेची उभारणी करता येईल. रोजच्या वापरासाठी (उदा. पादत्राणे, टोपल्या, भांडी), कुटुंबांच्या इतर गरजांसाठी (उदा. खिडक्या, दारे, फर्निचर), स्थानिक पायाभूत संरचनासाठी (उदा. पाण्याच्या टाक्या, छोट्या धरणांचे दरवाजे, गोडाऊनच्या इमारतीसाठी तयार बांधणी साहित्य इ.), तसेच इतर गरजांसाठी (रसायने, इंधने) अशी अनेक उत्पादने

स्थानिक जैवमालापासून तयार करणाऱ्या उद्योगांची जंत्री आपणास करता येईल.

अशा स्थानिक उद्योगांची स्थापना झाल्यास त्यामुळे स्थानिक स्तरावरील आर्थिक व्यवहार अनेक पटींनी वाढतील, व स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत होईल व त्यातून अनेक स्थानिक कुटुंबांना उपजीविका सुरक्षितता लाभेल. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर स्थानिक उत्पादनांची खरेदी विक्री स्थानिक स्तरावर वाढल्यामुळे तेथील पैसा बाहेरून येणारी उत्पादने विकत घेण्यात खर्च होण्यापेक्षा स्थानिक अर्थव्यवस्थेत फिरता राहील. त्यातून स्थानिक पातळीवर क्रयशक्ती निर्माण होण्याचे प्रमाण वाढत जाईल आणि स्थानिक स्तरावर आर्थिक सुस्थिती व ताकद निर्माण होईल.

येथे स्थानिक अर्थव्यवस्था ह्या संज्ञेचा अर्थ बदलता घ्यावा लागेल. त्यात वाड्यांची/पाड्यांची, अनेक पाड्यांची एकत्रित, गावांची, मग पंचक्रोशीची, तालुक्याची, व जिल्ह्यांची अर्थव्यवस्था अशी उतरंडीची रचनाही करता येईल.

स्थानिक अर्थव्यवस्थेला मजबुती देण्यासाठी स्थानिक उद्योगाबरोबरीनेच स्थानिक शेती व जैवमाल उत्पादनाच्या उपक्रमांनाही गती द्यावी लागेल. त्यासाठी विविध प्रयत्न करावे लागतील. उदाहरणार्थ, स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी धान्यबँका तसेच स्थानिक स्तरावर धान्य खरेदी करून त्यावर आधारित (स्थानिक) सार्वजनिक धान्यवितरण योजना (रेशनिंग) यांसारखे कार्यक्रम आखता येतील. त्यामुळे आज राष्ट्रीय स्तरावर ही योजना चालवण्यासाठी जी प्रचंड आकाराची पायाभूत संरचना लागते; त्यामध्ये जी गळती व तोटा होतो त्याला आळा तर बसेलच पण स्थानिक शेतकऱ्यांची त्यांच्या अडचणीच्या वेळी धान्य विकताना होणारी लूटही थांबेल व त्यांच्या ज्वारी, बाजरी, नाचणीला योग्य भाव मिळेल.

स्थानिक पातळीवर निरनिराळ्या प्रकारचे वैशिष्ट्यपूर्ण उत्पादन विकसित होणे बाजारपेठेसाठी आवश्यक आहे. यासाठी आपल्या देशातील जैवविविधता उपयोगी पडू शकेल. जैविक विविधतेची जोपासना जाणीवपूर्वक करणे हे जैविक मालाच्या संवर्धनासाठी आवश्यक आहे.

स्थानिक अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य देणे म्हणजे आर्थिक स्वावलंबनाच्या नावाखाली स्वतःला वेगळे पाडून घेणे असे नक्कीच नाही. स्थानिक अर्थव्यवस्थांना बाहेरच्या (म्हणजे स्थानिकेतर ह्या अर्थाने) अर्थव्यवस्थांशी काही प्रमाणात का होईना जोडून घ्यावे लागेल. मात्र बाहेरच्या अर्थव्यवस्थांशी मोठ्या प्रमाणात जोडून घेण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वी स्थानिक अर्थव्यवस्थेतील घटकांकडे पुरेशी आर्थिक (व राजकीय) ताकद असणेही आवश्यक असते. अन्यथा बाहेरच्या आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या बलाढ्य घटकांपुढे हे स्थानिक घटक पालापाचोळ्यासारखे उडून जातात. तसे होऊ नये यासाठी त्यांना खास संरक्षण पुरवणारी धोरणे तर असलीच पाहिजेत (मग जागतिक बँक काहीही म्हणो). पण त्या धोरणांचा वापर करून बाहेरच्या घटकांशी समर्थपणे व्यवहार करण्यासाठीदेखील छोट्या स्थानिक घटकांकडे स्वतःची अशी काही किमान आर्थिक ताकद असणे आवश्यक असते. स्थानिक अर्थव्यवस्थांची प्राधान्याने मजबुती घडवल्यास ही किमान आर्थिक ताकद ह्या स्थानिक घटकांमध्ये निर्माण होऊ शकेल. परिणामी, हे स्थानिक घटक बाहेरच्या घटकांशी समपातळीवर (लेव्हल-प्लेईंग फील्ड) येऊन समर्थपणे व्यवहार करू शकतील. 'खुल्या व्यापारामुळे सर्वांचाच फायदा होतो' असे व्यापारवादी अर्थशास्त्राचे सैद्धांतिक मत असले तरी प्रत्यक्ष जीवनात खुल्या व्यापारामुळे विशेषतः कमजोर व छोट्या

आर्थिक घटकांचे फार मोठे नुकसान होते असा अनुभव सर्वत्र दिसतो.

स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या मजबुतीच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे स्थानिकांच्या व विशेषतः भूमिहीन वंचित घटकांच्या रोजगाराचा. जैवमालाधारित विविध उद्योगांत तसेच स्थानिक पायाभूत संरचना उभारताना स्थानिक मजुरांना रोजगार मिळेल, स्थानिक कारागिरांना काम मिळेल अशा तऱ्हेने या उद्योगांची रचना करावी लागेल. त्याचा अर्थ त्या उद्योगाची कार्यक्षमता नेहमीच कमी ठेवावी असा मात्र नाही. स्थानिक मजूर व कारागिरांचे प्रशिक्षण करून तसेच त्यांना योग्य ती साधने व तंत्रे (कार्यक्षमतावर्धक अशी) देऊन त्यांची उत्पादन-क्षमता वाढवण्याकडे विशेष लक्ष द्यावेच लागेल.

९) स्थानिक पायाभूत संरचनेला प्राधान्य

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अर्थव्यवस्थेसाठीच्या पायाभूत सुविधा किंवा इन्फ्रास्ट्रक्चर निर्माण करण्यावर बराच भर देण्यात आला. आर्थिक सुधारणांची (उजाखा धोरणांची) सुरुवात झाल्यानंतर तर ह्या पायाभूत सुविधांवर अक्षरशः हजारो कोटी रुपये ओतले जात आहेत. त्यातून अर्थव्यवस्थेला जोर येऊन रोजगार वाढतील असेही सांगितले गेले. मात्र अशा प्रकल्पांमुळे फायदा नेमका कोणाचा होतो व रोजगार किती वाढतात याबाबत अनेक प्रश्नचिन्हे आहेत.

याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे याआधीच्या केंद्र सरकारने सुरु केलेला ५५,००० कोटी रुपये गुंतवणुकीचा राष्ट्रीय महामार्ग उभारणीचा महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प. ह्या प्रकल्पावर आयात केलेल्या अत्याधुनिक, स्वयंचलित यंत्रसामग्रीचा वापर फार मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने स्थानिक लोकांना रोजगार मिळाला नाही. मात्र, हा महामार्ग बांधला

जाण्याचा खरा फायदा बऱ्या उद्योगांना होणार आहे. ह्यामध्ये रस्ते बांधण्याची यंत्रे बनवणारे (आयात करणारे) उद्योग, त्यासाठी लागणारे सिमेंट, डांबर, पोलाद बनवणारे उद्योग, त्यावर धावणारी वाहने बनवणारे उद्योग, व त्या वाहनातून सामान पाठवणारे उद्योग यांनाच खरा ह्या महामार्गाचा उपयोग होणार. महामार्ग जेथून जातो त्या भागातील अथवा इतर भागातील स्थानिक उद्योग, वंचित घटक यांना या सगळ्या व्यापातून, गुंतवणुकीतून फारसा फायदा होणार नाही, हे आता स्पष्ट झाले आहे. शहरातील उड्डाणपूल व मुंबई-पुणे द्रुतगती मार्गाच्या बाबतीतही हाच प्रकार घडला. मुंबईतील पंचावन्न उड्डाणपुलांचा फायदा मोटारवाल्यांना झाला. बसमधून प्रवास करणाऱ्यांना तोटाच झाला. त्या उड्डाणपुलांची गुंतवणूक वसूल करण्यासाठी जो प्रवेशकर लावला गेला त्याचा फटका मात्र अप्रत्यक्षपणे गरिबांना बसला. तेव्हा अशा प्रकारे बांधलेल्या या 'इन्फ्रास्ट्रक्चर'चा फायदा श्रीमंतांना जास्त, गरिबांना कमी होतो.

या सर्व प्रकारात ग्रामीण भागातील शेती, उद्योग, शेतीमालावरील प्रक्रिया यासाठी आवश्यक असणाऱ्या स्थानिक पायाभूत सुविधांकडे मात्र पूर्णपणे दुर्लक्ष झाले आहे. स्थानिक स्तरावर मजबूत स्थानिक अर्थव्यवस्थेची उभारणी करण्यासाठी स्थानिक पायाभूत संरचना (लोकल इन्फ्रास्ट्रक्चर) देखील पुरेशी सक्षम असावी लागेल. या स्थानिक पायाभूत संरचनेमध्ये स्थानिक पाणीस्रोत व पाणीपुरवठ्याची साधने, ऊर्जास्रोत व ऊर्जापुरवठा व्यवस्था, विविध उपयोगांसाठीच्या विविध प्रकारच्या इमारती (उदा. प्रक्रिया उद्योग, साठवण यासाठी इमारती, विक्रीसाठी मंडई), वाहतुकीसाठी रस्ते या सान्या संरचनांचा (स्ट्रक्चर्स) अंतर्भाव करावा लागेल. या प्रकारची पायाभूत

संरचना निर्माण करताना स्थानिक जैवमालाचा, कारागीरांचा, व मजुरांचा प्राधान्याने वापर करण्याची दक्षता घ्यावी लागेल. त्यासाठी बाहेरून आयात केलेल्या वस्तू, यांत्रिक उपकरणे यांचा वापर कमी प्रमाणात, मोक्याच्या जागी, व तारतम्याने करावा लागेल.

१०) वंचितांच्या नव्या आर्थिक संस्था व नवे आर्थिक परस्पर-संबंध

या सान्या स्थानिक अर्थव्यवहारात समर्थपणे सामील होता यावे यासाठी समान आर्थिक हितसंबंध असणाऱ्या वंचितांच्या नव्या आर्थिक संस्था उभ्या कराव्या लागतील. सहकारी संस्था, स्वयंसेवी संस्था, पतपेढ्या, कंपन्या, किंवा इतर नावीन्यपूर्ण अंतरचना असणाऱ्या संस्थांच्या रूपाने त्या संस्थांची बांधणी करावी लागेल. समाजाच्या ह्या संस्थात्मक बळाला सध्या 'सोशल कॅपिटल' किंवा 'सामाजिक भांडवल' म्हणण्याचा प्रघात आहे. अशा प्रकारच्या आर्थिक संस्थांची बांधणी कशा पद्धतीने करावी याबद्दल आता बरेच लिहिले गेले आहे, व प्रत्यक्षात देखील (विशेषतः बचतगटांच्या संदर्भात) काम केले गेले आहे.

या संबन्धातील काही मुख्य सूत्रे सांगता येतील. उदाहरणार्थ, त्या संस्थेत उत्पादन करणाऱ्या, वितरण करणाऱ्या, सेवा देणाऱ्या लोकांना त्या संस्थेच्या निर्णयप्रक्रियेत व एकंदर कारभारामध्ये महत्त्वाचे स्थान असावे. तसेच त्यांच्या कामातून निर्माण होणाऱ्या वाढाव्यामध्ये (सरप्लसमध्ये) महत्त्वाचा वाटा असावा.

या नव्या संस्थांमध्ये भूमिहीनांच्या (स्वतःच्या हक्काचे पाणी वापरून व इतरांच्या मालकीच्या जमिनी भाड्याने घेऊन) जैवमालनिर्मिती करणाऱ्या सहकारी संस्था, वंचित वर्गातील स्त्रियांचे भाजीपाला उत्पादक गट, सरपण निर्मिती

करणान्या स्त्रियांच्या सोसायट्या, बरड जमीन 'पालकां'ची वृक्षलागवड कंपनी अशांसारख्या जैवमाल उत्पादनामध्ये भाग घेणान्या संस्था असतील. त्याचप्रमाणे भूमिहीनांना व स्थानिक कारागीरांना योग्य प्रशिक्षण देणे व त्यांच्या लाकूडप्रक्रिया सोसायटी, जैविक खत निर्मिती संघ यांसारख्या आर्थिक संस्था उभ्या करणेदेखील हितावह ठरेल. वंचित घटक अशा आर्थिक संस्थांच्या माध्यमातून स्थानिक गरजा पुरविण्यासाठी व स्थानिक पायाभूत संरचनेसाठी लागणारी उत्पादने बनविण्यामध्ये समर्थपणे भाग घेऊ शकतील.

याचा अर्थ वंचितांनी अथवा वंचितेतर गटांनी खाजगी उपक्रम चालवू नयेत असे नाही. मात्र त्या त्या भौगोलिक विभागातील महत्त्वाच्या व टंचाईच्या नैसर्गिक संसाधनांवर प्राधान्याचा हक्क (वापराचा किंवा मालकी) हा वंचितांच्या नियंत्रणाखालच्या आर्थिक संस्थांकडे असेल. प्रत्यक्ष कायदे व नियम करून अथवा वित्तपुरवठ्यातील अटींच्या अप्रत्यक्ष मार्गाने शासनयंत्रणा ही काळजी घेऊ शकेल.

या आर्थिक संस्थांची बांधणी करताना गावातल्या लोकसमूहातील परंपरागत संस्थांचा (गावकी, फड यासारख्या) उपयोग करता येईल का याची चाचपणी करावी लागेल. अर्थात हे करताना पर्यायी विकासाची उद्दिष्टे व समता, पर्यावरणरुनेह यांसारखी मूल्ये यांना कोठे धोका पोहोचणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागेल. त्याचबरोबर नव्या संस्था बांधताना जुन्या संस्थांबद्दल त्यांच्या सभासदांना विश्वास व बांधिलकी का वाटते याचा अभ्यास करावा लागेल. जुन्या संस्थांची सहज उपलब्धता (अॅक्सेसिबिलिटी), त्यांच्याकडून बंधनाच्या बदल्यात मिळणारा खात्रीचा आधार यासारखे महत्त्वाचे घटक नव्या संस्थांच्या बांधणीमध्ये येतील असे प्रयत्न करावे लागतील.

वंचितांच्या ह्या आर्थिक संस्थांची बांधणी केल्यावर या आर्थिक संस्था, स्थानिक स्तरावरचे इतर बलवान गट, व विविध प्रकारच्या सरकारी मालकीच्या संस्था ह्यांच्यामध्ये नव्या नव्या प्रकारचे आर्थिक परस्परसंबंध निर्माण करावे लागतील. या नव्या संबंदातून बलवान गटांना काही लाभ मिळाले तरी त्यांच्याकडून वंचितांवर अन्याय होणार नाही व वंचितांच्या संस्थांनाही पुरेसे लाभ मिळतील याची दक्षता घ्यावी लागेल. यासाठी सरकारी संस्थांच्या कायदेशीर अधिकारांचा तसेच आर्थिक व वित्तीय ताकदींचा खुबीने उपयोग करून घेता येईल. उदाहरणार्थ, वंचितांची लाकूडप्रक्रिया सोसायटी, गावातील जमीनमालकांची वृक्षलागवड सोसायटी, व सरकारी वित्तीय संस्था ह्यांच्यामध्ये त्रिपक्षी करार करता येतील. त्यानुसार जमीनमालकांना वनलागवडीसाठी वित्तीय मदत व कर्ज पुरवले जाताना त्यांचे लाकूड उत्पादन काही विशिष्ट (स्थिर) किमतीला वंचितांच्या लाकूडप्रक्रिया सोसायटीला देणे त्यांच्यावर बंधनकारक असेल. अशा नावीन्यपूर्ण आर्थिक परस्परसंबंधांचे दुसरे उदाहरण म्हणजे गावाला नवीन कालव्याने पाणीपुरवठा करताना गावातील उपजाऊ जमिनीपैकी काही टक्के जमीन दीर्घकाळाच्या करारानुसार वंचित स्त्रियांच्या भाजीपाला उत्पादन गटांना देण्याचे बंधन घालण्यात येईल.

अशा नव्या आर्थिक परस्परसंबंधांना बळ देण्यासाठी वंचितांच्या आर्थिक संस्थांना उपक्रम सुरू करण्यासाठी सवलतीच्या पण परवडणाऱ्या दराने वित्तपुरवठा करण्यासाठी खास वित्तीय व्यवस्थाही उभी करावी लागेल.

११) अनुरूप तंत्रज्ञानाचा विकास

स्थानिक जैवमाल वापरणारी अर्थव्यवस्था उभी करण्यासाठी लागणारे उद्योग उभारण्यासाठीचे तंत्रज्ञान हा

एक कळीचा मुद्दा आहे. पर्यायवाद्यांचा, आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाला विरोध असतो असे मानले जाते. खरेतर आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या निर्मितप्रक्रियेबद्दल, त्याच्या अंगभूत दोषांबद्दल, त्यांच्या निसर्ग, लोक, कामगार, ग्राहक यांच्यावर होणाऱ्या विपरीत परिणामांबद्दल पर्यायवाद्यांचे आक्षेप असतात. वंचितांच्या विकासासाठी विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे साहाय्य घ्यायला हवेच. खरेतर त्यासाठी समतावादी, पर्यावरणस्नेही असे 'अनुरूप विज्ञान व तंत्रज्ञान' निर्माण करायला हवे अशी बहुतेक पर्यायवाद्यांची धारणा असते. मात्र संक्रमणाच्या काळात आधुनिक तंत्रविज्ञानाचा तारतम्याने वापर करीत 'अनुरूप तंत्रज्ञानाकडे' (अॅप्रोप्रिएट टेक्नोलॉजी) वाटचाल सुरु करावी लागेल. हे सारे घडवून आणण्यासाठी समाजविघातक विज्ञान तंत्रज्ञानाचा मात्र ठामपणे विरोध करायला हवा. आधुनिक तंत्रज्ञानाचे आर्थिक फायदे नाकारताना होणारे सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणीय फायदे मांडावे लागतील. या साऱ्यांची पर्यायवाद्यांना कल्पना असते.

अनुरूप तंत्रज्ञान निर्माण करण्यासाठीच्या आजवरच्या प्रयत्नांचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या अपयशाची कारणे लक्षात येतील. तंत्रज्ञान 'अनुरूप' करताना त्यामध्ये सुलभता, स्वस्ताई, स्वावलंबन आणण्याच्या प्रयत्नात तंत्रज्ञानाच्या कार्यक्षमतेसारख्या इतर आवश्यक गुणांकडे दुर्लक्ष झाल्याने त्यांचा लोकांकडून स्वीकार व समाजामध्ये प्रसार होण्यात अडचणी आल्या. त्यामुळे कार्यक्षमता, उत्पादनक्षमता, उत्पादनांची विश्वासार्हता याबाबत तडजोड न करता स्थानिक जैवमाल, स्थानिक ऊर्जासाधने व स्थानिक मजूर, कारागीर यांचा वापर करणारे अनुरूप तंत्रज्ञान निर्माण करावे लागेल. हे एक मोठे आव्हान आहे.

जागतिकीकरण व खाजगीकरणाच्या आजच्या युगात शहरी-औद्योगिक व्यवस्थेतून असे वंचितांच्या गरजांना व पर्यायी विकासाला अनुरूप तंत्रज्ञान निर्माण होणार नाही हे लक्षात घेतल्यास असे तंत्रज्ञान निर्माण करण्यासाठी खास धोरणात्मक उपाय करावे लागतील हे स्पष्ट होते.

१२) प्रबोधनातून सांस्कृतिक व सामाजिक परिवर्तन

सदर दस्तावेजामध्ये विकासपर्यायांच्या आर्थिक बाजूकडे जास्त भर दिला गेला आहे हे उघड दिसते आहे. हे अनेक कारणांनी घडले आहे. मात्र त्याचा अर्थ विकासपर्यायांच्या उभारणीमध्ये आर्थिकेतर घटकांचे महत्त्व दुय्यम आहे असा अजिबात नाही. रूढ विकासाच्या मांडणीत आर्थिक अंगाला प्रभावी किंवा केंद्रीय स्थान दिले गेले आहे. आजवर विकासाच्या केंद्रस्थानी आर्थिक वाढीचा मुद्दाच राहिला आहे. मात्र रूढ व्यवस्थेत सामाजिक-सांस्कृतिक बाजूकडे दुर्लक्ष केले जाते असा याचा अर्थ नाही. आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी अनुकूल सामाजिक सांस्कृतिक रचना असाव्या लागतील ह्याचे भान रूढ व्यवस्थेला असते. त्यातूनच ज्याला संस्कृतीचे व्यापारीकरण किंवा सांस्कृतिक एकारलेपण म्हणतात त्या प्रक्रिया घडतात.

विकासाचे पर्याय शोधण्यामध्ये जीवनाच्या सर्व अंगांमध्ये मूलभूत असे परिवर्तन घडणे अभिप्रेत आहे. हे घडवून आणण्यामध्ये सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनाचा मोठा भाग असेल. समतावादी व पर्यावरणस्नेही उत्पादनव्यवस्थेची गरज म्हणून समतावादी, पर्यावरणस्नेही असा जगाकडे बघण्याचा दृष्टिकोण (वर्ल्ड-व्ह्यू) वरून मुखवट्यासारखा किंवा बुरख्यासारखा धारण करता येणार नाही. समाजातील सर्वच घटकांचा जगाकडे बघण्याचा समतावादी, पर्यावरणस्नेही असा दृष्टिकोन जोपर्यंत बनत नाही तोपर्यंत

खरेतर विकासाचे पर्याय व्यापक प्रमाणात व टिकाऊ रीतीने प्रत्यक्षात येणार नाहीत.

कोणताही वैश्विक दृष्टिकोन संस्कृतीच्या माध्यमातूनच समाजमनात शिरतो व भिनतो. तेव्हा समाजाच्या सध्याच्या वैश्विक दृष्टिकोनात परिवर्तन घडवून तेथे समतावादी पर्यावरणस्नेही असा वैश्विक दृष्टिकोन विकसित करायचा असेल तर सांस्कृतिक परिवर्तन घडणे अनिवार्य आहे. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर सामान्य माणसामध्ये 'चांगल्याचा' विचार विज्ञान, तंत्रज्ञान, वा आर्थिक प्रेरणेतून येणार नाही तर तो संस्कृतीच्या माध्यमातून येईल व त्यासाठी सांस्कृतिक अंगांचेही डोळस जतन व संवर्धन करावे लागले. संस्कृतीमधील हे परिवर्तन प्रबोधन व प्रसंगी संघर्षाच्या माध्यमातूनच घडून येईल. या सांस्कृतिक प्रबोधनाच्या प्रयत्नांमध्ये शिक्षण, कला, साहित्य यांचा वाटा मोठा राहिल, हे वेगळे सांगायला नकोच.

भाग ४ : व्यूहनीतीसंबंधातील काही प्रश्न

पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीसंबंधातील ही सारी मांडणी झाल्यावर काही महत्त्वाचे प्रश्न वाचकांच्या मनामध्ये उभे राहतील. त्यांची उत्तरे दिल्याशिवाय ही मांडणी पूर्ण होणार नाही. अशा पाच प्रातिनिधिक प्रश्नांचे विवेचन ह्या भागात केले आहे.

नव्या जातीव्यवस्थेचा धोका

या दस्तावेजातील मांडणीमध्ये जैवमालआधारित स्थानिक अर्थव्यवस्थेचे जे प्रतिमान मांडले आहे. त्यामध्ये व्यवसायांचे मुख्यतः तीन प्रकार दिसतात. पहिला प्रकार म्हणजे जमीन व पाणी यांचा वापर करून जैवमाल उत्पादन करण्याशी संबंधित व्यवसाय. दुसरा प्रकार त्या जैवमाल उत्पादनासाठी आवश्यक ती आदाने व सेवा पुरवण्यासंबंधी

व्यवसाय. तिसरा प्रकार म्हणजे जैवमालावर प्रक्रिया करणारे व त्यासंबंधातील सेवा पुरवणारे व्यवसाय. व्यवसायांचे हे वर्गीकरण काहीसे पूर्वीच्या जातीव्यवस्थेप्रमाणे आहे. त्यामुळे नव्या पर्यायी व्यवस्थेमध्येही जातीव्यवस्था (काहीशी बदललेल्या स्वरूपात) टिकून राहिल अशी भीती व्यक्त केली जाते.

प्रथम हे लक्षात घेतले पाहिजे की जुन्या जातिआधारित आर्थिक व्यवस्थेशी पर्यायी व्यवस्थेचे असलेले हे साम्य पर्यायी व्यवस्थेतील जैवमालाच्या केंद्रीय स्थानामुळे आलेले आहे. मात्र हे साम्य ढोबळ आहे असेच म्हणावे लागेल. यातून नवीन जातिव्यवस्था निर्माण होणार नाही असे खात्रीने म्हणता येईल. यामागे दोन मुख्य कारणे आहेत. प्रथम म्हणजे जातिआधारित व्यवस्थेमध्ये असणारे 'जन्मानुसार व्यवसायनिश्चितीचे' तत्त्व नव्या व्यवस्थेमध्ये लागू नसेल. सर्वच कुटुंबातील मुलांना (मुलींसकट) पुरेशा शिक्षणाची संधी असल्याने आधीच्या पिढीचे/कुटुंबाचे व्यवसाय पुढे चालवण्याची गरज पुढच्या पिढीला जाणवणार नाही. (अर्थात पर्यायी व्यवस्थेत शिक्षणाचे स्वरूपही बदलले असेल. विविध व्यवसाय करण्यासाठी आवश्यक त्या क्षमता वंचित कुटुंबातील मुलांमध्येही निर्माण होतील यासाठी आवश्यक ते घटक या नव्या शिक्षणव्यवस्थेमध्ये अंतर्भूत असतील हे येथे गृहीत धरले आहे.) ज्याची आवड आहे, जेथे संधी आहे, अशा व्यवसायात शिरण्यासाठी आवश्यक ते व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळण्याची व्यवस्थाही वेगळी असेल व त्यातील प्रवेश जातिनिरपेक्ष असेल.

दुसरे कारण म्हणजे नव्या व्यवस्थेमध्ये उतरंडीची रचना नसेल. पूर्वीच्या जातिआधारित व्यवस्थेमध्ये व्यवसायाची श्रेष्ठत्वाकडून कनिष्ठत्वाकडे जाणारी एक उतरंड होती. त्या

उतरंडीमध्ये जसेजसे वरून खाली जावे तसतसे आर्थिक शोषणाची तीव्रता वाढत जात असे व कामातील त्रास, घाण ही वाढत जात असे. परिणामी, उतरंडीमध्ये जसेजसे खाली जावे तसा आर्थिक स्तराबरोबरच सामाजिक दर्जाही खालावत जात असे. पर्यायी व्यवस्थेमध्ये वर उल्लेखलेल्या तीन प्रकारच्या व्यवसायांमध्ये कोणत्याही प्रकारच्या उतरंडीचे नातेसंबंध (हायरारकि अल रिलेशनशिप) असणार नाहीत. (उदाहरणार्थ, भाड्याने जमीन घेऊन वृक्षलागवड करणारे, त्यांना जैविक खताचा पुरवठा करणारे, व ते लाकूड घेऊन त्यावर प्रक्रिया करणारे ह्यांच्यातील परस्परसंबंध उतरंडीचे नसतील. त्यामध्ये व्यवसायाच्या आकारानुसार म्हणजेच आर्थिक शक्तीनुसार येणारी उच्चनीचता काही प्रमाणात असेल. मात्र ह्या प्रकारची आर्थिक विषमतादेखील कमीतकमी असावी यासाठी डोळसपणे प्रयत्न केले जातील.) त्यातील कोणत्याही व्यवसायातील कामामधील घाण व त्रास याची तीव्रता यांत्रिकीकरणाच्या साहाय्याने शक्य तेवढी कमी केली जाईल. जेथे त्रास, घाण जास्त असेल त्या कामाला जास्तीचा आर्थिक मोबदलाही दिला जाईल व त्या कामाची जबाबदारी फिरती ठेवून त्यामधील विटाळाची भावना ('स्टिग्मा') नाहीसा करण्याचा प्रयत्न केला जाईल. कोणत्याही व्यवसायातील लोक स्वतःच्या अथवा दुसऱ्या व्यवसायातील लोकांचे आर्थिक शोषण करणार नाहीत अशा तऱ्हेने नव्या संस्थांची व आर्थिक परस्परसंबंधांची बांधणी केली जाईल. या सान्या प्रयत्नानंतरही विशेषतः संक्रमणकाळात व्यवसाय व कामांमधली (विशेषतः आर्थिक शक्तीबाबतची) उच्चनीचता पूर्णपणे नष्ट होणार नाही हे मान्य करावे लागेल. मात्र, त्या श्रेष्ठ-कनिष्ठ व्यवसायातील प्रवेश याआधी म्हटल्याप्रमाणे जन्माधारित नसेल.

तेव्हा, पर्यायी व्यवस्थेमधील व्यवसायांचे वर्गीकरण जुन्या शेतीआधारित व्यवस्थेतील व्यवसायप्रकाराशी साम्य असणारे असतील. मात्र तरीही वरील दोन कारणामुळे त्यातून नवीन जातिव्यवस्था निर्माण होणार नाही असे खात्रीने म्हणता येईल.

जातिआधारित व्यवसायांतून सुटका

पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची उभारणी करताना जातिआधारित पारंपरिक व्यवसाय मोडून त्याजागी नव्या प्रकारच्या व्यवसायांची रचना केली जाईल. मात्र हे स्थित्यंतर घडून येताना जातिआधारित व्यवसाय मोडल्यास वंचितघटक अधिकच दुर्बल होतील अशी भीती व्यक्त केली जाते. त्याऐवजी त्या त्या जातीतील लोकांना त्यांच्या त्यांच्या व्यवसायाचे नवीन तंत्रज्ञान व इतर सुधारित आदाने देऊन त्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्याचा मार्गही सुचवला जातो. मात्र अशा प्रयत्नांमध्ये पूर्वीची जातीव्यवस्था अधिकच बळकट होते, असाही त्यावर आक्षेप घेतला जातो. हा एकप्रकारचा पेच असल्याचे काहींचे म्हणणे असते.

खरेतर हे एक स्थित्यंतर आहे व त्यातील संक्रमणाचे व्यवस्थापन संवेदनशील रीतीने व योग्य नियोजनाद्वारे केल्यास त्यातील समस्यांचे निराकरण करता येईल. म्हणजेच जातिआधारित व्यवसायातून बाहेर पडण्याचा फटका त्या त्या कुटुंबांच्या उपजीविकांना बसणार नाही याची विशेष काळजी घेतल्यास हे स्थित्यंतर व्यवस्थितपणे पार पाडता येईल व वर उल्लेखलेला पेचही सोडवता येईल असे वाटते. यासाठी विविध उपाययोजना करता येतील. उदाहरणार्थ, जातीच्या व्यवसायात अडकलेल्या तरुणांना इतर व्यवसायासाठी उपयुक्त ठरेल असे 'व्यावसायिक' प्रशिक्षण द्यावे लागेल. त्यांचे प्रशिक्षण व नव्या व्यवसायात पुनर्वसन

होण्याच्या काळात त्यांच्या कुटुंबाला उपजीविकेचे योग्य ते आधार पुरवावे लागतील.

संक्रमणकाळातील प्रस्थापित व्यवस्था

पर्यायी विकासाकडे जातानाच्या संक्रमणकाळातील परिवर्तनाची व्यूहनीती काय असावी हे आपण याआधी पाहिले. ह्या परिवर्तनाच्या काळात प्रस्थापित शहरी औद्योगिक व्यवस्थेकडे कसे पाहिले जाईल? असाही प्रश्न उपस्थित केला जातो. संक्रमणकाळात वंचितांना उपजीविका सुरक्षितता देण्यासाठी जैवमालाधारित पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची उभारणी करणे हे प्राधान्याचे काम असेल. मात्र ते काम शक्य होण्यासाठी प्रस्थापित व्यवस्थेने आपल्या कामकाजात बदल करणे आवश्यक ठरेल. उदाहरणार्थ, प्रस्थापित व्यवस्थेकडून सध्या ज्याप्रकारे व ज्याप्रमाणात ग्रामीण भागातील नैसर्गिक संसाधनांचे हरण होते ते संक्रमणकाळात कमी करावे लागेल. प्रस्थापित व्यवस्थेवर त्यासाठी अर्थातच राजकीय दबाव आणावा लागेल. परिवर्तनासाठीच्या राजकारणापुढचे हे एक मोठे आव्हान असेल. अर्थात पर्यायी विकासाच्या वाटचालीमध्ये विविध टप्प्यांवरून जाताना प्रस्थापित व्यवस्थेमध्ये टप्प्याटप्प्याने परिवर्तन घडवावे लागेल. त्याची सुरुवात अशाप्रकारे संक्रमणकाळात होईल.

पहिल्या संक्रमणटप्प्यानंतर?

पहिला संक्रमणटप्पा गाठताना वंचिताना उपजीविका सुरक्षितता देणे हे एकमेव उद्दिष्ट असेल. त्यासाठी आवश्यक त्या वस्तू व सेवा जैवमालाधारित अर्थव्यवस्थेमधून (व काही अंशाने परिवर्तन होण्याची सुरुवात झालेल्या प्रस्थापित व्यवस्थेकडून) मिळतील. मात्र उपजीविका सुरक्षिततेचे उद्दिष्ट साध्य झाल्यानंतर राहणीमानामध्ये संपन्नता

येण्यासाठी आवश्यक त्या साऱ्या वस्तू जैवमालाधारित अर्थव्यवस्थेमधून उत्पादित करता येतील का असा प्रश्नही केला जातो. या प्रश्नाचे अंतिम उत्तर या टप्प्यावर देणे कठीण आहे. मात्र असे म्हणता येईल की याबाबतीत अनेक गोष्टी घडतील. उदाहरणार्थ, प्रथम म्हणजे संपन्नतेच्या कल्पना व त्यासाठीच्या गरजा ह्यांचे स्वरूप बदलेल, दुसरे म्हणजे त्यासाठीच्या अनेक वस्तूंचे उत्पादन प्रामुख्याने जैवमाल व पुनरुज्जीवनक्षम ऊर्जासाधने वापरून करता येईल, व तिसरे म्हणजे समता व पर्यावरणस्नेहाच्या तत्वाशी इमान राखणाऱ्या अशा जैवमालाव्यतिरिक्त इतर पदार्थ वापरणाऱ्या उत्पादन पद्धती विकसित करता येतील.

टप्प्याटप्प्याचे परिवर्तन 'पर्यायी' कसे?

या दस्तावेजामध्ये सुचवलेल्या प्रतिमानातून प्रस्थापित व्यवस्थेच्या पोटात राहून वंचितांना उपजीविका सुरक्षितता देणे एवढाच प्रयत्न आहे. मग अशा प्रतिमानाला पर्यायी का म्हणावे असाही एक प्रश्न उपस्थित केला गेला. ह्या दस्तावेजामध्ये मांडलेली व्यूहनीती ही परिवर्तनाच्या मार्गातील पहिल्या संक्रमणटप्प्यावर पोहोचण्यासाठीची व्यूहनीती आहे. त्या पहिल्या टप्प्यावर पोहोचल्यावर वंचित समाजघटकांचे मिधेपण व असहाय्यता नष्ट होईल. संपूर्ण व मूलगामी परिवर्तनासाठी जोरदार प्रयत्न करण्यासाठी आवश्यक ते आर्थिक, राजकीय बळ, मानसिक उस्तंत, आणि राजकीय समज मिळवणे त्यांना शक्य होईल असे वाटते. या साऱ्या आधारांवर सर्वांगीण व मूलभूत परिवर्तनाच्या मार्गावर संपूर्ण समाजाची वाटचाल सध्याच्या वंचित गटांच्या पुढाकाराने चालू राहिल अशी अपेक्षा आहे. त्याअर्थाने ह्या दस्तावेजातील व्यूहनीतीला 'पर्यायी' असे विशेषण जोडले आहे.

एका अर्थाने हा मार्ग क्रांतीचा नाही व टप्प्याटप्प्याने करावयाच्या परिवर्तनाचा आहे. पारंपारिक क्रांतीची संभाव्यता सद्यःपरिस्थितीत धूसर झालेली असताना ह्या टप्प्याटप्प्याच्या मार्गाचा अवलंब करणे गरजेचे ठरते. मात्र टप्प्याटप्प्याने करावयाच्या परिवर्तनामध्ये एक मोठा धोका असतो. ह्या मार्गाने जावयाचा प्रयत्न करणाऱ्यांमधली परिवर्तनाची आच किंवा धार प्रस्थापित व्यवस्था बोथट करून टाकते. त्यांच्या प्रयत्नातून जे छोटे परिवर्तन घडलेले असते ते प्रस्थापित व्यवस्था 'कॉ-ऑप्ट' करून घेते व अशाप्रकारे त्यांचा परिवर्तनाच्या दिशेने होणारा प्रवास खुंटतो. असे होऊ नये म्हणून टप्प्याटप्प्याच्या परिवर्तनाची व्यूहनीती मांडताना त्यातून हा प्रवास खुंटणार नाही, उलट प्रत्येक टप्प्याच्या परिवर्तनानंतर पुढच्या टप्प्यावर जाण्याची प्रेरणा व शक्ती त्यातून उमलून येईल अशी काळजी घेणे आवश्यक असते. वंचितांना उपजीविका सुरक्षितता मिळाल्यावर पुढील टप्प्यावर जाण्याच्या त्यांच्या मनातील प्रेरणांमधून मूलभूत परिवर्तनाच्या दिशेने होणारा हा प्रवास चालू राहिल असे वाटते.

याबाबतीत असे निरीक्षण नोंदवले जाते की वंचित घटकांची परिस्थिती जोपर्यंत बिकट असते तोपर्यंत त्यांच्या मनात परिवर्तनाची आच तीव्र असते. ती परिस्थिती बदलून थोड्या प्रमाणात स्थिरता मिळाली की प्रस्थापित व्यवस्थेमध्येच आपल्याला वर कसे सरकता येईल याचाच विचार त्यांच्या मनात प्रबळ होतो. व त्यांच्या मनातील परिवर्तनाची आच विझून जाते. मात्र ह्या दस्तावेजातील प्रतिमानामधील जैवमालाधारित अर्थव्यवस्था निर्माण

करण्यासाठी वंचिताना प्रस्थापित व्यवस्थेशी संघर्ष करावा लागेल. त्या संघर्षामधून या प्रस्थापित व्यवस्थेत आपल्याला स्थान मिळणार नाही ह्याबाबत त्यांच्या मनात अधिकच स्पष्टता येईल; व समतावादी, पर्यावरणस्नेही अशी पर्यायी व्यवस्था उभी केल्याशिवाय आपल्याला गत्यंतर नाही हे देखील त्यांच्या लक्षात येईल.

अशाप्रकारे, एकाबाजूने पर्यायी व्यवस्थेच्या अपरिहार्यतेची जाणीव वंचितांच्या मनात स्पष्ट होईल. दुसऱ्या बाजूने परिवर्तनाच्या वाटेवर पुढची धडक मारण्यासाठी आवश्यक ते बळ व उर्जा त्यांना मिळू लागेल. ह्या दोन घटकांमुळे परिवर्तनाच्या वाटेवरचा साऱ्या समाजाचा प्रवास सध्या वंचित असणाऱ्या घटकांच्या पुढाकाराने चालूच राहिल अशी अपेक्षा करण्यास जागा आहे.

तिसऱ्या भागातील व्यूहनीतीच्या मांडणीतून पर्यायी विकास प्रतिमानाच्या प्रत्यक्षातील चित्राबाबत काही प्रमाणात स्पष्टता वाचकांच्या मनात येईल. अर्थात त्यानंतरही अनेक प्रश्न वाचकांच्या मनात राहतीलच. अशाच काही प्रश्नांची चर्चा चौथ्या भागात केली आहे. मात्र त्या प्रयत्नानंतरही या विषयाची चर्चा पुढे चालूच राहिल हे नक्की.

समारोप

पर्यायी विकासनीती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी काय करावे लागेल याची कल्पना वाचकांना येण्यासाठी व्यूहनीतीमधील सूत्रांवरील विवेचन उपयुक्त ठरेल असे वाटते. पर्यायी विकास प्रत्यक्षात आणताना या सूत्रानुसार प्रकल्प, कार्यक्रम व योजनांची आखणी करावी लागेल.

प्रकरण ५ : पर्यायी विकासाचे राजकारण व कृती-कार्यक्रम

या आधीच्या प्रकरणात विशद केलेल्या व्यूहनीतीच्या आधारे पर्यायी विकासाचे प्रकल्प, योजना, कार्यक्रम तयार करता येतील. पर्यायी विकास प्रतिमान या प्रकल्प व योजनांच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात येईल. मात्र पर्यायी विकास प्रत्यक्ष व्यवहारात आणताना सर्वात महत्त्वाचा संदर्भ असेल राजकारणाचा. ह्या प्रकरणात या महत्त्वाच्या संदर्भाचा विचार आपण अत्यंत थोडक्यात करणार आहोत.

ह्या प्रकरणाच्या पहिल्या भागात पर्यायी विकासाच्या राजकारणात महत्त्वाचे स्थान असणाऱ्या राज्यसंस्थेच्या (द स्टेट) भूमिकेची चर्चा केली आहे. दुसऱ्या भागात विकासाला अभिप्रेत असणारे परिवर्तन घडवण्याची प्रक्रिया कोणती असेल? त्यात आघाडीची किंवा प्रवर्तकाची भूमिका कोणता समाजघटक निभावू शकेल? ह्याबद्दल थोडक्यात विवेचन केले आहे.

ह्या परिवर्तनामध्ये विविध परिवर्तनवादी चळवळी व जनसंघटना ह्यांचा वाटा मोठा असणार आहे. पर्यायी विकासामध्ये अभिप्रेत असणारे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी त्यांच्या कामाची दिशा कोणती असावी ह्याचे विवेचन तिसऱ्या भागात केले आहे. प्रकरणाच्या शेवटच्या

भागात परिवर्तनवादी चळवळीतील कार्यकर्त्यांनी व संघटनांनी प्रत्यक्षात कोणते उपक्रम करावेत, यासाठीच्या कृतीकार्यक्रमाच्या (अॅक्शन-प्लॅन) पायऱ्या कोणत्या असाव्यात, याची मांडणी केली आहे. ह्या प्रकरणातील विवेचनालादेखील कार्यकर्ते व अभ्यासकांच्या मुलाखतींचा मुख्य आधार आहे.

भाग १ : राज्यसंस्थेची बदलती भूमिका

पर्यायी विकासाच्या व्यूहनीतीबाबत विचार करताना राज्यसंस्थेची भूमिका महत्त्वाची ठरेल. काही अभ्यासक आणि कार्यकर्त्यांच्या मते त्यासाठी राज्यसंस्थेचे वर्गीय स्वरूप समजावून घेण्याची गरज आहे. राज्यसंस्थेचे स्वरूप एकजिनसी नसते. त्यात अनेक अंतर्विरोध असतात. पर्यायी विकासाच्या यशस्वितेसाठी ते अंतर्विरोध समजून घेऊन त्यामधील अवकाश शोधण्याची गरज आहे.

राज्यसंस्थेची कल्याणकारी भूमिका कमी कमी होत जाते आहे. ह्या कल्याणकारी भूमिकेमुळे वंचित वर्गाला मोठा दिलासा मिळत असे. (उदा. दुर्बल घटकांसाठी विविध प्रकारच्या सवलती देणे. आरोग्य, शिक्षण, यामध्ये सवलत, स्वस्त धान्य योजना इ.) आता त्याला मोठा धक्का बसून

‘ज्याला जे परवडते त्याने ते विकत घ्यावे’ अशी भूमिका राज्यसंस्थेला घ्यावी लागेल अशी मांडणी व व्यवहार केला जात आहे. ‘सर्वांना सर्व सुविधा पुरविणे’ ही आपली जबाबदारी नसल्याचे सूचित करायला सरकारने सुरुवात केली आहे. असे म्हटले जाते की, राज्यसंस्था जेव्हा आपला तथाकथित कल्याणकारी कार्यक्रम राबवीत होती, तेव्हाही त्यातील अनेक विसंगती आणि त्यात शिरलेल्या विकृती यामुळे दुर्बल घटकांना त्याचा खऱ्या अर्थाने लाभ होतच नव्हता. पण निदान राज्यसंस्थेची अधिकृत भूमिका तरी कल्याणकारी असल्याने चळवळी, जनसंघटना आणि पर्यायाने लोक यांच्या हाती राज्यसंस्थेला जाब विचारण्यासाठी, मागण्या करण्यासाठी एक साधन होते. आता राज्यसंस्थेने आपला कल्याणकारी मुखवटा उतरवून ठेवला आणि दुर्बल समाजघटकांप्रती असणारी बांधिलकी उघडपणे नाकारली तर हे साधनही चळवळींच्या हाती राहणार नाही. अशा परिस्थितीत राज्यसंस्थेची दमनकारी भूमिका नाकारायची मात्र, कल्याणकारी क्षेत्रात राज्यसंस्थेच्या हस्तक्षेपाची भूमिका पुढे रेटण्यासाठी प्रयत्न करायचा अशी भूमिका चळवळींना घ्यावी लागेल.

कल्याणकारी क्षेत्रातील राज्यसंस्थेच्या भूमिकेपेक्षाही कारभाराच्या क्षेत्रातील (governance) तिच्या भूमिकेत पडत असलेला फरक अधिक चिंताग्रस्त करणारा आहे असे म्हणता येईल. या भूमिकेच्या माध्यमातून राज्यसंस्था देशातील सर्वसाधारण आर्थिक व विशेषतः शेती, उद्योग, व्यापार ह्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांवर नियंत्रण ठेवत असे किंवा त्याचे नियमन करत असे. राज्यसंस्थेच्या ह्या भूमिकेचा आधार घेऊन चळवळींना राज्यसंस्थेद्वारे या क्षेत्रांवर दबाव टाकणे अनेकदा शक्य होत असे. उजाखा धोरणे राबवण्यास

सुरुवात झाल्यानंतर विश्व बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्थांच्या दबावामुळे देशाच्या कारभारप्रक्रियेत बाह्य हस्तक्षेप होण्यास सुरुवात झाली आहे. त्याचप्रमाणे राज्यसंस्थेच्या कारभारविषयक भूमिकेवर गदा येण्यास सुरुवात झाली आहे. त्यासाठी कारभारातील (विशेषतः आर्थिक क्षेत्रातील) राज्यसंस्थेच्या आजवरच्या अपयशाचा दाखला दिला जातो. विविध क्षेत्रांमध्ये नियमन करणाऱ्या वेगळ्या, स्वायत्त संस्था स्थापल्या जाणे हा या प्रक्रियेचा एक भाग मानता येईल.

राज्यसंस्था व तिच्या मालकीच्या आर्थिक संस्थांच्या अपयशावर सुचवण्यात येणाऱ्या दोन उपायांचे विवेचन याआधी केले आहे. त्यानुसार राज्यसंस्थेच्या कारभाराच्या प्रक्रियेत एका बाजूने माहिती-संवाद-तंत्रज्ञान याचा वापर आणि दुसऱ्या बाजूने पारदर्शकता-उत्तरदायित्व आणि लोकसहभाग यांचा वापर केला तर राज्यसंस्था कार्यक्षम बनण्याबरोबरच हितसंबंधी गटांच्या त्यावरील प्रभावाला आव्हान देणे शक्य होईल अशीही मांडणी केली जाते.

भाग २ : परिवर्तनाची प्रक्रिया आणि प्रवर्तक

पर्यायी विकासाच्या आर्थिक, सामाजिक-सांस्कृतिक मांडणीचे मोठ्या प्रमाणावर राजकीयीकरण झाल्याशिवाय या दिशेने बदलाची प्रक्रिया सुरु होणार नाही. कोणत्याही प्रकारच्या बदलासाठी प्रस्थापित सत्ता संबंधात बदल घडवणे आवश्यक असते. लोकशाही समाजव्यवस्थेत अशा प्रकारच्या हस्तक्षेपासाठी लोकांची ताकद त्या बदलामागे उभे राहणे गरजेचे असते. यादृष्टीने पर्यायी विकास घडवण्यासाठीच्या राजकारणाचा विचार करताना त्या बदलाची प्रक्रिया कशी असेल? त्यामध्ये प्रमुख भूमिका बजावू शकतील असे समाजघटक कोणते? जनसंघटना, विविध राजकीय पक्ष

यांची भूमिका कोणती? या सर्व प्रश्नांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. जागतिकीकरणामुळे तर या सर्वच प्रश्नांचे स्वरूप पूर्वीपेक्षा जास्त गुंतागुंतीचे झाले आहे.

परिवर्तनाची प्रक्रिया

या सर्व पार्श्वभूमीवर ह्या परिवर्तनाची प्रक्रिया नेमकी कशी असेल किंवा असावी याविषयी अनेकदा मांडणी केली जाते. कार्यकर्ते आणि अभ्यासक यांच्या मते, केवळ वंचितांमध्ये नव्हे तर सर्वसामान्य लोकांमध्येही आज अपेक्षाभंगाची भावना मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये विविध प्रश्नांवर सक्रिय होण्याची इच्छा दिसून येत नाही. 'आहे ते बदलता येणार नाही' ही वंचितांमधील पराभूत मनोवृत्ती बदलून त्याऐवजी 'या व्यवस्थेत आम्हाला सुख मिळण्याची शक्यता नाही, त्याकरता नवीन समाजच हवा' ही जाणीव निर्माण करण्याची आज गरज आहे. मात्र गरिबी व अवलंबित्वाच्या दुष्ट चक्रातून वंचित घटक बाहेर पडल्याशिवाय या परिस्थितीत बदल घडणे शक्य नाही. अवलंबित्व व गरिबीच्या दुष्टचक्रामधून वंचितांची सुटका करावयाची असेल तर विकासपर्यायाकडे वळावे लागेल. पर्यायी विकासाची आर्थिक मांडणी वंचितांपर्यंत पोचवायची असेल तर त्याचे रूपांतर वंचितांना आपल्या वाटतील अशा ठोस मागण्यांत करता आले तर या दृष्टीने पाऊल पुढे पडेल. यासाठी संघटना, आंदोलन, संघर्ष, प्रबोधन अशा विविध मार्गांनी या प्रश्नाला भिडणे आवश्यक आहे.

या प्रक्रियेची सुरुवात करण्यासाठी विकासाच्या पर्यायांवर देशभरात मोठ्या प्रमाणावर संवाद सुरू होणे आवश्यक आहे. लोक, कार्यकर्ते, अभ्यासक या सर्वांना त्यात सामील करून घेऊन चर्चा, विश्लेषण यांद्वारे या विषयावर सखोल विचार-विनिमयाची प्रक्रिया घडवण्याची गरज आहे.

परिवर्तनाचे प्रवर्तक कोण?

बदलाच्या या प्रक्रियेत जे समाजघटक (उदा. औद्योगिक कामगार व त्यांच्या संघटना) आघाडीवर असतील असे पूर्वी गृहीत धरत जात असे ते घटक ती क्षमता आता हरवून बसले आहेत. बदलत्या परिस्थितीमुळे वंचित समाजातील अर्धशिक्षित बेकारांचा वर्ग हा आज समाजातील सर्वात मोठा वर्ग बनला आहे. असे म्हटले जाते की दलित, ओबीसी, आदिवासी संघटनांचे नेतृत्व त्या-त्या समाजातील नोकरदार अभिजन वर्गाकडे गेले असून त्यांना खऱ्याखऱ्या आर्थिक व सामाजिक परिवर्तनात फारसा रस नाही. मात्र उरलेल्या वंचित जनतेत प्रचंड अस्वस्थता असून तेथे मूलभूत बदल घडवू इच्छिणाऱ्या समतावादी राजकीय हस्तक्षेपाची गरज आहे. बदलाच्या या प्रक्रियेत स्त्रिया, दलित, आदिवासी, तरुण यांनी एकत्र येऊन त्यांच्या हाती त्या प्रक्रियेतला पुढाकार घेण्याची गरज आहे असेही मत काही कार्यकर्ते मांडतात.

परिवर्तनाचा विचार करताना सर्वच राजकीय पक्षांबाबत आज निराशाजनक परिस्थिती आहे. यामध्ये पुरोगामी पक्षांचाही अपवाद करण्यासारखी परिस्थिती नाही असे मतही मांडले जाते. प्रस्थापित चौकटीतील कोणतेही पक्ष पर्यायी विकासाचे राजकारण करण्यात भाग घेणार नाहीत. पुरोगामी पक्षांचेदेखील प्रस्थापित व्यवस्थेत हितसंबंध तयार झाले असून त्यांच्याकडून बदलाची अपेक्षा करता येत नाही असे म्हटले जाते. चळवळींशी पक्षांचा असलेला जैव संबंध संपला असून राजकीय सत्तेत वाटा मिळवणे ही सर्वच राजकीय पक्षांची प्राथमिकता बनली आहे असे अनेक कार्यकर्ते व अभ्यासकांना वाटते.

जोपर्यंत लोकांची मोठी चळवळ विकासाच्या पर्यायी मांडणीमागे उभी राहत नाही तोपर्यंत हे प्रस्थापित राजकीय

पक्ष त्याकडे लक्ष देणार नाहीत. त्यामुळे आज राजकारणाची पुनर्घडण करणे आवश्यक बनले असून त्यासाठी नवीन प्रकारच्या राजकीय पक्षांची बांधणी गरजेची आहे असा विचार काही जणांकडून मांडला जातो.

भाग ३ : जनसंघटना व चळवळी: पुढील दिशा

ज्या जनसंघटना व चळवळी आज लोकांचे विविध प्रश्न घेऊन लढत आहेत त्यांचे संघर्ष अधिक परिणामकारक होण्यासाठी त्यांनी आपली उद्दिष्टे, कार्यक्रम यांचा आढावा घेऊन नवीन परिस्थितीनुसार व्यूहनीतीत बदल घडवणे आवश्यक आहे असा विचार अनेक अभ्यासक-कार्यकर्ते यांनी मांडला. या चळवळी व जनसंघटनांबाबतचे त्यांनी उपस्थित केलेले काही पेच/अडचणी/प्रश्न/सूचना पुढीलप्रमाणे मांडता येतील :

- अनेकदा जनसंघटनांच्या बाबतीत लोकांचे रोजच्या जगण्यातले प्रश्न हे व्यापक राजकीय विचार पुढे नेण्याचे साधन न बनता ते सुटे सुटे प्रश्न सोडवणे हेच त्यांचे अंतिम उद्दिष्ट बनते. त्यामुळे त्या प्रश्नांचे, मुद्द्यांचे राजकीयीकरण होत नाही. सत्तेची विविध पातळ्यांवरील गुंतागुंत जनसंघटनांच्या समोर फारशा स्पष्टपणे येत नाही. परिणामी, सत्तेची गुंतागुंत पुढे लोकांपर्यंत पोहोचवणे देखील अवघड बनते.
- विकासाचे प्रश्न हे प्रस्थापित राजकीय पक्षांनी गाभ्याचे मुद्दे बनवावेत याकरता जनसंघटनांनी केलेल्या प्रयत्नांना अपयश आले आहे असे म्हटले जाते. त्याच्या कारणांचा शोध घेता असे दिसते की, सध्याच्या काळात प्रश्नांचा वेग, तीव्रता, आवेग प्रचंड मोठा आहे. प्रश्न समजावून घेऊन, त्यांचे विश्लेषण करून रणनीती आखणे हे

काम अवघड बनले आहे. जनसंघटनांमध्ये माणसे कमी आणि प्रश्नांची गुंतागुंत खूप अशी परिस्थिती आहे.

- सामाजिक समता, आर्थिक शोषण, स्त्री-पुरुष समानता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन हे सर्व प्रश्न चळवळी एकसंधपणे पाहतात. मात्र समाजासाठी या प्रश्नांचे स्वरूप तसे नसते. समाज एकेक प्रश्न स्वतंत्र पाहून त्यावर वेगवेगळी भूमिका घेतो. हा पेच कसा सोडवायचा हा चळवळीपुढील महत्त्वाचा प्रश्न आहे. तसेच लोकांच्या तात्कालिक व दीर्घ पल्ल्याच्या जाणिवांमध्येही परस्परविरोध असतो. त्यावरही चळवळींनी काम करण्याची गरज आहे.
- चळवळींची अंतिम उद्दिष्टे स्पष्ट असावीत. चळवळीच्या ताबडतोबीच्या मागण्यांमध्ये सुद्धा अंतिम स्वप्नाशी जोडलेला धागा असावा. म्हणजेच आज चळवळी जे आंशिक बदल मागतात त्यांचा अंतिम व्यवस्थेच्या मांडणीशी संबंध असावा.
- परिवर्तनवादी चळवळींनी व्यवस्थेला केवळ नकार न देता लगेच उपलब्ध असणारा, पटेल असा पर्याय सांगितला पाहिजे. जीवनमान उंचावण्यासाठी जे पर्याय उपलब्ध असतील ते लोकांपर्यंत पोचले पाहिजेत.
- प्रस्थापित पक्षांच्या बाहेर ज्या संघटना वा संस्था 'प्रयोग' करतात त्यांनी उपस्थित केलेले प्रश्न व त्यांच्या प्रयोगाचा भूगोल यांचे नाते व्यस्त असते. ते नैसर्गिक संसाधनांवरील अधिकार व त्यांचे पुनर्वाटप यासारखे व्यापक प्रश्न उपस्थित करतात. पण त्यांच्या प्रयोगाचे क्षेत्र व प्रभावक्षेत्र मात्र फारच मर्यादित असते. मात्र, हे प्रश्न सध्याच्या चौकटीत सुटणार नाहीत, त्यासाठी व्यवस्थेत बदल घडवून आणला पाहिजे, अशी स्पष्ट

भूमिका या संघटनांकडून घेतली जात नाही. त्यामुळे अशा प्रयोगांची बेटे तयार होतात. केवळ या बेटांचे राजकीयीकरण करण्याने प्रश्न फारसे सुटत नाहीत. याउलट, व्यवस्थाबदलाची भूमिका घेऊन काही गट जेव्हा असे प्रयोग करतात (उदा. काही अतिडावेगट) तेव्हा व्यवस्था त्यांना चिरडून टाकते. थोडक्यात, संपूर्ण व्यवस्था बदलण्याची भूमिका घेतली तर व्यवस्था चिरडून टाकते. व्यवस्थेत राहून प्रयोग केले तर त्यांची बेटे बनतात. हा पेच कसा सोडवायचा हा मोठा प्रश्न आहे.

- पर्यायी समाजाची अंशतः झलक दाखवणारे प्रयोग होणे आवश्यक आहे. प्रयोग आणि चळवळ यांचा अन्योन्य संबंध असायला हवा. याकरता अभ्यास आणि विश्लेषणाचे पाठबळ चळवळींना असायला हवे. प्रयोगातून पुढे येणाऱ्या निष्कर्षांचे हत्यार बनवून त्यामागे जनमत संघटित करून व्यापक बदलांच्या मागणीसाठी चळवळ करणे आवश्यक आहे. या चळवळीतून व्यवस्थेच्या पोटात परिवर्तनासाठी अवकाश निर्माण करणे; या अवकाशाचा आधार घेऊन काही बदल घडवणे, त्या बदलाच्या आधारे पुढच्या टप्प्याची चळवळ सुरू करणे, असे चक्र सुरू करण्याची गरज आज आहे. चळवळीतून बदल घडतानाच पुढील पातळीवरील अभ्यास व प्रयोग सुरू करायला हवेत अशी मांडणी अनेक कार्यकर्ते करतात.
- परिवर्तनवादी चळवळींनी एकमेकांशी जोडून घेऊन, एकमेकांच्या कामाला बळकटी आणण्याची गरज आहे. एकत्र येण्यासाठी 'आपल्या स्वतंत्र चळवळीला धक्का लागता कामा नये' ही काही चळवळींमधील 'मालकी-हक्का'ची भावना संपवण्याची गरज आहे.

- परिवर्तनवादी चळवळींनी आपली स्वायत्तता राखून समग्रतेकडे जाणे आवश्यक आहे. चळवळींनी प्रस्थापित पक्षाचा भाग न बनता स्वायत्त-चळवळ म्हणून उभे असणे आवश्यक आहे.

- चळवळींनी मध्यमवर्गाला बाजूला ठेवून राजकारण करू नये. कारण लोकांच्या जाणिवा घडवण्यात या वर्गाची मोठी भूमिका असते. मध्यमवर्गाशी संवाद करून त्यांना भूमिका घ्यायला चळवळींनी भाग पाडायला हवे.

थोडक्यात सांगायचे तर, विकासाचे पर्याय उभे करण्यासाठी जे राजकीय बळ लागेल त्यासाठी मुख्यतः दोन पर्याय सुचवले जातात. एकतर, रुढ विकासाचे किंवा रुढ व्यवस्थेला पर्याय अंमलात आणण्याचा क्रांतिकारक कार्यक्रम घेणारे राजकीय पक्ष तयार करणे. दुसरा मार्ग म्हणजे विविध प्रश्नांवर लढणाऱ्या जनसंघटना व चळवळींचे नवजागरण करून त्यांना जोमदार बनवणे. त्यासाठी पर्यायी विकासाचा व व्यापक व्यवस्था-बदलाचा नवा सामायिक कार्यक्रम बनवणे व सर्वांनी त्याच्याशी बांधिलकी मानून एकत्रितपणे प्रयत्न करणे.

भाग ४ : कृतीकार्यक्रमाच्या पायऱ्या

विकास पर्यायासंबंधित ह्या राजकारणाच्या पार्श्वभूमीवर पुढचा प्रश्न असा उभा राहतो की परिवर्तनवादी चळवळींनी सद्यःपरिस्थितीमध्ये नेमके काय करावे? या प्रश्नांवर चळवळींशी जोडलेल्या अभ्यासक व कार्यकर्त्यांशी आम्ही मुलाखतीद्वारे विचारविनिमय केला होता. चळवळींनी विकासपर्यायाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी नेमका कोणत्या प्रकारचा कृतीकार्यक्रम (ॲक्शन-प्लॅन) घ्यावा याबद्दल अनेक अभ्यासक व कार्यकर्त्यांमध्ये बऱ्यापैकी सहमती आढळली. ह्या सहमतीच्या सर्वसाधारण कृतीकार्यक्रमाचा आराखडा पुढीलप्रमाणे दिसतो.

- पर्यायातील विविध प्रकारच्या प्रयोगांमधून पर्यायांचे प्रत्यक्षदर्शन (डेमॉन्स्ट्रेशन) घडवावे लागेल व त्यात वंचित घटकांचा मोठा सहभाग असेल यासाठी खास प्रयत्न करावे लागतील.
- त्या प्रयोगांच्या निष्कर्षांच्या आधारावर चळवळी उभ्या कराव्या लागतील. त्यांचे उद्दिष्ट प्रयोगांतील निष्कर्षानुसार व्यवस्थेमध्ये बदल करणे हे असेल. त्यासाठी प्रयोगातून आलेल्या निष्कर्षानुसार सरकारी विकास योजना व विकास कार्यक्रमात बदल घडवण्याच्या मागण्या हाती घेता येतील.
- या प्रयोगांना व चळवळींना समतावादी तज्ज्ञ व अभ्यासकांकडून बौद्धिक व माहिती विश्लेषणाचे पाठबळ मिळावे.
- हे प्रयोग व चळवळी विविध पातळ्यांवरील व विविध प्रकारच्या पर्यायांच्या बाबतीत केल्या जाव्यात. यात आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक, राजकीय, संस्थात्मक, सांस्कृतिक पर्यायांचा विचार करावा.
- या चळवळींच्या यशस्वितेनंतर त्या सर्व अनुभवांतून शिकून पुढच्या टप्प्याच्या प्रयोगांना सुरुवात केली जावी.
- प्रयोग-अभ्यास-चळवळी यांच्या अशा अनेक आवर्तनांतून प्रयोग व चळवळ यांचा आवाका, व्यापकता, तसेच त्यांची खोली/उंचीही वाढवता येईल.
- या अशा अनेक आवर्तनातून पर्यायी व्यवस्थेसाठीच्या व्यापक व मोठ्या चळवळीसाठी जनसंघटनांची व लोकांची वैचारिक, आर्थिक, व राजकीय तयारी होईल व पर्यायी व्यवस्थेचे उद्दिष्ट आणखी जवळ येईल.

अशा कृतीकार्यक्रमाबाबत इतरही काही महत्त्वाच्या सूचना आल्या होत्या. प्रथम म्हणजे पहिल्या टप्प्यात जे प्रयोग व संघर्ष करायचे ते ठोस व नेमक्या मुद्द्यावर असावेत, अमूर्त मुद्द्यावर असू नयेत. मात्र, त्याचवेळी त्यांचा जैव व घट्ट संबंध हा पर्यायी विकासाच्या उद्दिष्टांशी असावा. दुसरे म्हणजे सुरुवातीचे प्रयोग व संघर्ष असे असावेत की त्यातून नजीकच्या भविष्यात काही यश मिळवता येईल. अशा झटपट यशातून कृतीकार्यक्रमाला वंचित घटकांकडून व्यापक व भरीव पाठिंबा मिळू शकेल.

कार्यकर्ते व अभ्यासक यांच्या मांडणीतून प्रत्यक्ष कोणत्या मुद्द्यांवर असे प्रयोग व चळवळी कराव्यात याबाबत अनेक सूचना पुढे आल्या. त्यांतील काही महत्त्वाच्या सूचना येथे दिल्या आहेत.

१. स्थानिक स्वस्त धान्य दुकानांमध्ये स्थानिक परिसरातील धान्य ठेवले जावे यासाठी चळवळ. त्याला पाठबळ मिळण्यासाठी सामूहिक धान्यबँकेचे प्रयोग.
२. तालुका स्तरावर पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी चळवळ उभी करणे.
३. असंघटित कामगारांच्या चळवळींचा रोख मालकाविरुद्ध न ठेवता शासनाच्या कामगारविरोधी धोरणाविरुद्ध तीव्र करणे.
४. समान पाणी वाटपाची चळवळ सर्वत्र उभारण्याची गरज.

या यादीमध्ये अर्थातच ठिकठिकाणच्या परिस्थितीनुसार बदल करावे लागतील. येथे ह्या सूचनांचा उल्लेख फक्त झलक दाखवण्यापुरताच केला आहे.

वाचकांशी संवाद

या दस्तावेजाच्या सुरवातीला 'भूमिके' मध्ये म्हटल्याप्रमाणे परिवर्तनवादी चळवळीशी संबंधित कार्यकर्ते व अभ्यासकांना पर्यायी विकासावरील चर्चेचा परिचय घडवणे हा या दस्तावेजाचा मुख्य उद्देश आहे. त्यायोगे परिवर्तनवादी अभ्यासक व कार्यकर्ते पर्यायी विकासाच्या चर्चेकडे सजगपणे व गंभीरपणे पाहू लागतील, त्या चर्चेत प्रत्यक्ष भाग घेऊ लागतील. त्यातूनच या समाजातील, या मातीतील पर्यायी विकासाचे चर्चाविश्व आकाराला येईल. अशी अपेक्षा आहे. ह्या चर्चाविश्वातून परिवर्तनाचा एक व्यापक व सामायिक कार्यक्रम विकसित करून त्यासाठी सर्वजण एकदिलाने काम करू लागतील अशी त्यामागची कल्पना आहे.

अर्थात हा दस्तावेज म्हणजे या विषयावरचा अंतिम शब्द अशी भावना अजिबात नाही. उलट ह्या विषयावरील व्यापक चर्चा सुरु करण्यासाठी हा दस्तावेज एक प्राथमिक मसुदा म्हणून वापरला जावा अशीच भूमिका यामागे आहे. अशा चर्चेसाठी आवश्यक ते जास्तीत जास्त मुद्दे या दस्तावेजात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात ह्या मांडणी व विवेचनातून अनेक नवे प्रश्न व मुद्दे उभे राहतील आणि ही चर्चा आणखीनच सखोल होईल अशी अपेक्षा आहे. तेच ह्या दस्तावेजाचे खरे यश ठरेल. ह्या दस्तावेजाचा वापर परिवर्तनवादी कार्यकर्ते व अभ्यासक ह्यांना वेगवेगळ्या प्रकारे करता येईल असे वाटते.

- ह्या दस्तावेजामध्ये मांडलेल्या विविध मुद्द्यांवरील आपआपल्या भूमिका अधिकाधिक स्पष्ट करत नेता येतील.
- त्या मुद्द्यांबाबत आपण ज्या वंचित गटाबरोबर काम करतो त्यांच्याशी चर्चा करून त्यांच्या दृष्टिकोनातून विविध मुद्द्यांची पुनर्मांडणी करता येईल.
- या दस्तावेजातील व्यूहनीतीचा व राजकारणाचा आपापल्या संदर्भात विचार करून त्यानुसार त्यांची पुनर्मांडणी करता येतील.
- व्यूहनीती व राजकारणबाबतच्या पुनर्मांडणीतून आपल्या संदर्भात कोणता कृतीकार्यक्रम हाती घेता येईल त्याचे नियोजन व अंमलबजावणी करता येईल.

परिवर्तनाच्या दिशेने करावयाच्या वाटचालीमध्ये या दस्तावेजामध्ये नेमके योगदान काय असेल? या प्रश्नाचे उत्तर द्यायचे तर परिवर्तनाच्या मार्गाविषयी आपली कल्पना स्पष्ट करावी लागेल. पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेच्या विविध अंगांबाबत प्रयोग करणे; त्या प्रयोगातील निष्कर्षांच्या आधारे प्रस्थापित व्यवस्थेत बदल करण्यासाठी चळवळी करणे; त्यासाठी आवश्यक ते लोकप्रबोधन व लोकसंवाद करणे; त्यातून पर्यायी व्यवस्थेसंबंधीची पुढच्या टप्प्यावरील स्पष्टता मिळवणे; ह्या स्पष्टतेनुसार पुढील टप्प्यावरील प्रयोग, त्यातून पुढील टप्प्यावरील चळवळी ही आवर्तने हा सद्यःपरिस्थितीतला परिवर्तनाचा मार्ग असावा असे म्हणता येईल. ह्या मार्गावरील वाटचालीमध्ये पर्यायी विकासावरील आर्थिक अंगाच्या चर्चेला आशयात्मक आधार देण्यासाठी या दस्तावेजाचे थोडेफार योगदान होईल अशी आशा वाटते.

ह्या दस्तावेजातील विवेचनावर चर्चा करून त्यात आणखी सुधारणा करण्याचा आमचा प्रयत्न आम्ही चालू ठेवणार आहोत. त्यादृष्टीने या विवेचनावरील आपल्या प्रतिक्रिया, सूचना, आपले प्रश्न आमच्याकडे आपण लिहून पाठवल्यास आम्ही आपले ऋणी राहू. याबाबतीत आपल्या संस्था-संघटनेमध्ये अथवा बाहेर चर्चा, परिसंवाद ह्यांसारखे कार्यक्रम आपण केलेत तर त्याचा वृत्तांत जरूर पाठवावा. असे कार्यक्रम ठरवताना वा ठरवल्यानंतर शक्य असल्यास आधी आम्हाला जरूर कळवावे. त्या कार्यक्रमात सहभागी होऊन आपली सर्वांची मते समजून घेण्याचा आम्ही जरूर प्रयत्न करू. अशाप्रकारे आपण सर्वांनी मिळून ही चर्चा पुढे नेण्याचा प्रयत्न करूया असे आमचे आपणा सर्वांना आवाहन आहे.

संदर्भ-सूची

- दिलीप कुलकर्णी, (२००३), सम्यक् विकास, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
- गजानन खातू, (२००४), जागतिकीकरणाचं दाहक वास्तव, अक्षर प्रकाशन, मुंबई
- दत्ता देसाई, (१९८७), महाराष्ट्रातील दुष्काळ, मागोवा प्रकाशन, पुणे.
- छाया दातार, (१९८९), पहाट : स्त्री-मुक्ती, पर्यायी विकास धोरण व पर्यावरण, मुंबई.
- के. आर. दाते, गोपाळ राणे, विकेन्द्रित व समाजवादी संकल्पना अर्थात स्वयंनिर्भर व संतुलित विकेन्द्रित विकासाचा कार्यक्रम.
- स. ह. देशपांडे, (२०००), काही आर्थिक काही सामाजिक, मौज प्रकाशन, मुंबई.
- द. ना. धनागरे, (२००२), नागरी समाज, राज्यसंस्था आणि लोकतंत्र : भारतीय संदर्भात विवेचन, प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाई.
- वसंत पळशीकर, (संपा.) (१९९०), चिरंजीवी विकास, परिसर, पुणे.
- भारत पाटणकर, (१९९६), 'मुक्त' अर्थव्यवस्था आणि वर्गीय, जातीय, लैंगिक शोषण, सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, पुणे.
- भारत पाटणकर, (१९९९), पर्यायी विकास नीती, प्रबोधन प्रकाशन, इचलकरंजी.
- रमेश पानसे, (१९९७), विकास विचार, प्रोग्रेसिव्ह रिसर्च एडस् प्रा. लि., पुणे
- मोहन हि. हि., (२००२), स्वशासनाची दिशा, वृक्षमित्र, गडचिरोली/चंद्रपूर
- मोहन हि. हि., (२००२), निस्तार हक्क : जगण्याचा अधिकार, वृक्षमित्र, गडचिरोली/चंद्रपूर.
- राष्ट्र सेवा दल, मुंबई - पर्यायी विकासाची नवी दिशा.
- सुनीती सु. र., (संपा.) (२००९), विकासाच्या नव्या वाटा, जनआंदोलनांचा राष्ट्रीय समन्वय, मुंबई.
- पन्नालाल सुराणा, (संपा.) (१९६७), ग्रामीण औद्योगिकरण, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे.
- K. R. Datye, (Assisted by Suhas Paranjape and K. J. Joy). (1997), Banking on Biomass : A New Strategy for Sustainable Prosperity Based on Renewable Energy and Dispersed Industrialisation, Centre for Environment Education, Ahmedabad.
- Andrew Dobson, David Ganchar (eds), (1991), The Green Reader: Essays Toward a Sustainable Society, Mercury House Incorporated, California.
- Ronald J. Engel, Joan Gibb Engel, (1990), Ethics of Environment and Development: Global Challenge International Response, The University of Arizona Press.

- Ramachandra Guha, (ed.), (1994), Social Ecology, Oxford University Press.
- Andre Gorz, (1980), Ecology as Politics, Southend Press, Bosten.
- Wendy Harcourt, (ed.), (1994), Feminist Perspective on Sustainable Development, Zed Books Limited.
- C. T. Kurien, (1993), On Markets in Economic Theory and Policy, Orient Longman Limited.
- C. T. Kurien, (1994), Global Capitalism and The Indian Economy: Tracts for The Times / 6, Orient Longman Limited.
- Martin W. Lewis, (1992), Green Delusions: An Environmentalist Critique of Radical Environmentalism, Duke University Press.
- Mellor Mary, (1992), Breaking the Boundaries: Towards a Feminist Green Socialism, Virago Press, London.
- Joanna Macy, (1929), Dharma and Development: Religion as Resource in the Sarvodaya Self-Help Movement, Kumarian Press.
- Richard B. Norgaard, (1994), Development Betrayed: The End of Progress and a Coevolutionary Revisioning of the Future, Routledge.
- Gail Omvedt, (1976), Cultural Revolt in a Colonial Society: The NonBrahman Movement in Western India 1873 to 1930, Scientific Socialist Education Trust.
- David Pepper, (1993), Eco Socialism: from Deep Ecology to Social Justice, Routledge.
- Christopher Plant, Judith Plant, (eds), Putting Power In Its Place: Create Community Control, New Society Publishers.
- Suhas Paranjape, K. J. Joy, (2004), Sustainable Prosperity: Sustaining and enhancing nature's productive powers, Centre for Environment Education, Pune.
- Rosi Braidotti, Ewa Charkiewicz, Sabine Hausler, and Saskia Wieringa, (1994), Women, the Environment and Sustainable Development: Towards a Theoretical Synthesis, Zed Books Limited.
- Vandana Shiva , (1988), Staying Alive: Women, Ecology and Survival in India, Kali for Women.
- Vandana Shiva, (1997), The Violence of the Green Revolution, The Other India Press, second edition.
- Wolfgang Sachs, (ed.), (1992), The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power, Zed Books Limited.

कमी बाह्य साधनांची शाश्वत शेती पद्धती

शेती ही ग्रामीण भागातील जनतेसाठी उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. मात्र महाराष्ट्रातील बहुतेक भागातील शेतीची अवस्था वाईट आहे. राज्यातील फार मोठ्या भागामध्ये शेतीला पाणी नाही. जेथे पाणी आहे तेथे पाणी व खताचा गैरवापर झाल्याने उत्पादकता घटली आहे. पाण्याचे दुर्भिक्ष, विविध कारणांमुळे जमिनीची घटलेली प्रत, व जमिनीचे छोटे आकार यामुळे समाजातील वंचित घटक शेतीपासून पूर्णपणे दुरावले आहेत. मात्र जमिनी विकून शहरात जाण्यामुळे त्यांचा उपजीविकेचा प्रश्न सुटत नाही हे देखील त्यांच्या लक्षात आले आहे. शेतीसुधारणेसाठी नेहमी सांगितला जाणारा, पाणी, खते, कीटकनाशके यांसारख्या बाह्य साधनांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करण्याचा मार्ग त्यांच्या आवाक्याबाहेरचा आहे हेही त्यांना स्पष्टपणे दिसते आहे. कारण त्यासाठी आवश्यक ती रोख रक्कम वा कर्जासाठी पत त्यांच्याकडे नसते. त्यामुळे अशाश्वत शेतीपद्धतीचा त्याग करून कमीबाह्य साधनांची, आर्थिक व पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत अशी शेती पद्धत अवलंबण्याची आज नितांत गरज आहे.

महाराष्ट्र शासनानेही आता शाश्वत शेतीला अधिकृत धोरण बनवले आहे. वंचित घटकांचा विचार करता त्यांच्या आर्थिक ताकदीच्या बळावर त्यांच्या जमिनीच्या छोट्या तुकड्यांतून अन्नसुरक्षितता मिळवण्यासाठी व पोषक आहाराची गरज भागवण्यासाठी कमी खर्चाच्या शाश्वत शेती तंत्राचा वापर महत्त्वाचा ठरेल. त्यामुळे वंचित घटकांना शाश्वत शेतीचे दसर खुले करून देणे हे शेती धोरणाचे व विकास धोरणाचे प्रथम उद्दिष्ट असायला हवे.

ह्या उद्दिष्टाच्या पूर्तीसाठी प्रयासतर्फे होणाऱ्या कामामध्ये कमी खर्चाच्या शाश्वत शेतीच्या पुढील सात व्यवस्थापन क्षेत्रांवर भर दिला जात आहे. (१) सुपीक माती किंवा बागमाती तयार करणे, (२) पीक संगोपन करणे, (३) एकात्मिक कीड नियंत्रण साधणे, (४) पाणी व्यवस्थापन (५) कुंपण व्यवस्थापन (६) सूक्ष्मवातावरण निर्मिती करणे, (७) तण व्यवस्थापन करणे.

कमी खर्चाच्या शाश्वत शेतीचा चार सूत्री कृती-कार्यक्रम

प्रयासच्या चार सूत्री कार्यक्रमातील प्रयोग, प्रशिक्षण, माहिती संकलनाचे काम साने गुरुजी राष्ट्रीय स्मारक, वडघर,च्या परिसरात असणाऱ्या प्रयासच्या अभ्यास केंद्रात चालू आहे. त्याचबरोबर शाश्वत शेतीतील विविध व्यवस्थापन क्षेत्रातील पद्धती व तंत्रांचे नमुने, प्रत्यक्षदर्शन (डेमॉन्स्ट्रेशन) उभे करण्याचे कामही या केंद्रावर चालू आहे. कोकणातील समाजकार्य करणाऱ्या विविध संस्था संघटनांच्या कार्यकर्त्यांसाठी नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम अभ्यास केंद्रावर राबविण्यात आला. या उपक्रमातून संस्था-संघटनेमध्ये तसेच लोकांपर्यंत शाश्वत शेतीविषयी प्राथमिक माहिती पोहचवू शकतील असे कार्यकर्ते तयार करण्याचा प्रयत्न केला गेला. वाडी/गाव पातळीवर कार्यक्रम/उपक्रम राबविताना तांत्रिक पाठबळ कमी पडते असा अनुभव आल्याचे चर्चांमधून पुढे आले. सरकारी यंत्रणा किंवा कुठलेही तज्ज्ञ प्रत्येक ठिकाणी व प्रत्येक वेळेस पोहोचू शकतीलच असे नाही. त्यामुळे वाडी/गाव पातळीवरील सातत्याने तांत्रिक पाठबळ पुरविणारी यंत्रणा (Village Technical Support System) उभी करणे गरजेचे होते. यासाठी वाडी/कुटुंब पातळीवर शाश्वत शेती आधारित विविध उपक्रम राबवू शकतील असे अधिक प्रशिक्षित कार्यकर्ते, म्हणजेच शेती विकसन कार्यकर्ते, दुसऱ्या टप्प्यातील प्रकल्पात प्रशिक्षण कार्यक्रमातून घडवायचा प्रयत्न या गटातर्फे केला जाणार आहे. त्याचबरोबर जनजागृती व प्रत्यक्षदर्शनाच्या कामातून वाडी/गावपातळीवरही तांत्रिक समज निर्माण झालेले कार्यकर्ते/गावकरी उभे राहतील असाही प्रयत्न असणार आहे. या तीन स्तरीय रचनेचा आधार घेऊन टप्प्या-टप्प्याने वाडी/गाव-पातळीवरील तांत्रिक पाठबळ पुरविणारी संपूर्ण यंत्रणा उभी करता येईल.

प्रयोग व प्रत्यक्षदर्शन यातून मिळणाऱ्या तांत्रिक, आर्थिक व सामाजिक माहितीचे सखोल व पद्धतशीरपणे संकलन चालू आहे. त्याच बरोबर महाराष्ट्रातील विविध ठिकाणी चालू असलेल्या शाश्वत शेतीतील प्रयत्नांचे पत्राद्वारे व प्रत्यक्षभेटीद्वारे माहिती संकलनही प्रयासतर्फे केले आहे.

कमी खर्चाच्या शाश्वत शेती कार्यक्रमांमध्ये आपण विविध प्रकारे सहभागी होऊ शकता.

- आपण आपल्या सहकाऱ्यांसह प्रयासच्या अभ्यासकेंद्रास अवश्य भेट द्यावी. त्याद्वारे आपण शाश्वत शेती पद्धती व तंत्राची माहिती घेऊन, आपापल्या ठिकाणी स्वतः त्या पद्धतींचा अवलंब करू शकाल तसेच इतरांना तसे करण्यास प्रवृत्त करू शकाल.
- आपणास अधिक माहिती घ्यायची असल्यास काही जणांचा गट जमवून आमच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सामील होऊ शकता.
- आपण अनुभवी शेतकरी किंवा शेती विषयातील तज्ज्ञ असाल तर प्रयासतर्फे चालणाऱ्या चारसूत्री कार्यक्रमाला हातभार लावू शकाल.
- आपणास सामाजिक कार्यास हातभार लावण्याची इच्छा असल्यास संसाधने व उपजीविका गटातर्फे चालू असलेल्या विविध उपक्रमांमध्ये आपण इतरही वेगवेगळ्या तऱ्हेने सामील होऊ शकाल.

प्रयासविषयी

प्रयास हा वैद्यकीय व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील काही व्यावसायिकांनी एकत्र येऊन स्थापलेला व कायदानुसार नोंदलेला सार्वजनिक विश्वस्त निधी आहे. प्रयासच्या वतीने 'आरोग्य', 'ऊर्जा', 'शिक्षण व पालकत्व' तसेच 'संसाधने व उपजीविका' ह्या क्षेत्रांत अनेक उपक्रम चालवले जातात. आपले व्यावसायिक ज्ञान व कौशल्ये वापरून समाजातील वंचित वर्गाच्या स्वउन्नतीसाठीच्या प्रयत्नांना व संघर्षांना साहाय्यभूत ठरावे ह्या उद्देशाने प्रयासचे सदस्य काम करीत असतात. संशोधन, विश्लेषण, प्रशिक्षण, माहितीचा प्रसार, वाङ्मयनिर्मिती, इत्यादी विविध मार्गांनी वरील उद्देशांच्या पूर्तीसाठी प्रयत्न केले जातात.

बुक-पोस्ट

प्रति,

प्रयास

'मंगेशपुष्प' सर्वे नं. १३३, स्वामी विवेकानंद सोसायटी, बायफच्या शेजारी, वारजे, पुणे - ४११ ०५२.

दूरध्वनी : +९१-२०-२५२३२८३६, मोबाईल - ९४२२३१७५३० फॅक्स: २५४२०३३७,

E-mail: reli@vsnl.net, Web-site: www.prayaspune.org

प्रयास अभ्यासकेन्द्र (माणगाव) : दूरध्वनी : (०२१४०) २५०२०५